आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११

ऐतरेयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

तथा च

विद्यारण्यविरचिता ऐतरेयोपनिषद्दीपिका ।

एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२०

खिस्ताब्दाः १८९८

मूल्यं सपाद एको रूपकः ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्या ऐतरेयोपनिषद आदर्शपुस्तकानि यैः परहितैकपरायणमनीषया प्रदत्तानि तेषां नामग्रामादीनामुल्लेखः कृतज्ञया क्रियते—

क. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बडलीग्रामनिवासिनां वे० शा० सं० मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः—शाके १७६७ ।

ख. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।

ग. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां किबे इत्युपाह्वानां " भाऊसाहेब बाळासाहेब " इत्येतेषाम् ।

घ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरग्रामनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० " कृष्णराव भीमाशंकर " इत्येतेषाम् ।

ङ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, नागपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० "अप्पासाहेब बुटी" इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शाके १७१४ ।

च. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम् , पुण्यपत्तननिवासिनां कै० वे० शा० सं० देवोपाह्वबालशास्त्रिणाम् । लेखनकालः—शाके १७९२ ।

छ. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्, वैराजक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० " शिवराम वीरेश्वर शास्त्री भट्ट " इत्येतेषाम् । लेखनकालः—संवत् १७६६ ।

ज. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम् , वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० "कृष्णराव भीमाशंकर" इत्येतेषाम् ।

झ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यसहिता, करवीरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।

अ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता काश्यां शिलामुद्रिता, रा० रा० "महादेव चिमणाजी आपटे" इत्येतेषाम्। मुद्रण-कालः—संवत् १९४१।

ट. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, कलिकातानगरे मुद्रणालये मुद्रिता "जीवानन्द" इत्यैतैः संस्कृता कै० वे० शा० सं० "बाळशास्त्री देव" इत्येतेषाम्।

ठ. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्। उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० "सोरटीबुवा" इत्येतेषाम्।

ड. इति संज्ञितम्—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यम्, अष्टग्रामनिवासिनां रा० रा० "गोविन्दराव लिमये" इत्येतेषाम्।

क. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषन्मूलमात्रा, वैराजक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० "शिवराम वीरेश्वर शास्त्री भट्ट" इत्येतेषाम्।

ख. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० "भाऊसाहेब नगरकर" इत्येतेषाम्।

क. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० "कृष्णराव भीमाशंकर" इत्येतेषाम्। लेखनकालः—शाके १७७१।

ख. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका, विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० "रावसाहेब अण्णासाहेब" इत्येतेषाम्। लेखन-कालः—संवत् १७६३।

ग. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका, मुम्बापुरनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० जयकृष्णमहाराजानाम्।

घ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका प्रान्तिजसकाशादागता*

ङ. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका समूला*।

च. इति संज्ञिता—ऐतरेयोपनिषद्दीपिका समूला*।

---

* एतत्स्वामिनो नाम न ज्ञायते।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ऋग्ब्राह्मणारण्यककाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यकस्था

*ऐतरेयोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

परिसमाप्तं कर्म सहापरब्रह्मविषयविज्ञानेन[1] । सैषा[2] कर्मणो ज्ञानसहितस्य परा गतिरुक्थविज्ञानद्वारेणोपसंहृता । "एतत्सत्यं ब्रह्म प्राणाख्यम्" "एष एको देवः" "एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा विभूतयः" "एतस्य प्राणस्याऽऽत्मभावं गच्छन्देवता अप्येति" इत्युक्तम् । सोऽयं देवताप्ययलक्षणः[3] परः[4] पुरुषार्थः । एष मोक्षः । स[5] चायं यथोक्तेन ज्ञानकर्मसमुच्चयसाधनेन[6] प्राप्तव्यो नातः परमस्तीत्येके[7] प्रतिपन्नास्तान्निराचिकीर्षुरुत्तरं केवलात्मज्ञानविधानार्थमात्मा[8] वा इदमित्याद्याह[9] ।

आत्मा वा इदमित्यादिना केवलात्मविद्यारम्भस्यावसरं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—**परिसमाप्तमिति** । तत्परिसमाप्तिः कथं गम्यत इत्याशङ्क्य तत्फलोपसंहारादित्याह—**सैषेति** । परा[10] गतिः परं गन्तव्यं[11] प्राप्तव्यं फलमित्यर्थः । उपसंहारमेव वाक्योदाहरणेन दर्शयति—**एतदिति** । तत्र सह सर्वेण भोज्येन संयुक्तोऽध्यात्माधिदैवलक्षणः प्राणः सत्यैकशब्दवाच्यो भवतीति[12] प्राणस्वरूपमनेन वाक्येनोपसंहृतमित्यर्थः । अनेन प्राण एक एवेत्युक्तमित्याह—**एष इति** । तर्हि वागग्न्यादयो[13] देवाः क इत्याशङ्क्य "तस्य वाक्तन्तिरथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य" इत्यादिना प्राणस्यैव विभूतयो विस्तारा इत्युक्तमित्याह—**एतस्यैवेति** । एवं सर्वात्मकप्राणस्याऽऽत्मत्वेन विज्ञानात्कर्मसहितात्सर्वदेवतात्मकप्राणप्राप्तिलक्षणं फलं "प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देव-

---

* इयमैतरेयोपनिषदैतरेयब्राह्मणारण्यककाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यकस्थचतुर्थपञ्चमषष्ठेत्यध्यायत्रिकरूपा । अस्या अध्यायत्रिकरूपाया उपनिषदः खण्डषट्कं वर्ततेऽतोऽस्या आत्मषट्कमिति नाम्ना प्रसिद्धिः ।

---

१ क. ग. छ. °न । एषा । २ क. ग. घ. छ. °रुक्तावि° । ३ ग. °णः पु° । ४ क. घ. ङ. परमपु° । ५ च. °भैसा° । ६ ख. °च्चयेन सा° । ७ च. ज. °के विप्र° ८ च. छ. ज. °त्मविद्यावि° । ९ क. °ह । एषे° । १० ख. गतिरिति प° । ११ क. ग. घ. °न्यं फ° । १२ ख. °वति । प्रा । १३ क. ग. °दयः क ।

ता अप्येति य एवं वेद " इत्यनेन वाक्येनोपसंहृतमित्याह—एतस्येति । तथा च ज्ञानसहितेन कर्मणा केवलात्मस्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षस्यासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं केवलात्मविद्यारम्भस्येदानीमवसर इति भावः । अत्रान्तरे सर्वात्मकसूत्रात्मप्राप्तिव्यतिरिक्तमोक्षस्याभावात्तदर्थं केवलात्मविद्यारम्भो न युक्त इति केषांचिन्मतमुत्थापयति—सोऽयमिति । एतस्यैव विषयादिमतः सुखरूपत्वेन पुरुषार्थत्वान्मोक्षत्वं न निर्विषयस्य केवलात्मस्वरूपावस्थानस्येत्याह—एष इति । अयमपि चेन्मोक्षः केवलात्मज्ञानेन साध्यत तदा तदारम्भोऽर्थवानित्याशङ्क्य सविशेषेणैव साधनेन सिद्धिर्युक्तेत्याह—स चेति । आत्मनः सविशेषत्वेन केवलात्मविद्याया अभावादपि न तस्या हेतुत्वमित्याह—नातः परमिति । तन्मतं प्रदर्श्य तन्निराकरणार्थत्वेन केवलात्मविद्यावाक्यमवतारयति—तानिति । केवलात्मज्ञानेति निर्विशेषात्मविषयत्वमकर्मिनिष्ठत्वं कर्मानङ्गत्वलक्षणं कर्मासंबन्धित्वं च कैवल्यमिह विवक्षितमित्यर्थः ।

कथं पुनरकर्मसंबन्धिकेवलात्मविज्ञानविधानार्थ उत्तरो ग्रन्थ इति गम्यते । अन्यार्थानवगमात् । तथा च पूर्वोक्तानां देवतानामग्न्यादीनां संसारित्वं दर्शयिष्यत्यशनायादिदोषवत्त्वेन तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जदित्यादिना । अशनायादिमत्सर्वं संसार एव परस्य तु ब्रह्मणोऽशनायाद्यत्ययश्रुतेः । भवत्वेवं केवलात्मज्ञानं मोक्षसाधनं न त्वत्राकर्म्येवाधिक्रियते । विशेषाश्रवणात् । अकर्मिण आश्रम्यन्तरस्येहाश्रवणात् । कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तुत्यानन्तरमेवाऽऽत्मज्ञानं मारभ्यते । तस्मात्कर्म्येवाधिक्रियते ।

ननु " आत्मा वा इदम् " इत्यादि कथं केवलात्मविषयं "स इमाँल्लोकानसृजत" इति लोकसृष्टिप्रतीतेः । तस्याश्च सविशेषहिरण्यगर्भादिकर्तृकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धेः । ताभ्यो गामानयदित्यादिव्यवहाराणां लोके सविशेषविषयत्वप्रसिद्धेः । पूर्वत्र "अथातो रेतसः सृष्टिः" "प्रजापते रेतो देवाः" इत्यत्र प्रजापतिशब्दितस्य हिरण्यगर्भस्य प्रस्तुतत्वाच्च तस्य तद्विषयत्वस्यौचित्यादित्यात्मगृहीतेरित्याधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन शङ्कते—कथमिति । सविशेषविषयत्वे सत्यात्मविद्यायाः कर्मासंबन्धोऽप्यसिद्ध इत्यभिप्रेत्योक्तमकर्मसंबन्धीति । " आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् " इत्यद्वितीयात्मोपक्रमात् । " एष ब्रह्मैष इन्द्रः " इत्याद्यनुक्रम्य " सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् " इति प्रज्ञानशब्दितप्रत्यगात्माधिष्ठानत्वेन तद्व्यतिरेकेण ब्रह्मशब्दितहिरण्यगर्भादिप्रपञ्चस्याभा-

---

१ क. °ते यदा त° । २ ग. तत्र तं । ३ ग. °त्मविद्येति । ४ क. ग. घ. °त्मज्ञा° । ५ ख. देवाना° । ६ ख. °नाद्यपि° । ७ ग. ङ. °मत्संसा° । ८ च. ज. °त्मविज्ञा° । ९ ग. छ. °नन्वक्र° । च. ननु क° । १० छ. °त् । क° । ११ च. °त्मविज्ञा° । १२ ख. °गर्भक° । १३ क. ग. घ. °हील° ।

वमुक्त्वा प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यद्वितीयात्मनोपसंहारात् "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्" इति मध्ये परामर्शाद्ब्रह्मात्माद्वितीयत्वस्य मानान्तरागम्यत्वेनापूर्वत्वादमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदिति स्वर्गशब्दितनिरतिशयसुखात्मकब्रह्मणैक्येन स्थितस्य तदंशभूतवैषयिकसर्वानन्दप्राप्तिलक्षणफलोक्तेः । सृष्ट्याद्यर्थवादात् "स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत" इति प्रवेशोक्तेः । "तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः" इति जाग्रदाद्यवस्थात्रयस्य स्वप्नत्वेन मिथ्यात्वोक्त्युपपत्तेश्च । निर्विशेषाद्वितीयात्मपरत्वावगमेन ग्रन्थस्यार्थान्निरशङ्कानवकाशाल्लोकादिसृष्ट्युक्तेश्चाध्यारोपापवादाभ्यामुक्तात्मप्रतिपत्त्यर्थमात्मन्यध्यारोपा *त्परमात्मैवेहाऽऽत्मशब्देन गृह्यत इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्येवमादिषु परस्याऽऽत्मनो ग्रहणं यथा चेतरस्मिँल्लौकिक आत्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । कुतः । वाक्यार्थदर्शनात् । आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरादित्यधिकरणसिद्धान्तन्यायेन केवलात्मपरत्वनिश्चयान्न सविशेषपरत्वमुत्तरग्रन्थस्येत्याह—अन्यार्थेति । यच्चैष एव मोक्ष इत्युक्तं तत्राऽऽह—तथा चेति । तथा संसारित्वं च दर्शयिष्यतीत्यन्वयः । तं हिरण्यगर्भस्य स्थूलं रूपं वैराजं पिण्डमशनायापिपासाभ्यां संयोजितवानीश्वर इति श्रुत्यर्थः । अशनायादिमत्त्वेऽपि निरतिशयसुखवत्त्वेन देवताभावस्य मोक्षत्वं स्यादित्यत आह—अशनायादीति । अशनायादेर्दुःखनियतत्वान्निरतिशयसुखवत्त्वं तस्यासिद्धमिति संसारित्वमित्यर्थः । यच्च निर्विशेषात्मस्वरूपावस्थानस्य विषयादिरहितत्वेन न मोक्षत्वमिति तदसत् । तस्य योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीत्यशनायाद्यत्ययश्रुतेस्तन्नियतदुःखाप्रसक्तेः । स्वतश्च "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति श्रुत्यन्तरादमुष्मिन्स्वर्गे लोक इतीहाप्यानन्दरूपतावगमात्स्वर्गशब्दस्य सुखसामान्यवाचित्वात् "अनन्ते स्वर्गे लोके ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मानन्दे स्वर्गशब्दप्रयोगाच्च । तस्य विषयाभावेऽपि पुरुषार्थत्वान्मोक्षत्वमित्याह—परस्य त्विति । एवं निर्विशेषात्मविद्याया मोक्षसाधनत्वमङ्गीकृत्य तस्या अकर्मिनिष्ठत्वनियमरूपं कैवल्यं न संभवतीति वदन्संन्यासमाक्षिपति—भवत्विति । विशेषाश्रवणमेव स्फोटयति—अकर्मिण इति । संन्यासिन इत्यर्थः । न केवलं विशेषाश्रवणं किंतु संनिधानात्कर्मिणः प्रतीतेः कर्मसंबन्धित्व-

* परमात्मैवेत्यादि वाक्यार्थदर्शनादित्यन्तं क. ख. ग. संज्ञितपुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. घ. °ह्मण्यैक्ये° । २ ख. तदन्तर्भूत° । ३ ख. °त्मन्यारो° । ४ ख. स्थूलरू° । ५ घ. °नापि° । ६ ख. °खत्वेन । ७ ख. ग. °नादी° । ८ ख. °याद्मिमदिति । ९ ख. °नाय° । १० ख. °ति । न त्वि° । ११ ख. ग कर्मिसं° ।

नियमश्रवणं चास्तीत्याह—कर्म चेति[1] । तथा च तद्द्वारा कर्मी संनिहित इत्यर्थः । तस्मादिति । ततो न कर्मत्यागरूपसंन्यासाश्रमोऽस्तीत्यर्थः ।

न च कर्मासंबन्ध्यात्मविज्ञानं[2] पूर्ववदन्त उपसंहारात् । यथा कर्मसंबन्धिनः पुरुषस्य सूर्यात्मनः[3] स्थावरजङ्गमादिसर्वप्राण्यात्मत्वमुक्तं[4][5] ब्राह्मणेन मन्त्रेण[6] च सूर्य आत्मेत्यादिना, तथैव "एष ब्रह्मैष इन्द्रः" इत्याद्युपक्रम्य सर्वप्राण्यात्मत्वम् । यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमित्युपसंहरिष्यति । तथा च संहितोपनिषदि—"एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते" इत्यादिना[10] कर्मसंबन्धित्वमुक्त्वा "सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते" इत्युपसंहरति[11] । तथा तस्यैव योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मेत्युक्तस्य[12] यश्चासावादित्य एकमेव[13] तदिति विद्यादित्येकत्वमुक्तम्[14] । इहापि कोऽयमात्मेत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव प्रज्ञानं ब्रह्मेति दर्शयिष्यति । तस्मान्नाकर्मसंबन्ध्यात्मज्ञानम् ।

एवमात्मविद्यां केवलां कर्मासंबन्धिनीमङ्गीकृत्य तस्या अकर्मिनिष्ठत्वानियमो निराकृतः । इदानीमङ्गीकारं परित्यजति—न चेति । पूर्वत्र कर्मसंबन्धिज्ञानविषयस्य सर्वात्मत्वोक्तेरेष ब्रह्मेत्यादिनाऽत्रापि सर्वात्मत्वोक्तेस्तेनैव[15] लिङ्गेनास्याप्यात्मज्ञानस्य कर्मसंबन्धित्वानुमानाद्वक्ष्यमाणस्याऽऽत्मज्ञानस्य[16] न कर्मासंबन्धित्वमित्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—यथेत्यादिना । कर्मसंबन्धिन इति । तस्य "एष हीमं लोकमभ्यार्चत्" "पुरुषरूपेण य एष तपति" इत्यादिना सूर्यात्मत्वमुक्त्वा तस्य सर्वात्मत्वं "तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तम्" इत्यादिना "प्राण ऋच[17] इत्येवं विद्यात्" इत्यन्तेन "प्राणो वै सर्वाणि भूतानि च" इत्यनेन चोक्तमित्यर्थः । जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य[18] सूर्य आत्मेति मन्त्रार्थः । प्रज्ञानेत्रमिति । प्रज्ञाशब्दितब्रह्मनेतृकमित्यर्थः । संदेशन्यायेनाप्यस्य कर्मसंबन्ध्यात्मविषयत्वमिति वदन्सर्वात्मत्वलिङ्गस्य कर्मसंबन्ध्यात्मनियतत्वमाह—तथा चेति । तथा संहितोपनिषदि चेति चकारान्वयः । महत्युक्थे बृहतीसहस्राख्ये शस्त्र एतं प्रकृतमात्मानमृग्वेदिनो विचारयन्तीति श्रुत्यर्थः । संहितोपनिषदि प्रज्ञात्मेत्युक्तस्याऽऽत्मनो यो यन्नस्योल्बणं पश्येदित्यादिवाक्यपर्यालोचनया कर्मसंबन्धप्रतीतेरस्यापि प्रज्ञात्म-

---

१ ख. °ति । बृहतीसहस्रलक्षणमिति । त° । २ च. ज. °त्मज्ञा° । ३ क. ख. ग. ङ. °त्मना स्था° । ४ च. छ. °त्मकत्व° । ५ क. ग. ङ. च. छ. ज. °क्तं म° । ६ ग. ङ. मन्त्रत्रयेण । ७ ग. ङ. °ण सू° । ८ च. ज. °षत् । ए° । ९ क. ग. घ. च. छ. °त्युक्थ इ° । १० छ. °ना मीमांसन्ते क° । ११ ख. च. ज. °हरिष्यति । १२ च. ज. °त्युपक्रम्य य° । १३ । क. ग. च. °मेत° । १४ क. च. ज. °म् । तथेहा° । १५ ख. °स्तेन च लि° । १६ ख. °स्य कर्मसं° । १७ क. °त्येव वि° । १८ क. °स्य च सू° । १९ क. ग. घ. ङ. °षद्येति ।

त्वोक्त्या च कर्मसंबन्धावगमात्तज्ज्ञानस्य कर्मसंबन्धित्वमित्याह—**तथा तस्येति।** शङ्कामुपसंहरति—**तस्मादिति।**

पुनरुक्त्याऽऽनर्थक्यमिति चेत्कथं[1] "प्राणो वा अहमस्म्यृषे" इत्यादिब्राह्मणेन "सूर्य आत्मा" इति[2] मन्त्रेण च निर्धारितस्याऽऽत्मन "आत्मा वा इदम्" इत्यादिब्राह्मणेन कोऽयमात्मेति प्रश्नपूर्वकं पुनर्निर्धारणं पुनरुक्तमनर्थकमिति चेन्न। न। तस्यैव धर्मान्तरविशेषनिर्धारणार्थत्वान्न पुनरुक्ततादोषः। कथम्, तस्यैव कर्मसंबन्धिनो जगत्सृष्टिस्थितिसंहारादिधर्मविशेषनिर्धारणार्थत्वात्। केवलोपास्त्यर्थत्वाद्वा। अथवाऽऽत्मेत्यादिपरो ग्रन्थसंदर्भ आत्मनः कर्मिणः कर्मणोऽन्यत्रोपासनाप्राप्तौ कर्मप्रस्तावेऽविहितत्वात्केवलोऽप्यात्मोपास्य इत्येवमर्थः। भेदाभेदोपास्यत्वाद्वैक एवाऽऽत्मा कर्मविषये भेददृष्टिभाक्। स एवाकर्मकालेऽभेदेनाप्युपास्य इत्येवमपुनरुक्तता।

शङ्कावाद्येव सिद्धान्त्याशङ्कामाशङ्कते—**पुनरुक्तीति।** संग्रहवाक्यं विवृणोति—**प्राणो वा इत्यादिना।** पूर्वोत्तरब्राह्मणयोरेकार्थत्वे वक्ष्यमाणमपि प्राणात्मविषयं स्यात्तच्च निर्धारितमिति पुनरुक्तमित्यर्थः। स एवाऽऽशङ्कां परिहरति—**न तस्येति।** तमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—**कथमित्यादिना।** **जगत्सृष्टीति।** "स इमाँल्लोकानसृजत" इत्यादिश्रवणादित्यर्थः। प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं परिहरति—**केवलेति।** एतं परिहारं ाशब्दार्थं वदन्विवृणोति—**अथवेति।** **कर्मणोऽन्यत्रेति।** कर्माङ्गत्वं तदङ्गोक्थ्याग्राश्रयत्वं च विनेत्यर्थः। अप्राप्ताविति च्छेदः। अप्राप्तौ हेतुमाह—**कर्मप्रस्ताव इति।** अविहितत्वादिति[12] च्छेद उत्तरत्र हेतुः। न चैवं स्वोक्तकर्मसंबन्धित्वनियमत्यागापत्तिः कर्माङ्गाश्रितत्वमात्रस्य त्यागेऽपि कर्मसंबन्धित्वस्य सविशेषविषयत्वलक्षणस्य कर्मसमुच्चेतत्वलक्षणस्य[13] वाऽत्यागादङ्गीकारवादेनास्य पक्षस्योक्तेर्वाऽस्मिन्नपि पक्षे कर्मिनिष्ठत्वं नेयतमिति भावः। अत्रैव पक्षे विशेषान्तरमाह—**भेदेति।** **भेददृष्टीति।** इदंतयोपास्य इत्यर्थः। **अभेदेनेति।** अहंतयेत्यर्थः।

"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति[14]। "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः" इति च वाजिनाम्[15]। न च वर्षशतात्परमायुर्मर्त्यानाम्[16]। येन कर्म-

१ ख. ङ. च. चेत्प्राणो। २ ख. °मस्म्येष इ°। ३ ग. छ. ज. °ति च। ४ ङ. च. छ °त्यादिः °। ५ च छ. °परतो प्र°। ६ ख. ग. ङ. कर्म°। ७ क. ख. घङ. छ. °त्वाच्चैक। च. ज. वादेक। ८ ङ. च. छ. ज. °मप्यपु°। ९ ख. एव श°। १० ख. एतमेव प°। ११ ख. ोक्थाद्यधिकरणत्वं। १२ ख. °ति च्छेदेनोत्त°। १३ ख. °स्य चात्या°। १४ ख. च. छ. ज. °ति। कु°। १५ च. वाजसनेयिना°। १६ ख. °म्। यतः क°।

परित्यागेनाऽऽत्मानमुपासीत । दर्शितं च "तावन्ति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणि भवन्ति" इति । वर्षशतं चाऽऽयुः कर्मणैव व्याप्तम् । दर्शितश्च मन्त्रः "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इत्यादिः । तथा "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्याद्याश्च । "तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति" इति च । ऋणत्रयश्रुतेश्च ।

आत्मा वा इदमित्यादिषट्कस्य स्वपक्षेऽर्थवत्त्वमुक्त्वा तस्य कर्मत्यागेनाऽऽत्मज्ञानार्थत्वपक्षे बहुश्रुतिविरोधमाह—**विद्यामित्यादिना** । अविद्याशब्देनात्र तत्कार्यं कर्मोच्यते । ननु कुर्वन्नेवेति मन्त्रे वर्षशतस्य कर्मनियतत्वोक्तावपि तदनन्तरं संन्यासः स्यादित्यत आह—**न चेति** । "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेरित्यर्थः । इहापि बृहतीसहस्राख्यस्य शस्त्रस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणीत्युक्त्वा तावन्ति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणीत्युक्तत्वाद्वत्सरशतमेवाऽऽयुरित्याह—**दर्शितं चेति** । भवन्तीत्यनन्तरमितिशब्दो द्रष्टव्यः । पुरुषायुषस्याह्नामिति पाठः साधुः । पुरुषायुषोऽह्नामिति तु समासान्तविधेरनित्यत्वाभिप्रायेण कथंचिन्नेयः । पुरुषायुषं चेद्वर्षशताधिकं नास्ति तर्हि तन्मध्य एव कर्मसंन्यासः स्यादत आह—**वर्षशतं चेति** । तत्र मानमाह—**दर्शितश्चेति** । ननु पुराणेषु शताधिकस्याऽऽयुषो दशरथादेः श्रुतत्वाच्छतवर्षानन्तरं कर्मसंन्यासः स्यादित्याशङ्क्य शतायुःश्रुतिविरोधेन तस्यार्थवादत्वात्तथाऽङ्गीकारेऽपि जीवनकालस्य सर्वस्यापि कर्मणा व्याप्तत्वश्रुतेर्नैवमित्याह—**तथा यावज्जीवमिति** । जीर्णो वा विरमेदिति वचनाज्जरानन्तरं संन्यासः स्यादित्याशङ्क्य यज्ञपात्रैर्दहनविधानान्नेत्याह—**तं यज्ञपात्रैरिति** । ननु यावज्जीवादिवाक्यानां प्रतिपन्नगार्हस्थ्यविषयत्वं वक्तव्यम् । अन्यथा ब्रह्मचारिणोऽपि तद्विधिविप्रसङ्गात्ततश्च गार्हस्थ्यात्पूर्वं कर्मत्यागः स्यादत आह—**ऋणेति** । "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते" इति श्रुतेः, "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्" इति स्मृतेश्चेत्यर्थः । ततश्च तदपाकरणार्थं तेनापि गार्हस्थ्यमेव प्रतिपत्तव्यं न संन्यास इत्यर्थः ।

तत्र पारिव्राज्यादिशास्त्रं व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यात्मज्ञानस्तुतिपरोऽर्थवादोऽनधिकृतार्थो वा । न । परमार्थविज्ञाने फलादर्शने क्रियानुपपत्तेः । यदुक्तं "कर्मणि एव चाऽऽत्मज्ञानं कर्मसंबन्धि च" इत्यादि तन्न । परं ह्याप्तकामं सर्वसंसारदोषवर्जितं ब्रह्माहमस्मीत्यात्म-

१ ख. ख. ग. ञ. °वन्ति । व° । २ च. °तमत्र कु° । ३ च. °त्यादि । त° । ४ ञ. इत्येवमाद्या° । ५ क. कर्मेष्यते । ६ ग. °हस्रस्य । ७ ख. °त्वात्संवत्स° । ८ ख. °ति भाष्यपा° । ९ क. ग. घ. °श्रुतेर्विरो° । १० छ. °त्याद्यात्म° । ११ ञ. °तार्थविषयो वा । १२ छ. वाऽनधिकारिपरः । न । १३ ग. छ. °मार्थात्मवि° । ङ. °मार्थत आत्मवि° । १४ च. छ. ञ. एवाऽऽत्म° । १५ च. ज °षधर्मव° ।

त्वेन विज्ञाने कृतेन कर्तव्येन वा प्रयोजनमात्मनोऽपश्यतः फलादर्शने क्रिया नोपपद्यते । फलादर्शनेऽपि नियुक्तत्वात्करोतीति चेत् । न । नियोगाविषयात्मदर्शनादिष्टयोगमनिष्टवियोगं चाऽऽत्मनः प्रयोजनं पश्यंस्तदुपायार्थी यो भवति स नियोगस्य विषयो दृष्टो लोके न तु तद्विपरीतनियोगाविषयब्रह्मात्मत्वदर्शी । ब्रह्मात्मत्वदर्श्यपि संश्चेन्नियुज्येत नियोगाविषयोऽपि सन्न कश्चिन्न नियुक्त इति सर्वं कर्म सर्वेण सर्वदा कर्तव्यं प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । न च स नियोक्तुं शक्यते केनचित् ।

"यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" "व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति" "ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः का गतिरित्यत आह—**तत्रेति** । **ज्ञानस्तुतीति** । सर्वसंन्यासेनाप्यात्मा ज्ञातव्य इति ज्ञानस्तुतिः प्रतीयत इति तत्पर इत्यर्थः । विधित्वेऽपि कर्मानधिकृतान्धपङ्ग्वादिविषयत्वमेवेत्याह—**अनधिकृतेति** । तस्मान्नाकर्मिनिष्ठा विद्या किंतु कर्मिनिष्ठा तत्संबन्धिनी चेति स्थितं तदेतत्सिद्धान्ती परिहरति—**नेति** । एवं हि कर्मिनिष्ठा विद्या स्यात् । यदि विदुषोऽपि कर्मानुष्ठानं स्यात्तदपि प्रयोजनार्थितया वा स्यात्काम्य इव नियोगबलाद्वा प्राभाकरमत इव नित्यकर्माणि । तत्र नाऽऽद्य इत्याह—**परमार्थेति** । संग्रहवाक्यं विवृण्वन्निषेध्याध्याहारपूर्वकं नञर्थं विवृणोति—**यदु-क्तमित्यादिना** । **कर्मसंबन्धि चेति** । कर्माङ्गोक्थ्याद्याश्रयमित्यर्थः । परमार्थेति-वाक्यांशं विवृणोति—**परमिति** । अर्थप्राप्त्यर्थमनर्थनिवृत्त्यर्थं वा कर्म स्यान्नोभयमपीति वक्तुं विशेषणद्वयं दोषपदेन रागद्वेषाभावेनापि प्रवृत्त्यभावं सूचयति । प्रागनुष्ठितकर्मणाऽप्यसंबन्धे कर्तव्येन संबन्धो दूरापास्त इति वक्तुं कृतेनेत्युक्तम् । द्वितीयं शङ्कते—**फलादर्शनेऽपीति** । ममेदं कार्यमिति बोद्धा हि नियोगस्य विषयो नियोज्यः कार्ये स्वकीयत्वज्ञानं च तज्जन्यफलार्थिनो न चाऽऽत्मनोऽसङ्गित्वज्ञानिनो ममेदमिति बुद्धिर्भवति । अतो न तस्य नियुक्तत्वमित्याह—**न नियोगेति** । तदेवोपपादयति—**इष्टेति** । ममेदं कार्यमिति बोधाभावेऽपि चेन्नियुज्येत तर्हि राजसूयादिकं ब्राह्मणादिना कर्तव्यं स्यादग्निष्टोमादिकं च सर्वदा कर्तव्यं स्यान्निर्निमित्तत्वाविशेषादित्याह—**ब्रह्मात्मत्वेति** । **न कश्चिन्न नियुक्त इति** । नञ्द्वयेन सर्वोऽपि नियुक्त एवेत्यर्थः । किंच नियोक्ताऽप्यस्य किं यः कश्चन पुरुषो वेदो वा । आद्ये

---

१ ख. च. °ज्ञाते कृ° । २ क. °रीतो नि° । ३ ख. ङ. छ. °त्मद° । ४ ज. °पि न क° । ५ ख. ग. घ. °श्चिदनि° । ६ ग. सर्वक° । ७ क. ग. घ. °जेद्व्युत्था° । ८ ख इतिश्रु° । ९ ख. °निष्ठैव वि° । १० °षेधार्थेऽध्याहा° । ११ क. ख. °ङ्गोक्थाद्या° । १२ क. ग. घ. °ष्ठितेन क° ।

विदुष ईश्वरात्मत्वज्ञानात्सर्वनियोक्तृत्वेन स्वनियोज्येनान्येनास्य नियोज्यत्वं स्यात्तच्च विरोधान्न संभवतीत्याह—न च स इति। तस्यैव सर्वनियोक्तृत्वादित्यर्थः।

आम्नायस्यापि तत्प्रभवत्वान्न हि स्वविज्ञानोत्थेन[1] वचसा स्वयं नियुज्यते। नापि बहुवित्स्वाम्यविवेकिना भृत्येन। आम्नायस्य नित्यत्वे सति स्वातन्त्र्यात्सर्वान्प्रति नियोक्तृत्वसामर्थ्यमिति चेत्। न। उक्तदोषात्। तथाऽपि सर्वेण सर्वदा[2] सर्वमविशिष्टं कर्म कर्तव्यमित्युक्तो[3] दोषोऽप्यपरिहार्य[4] एव। तदपि शास्त्रेणैव[5] विधीयत इति चेत्। यथा कर्मकर्तव्यता शास्त्रेण कृता तथा तदप्यात्मज्ञानं तस्यैव कर्मिणः शास्त्रेण[6] विधीयत इति चेन्न[7]। विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तेः[8]। न ह्येकस्मिन्कृताकृतासंबन्धित्वं[9][10] तद्विपरीतत्वं च बोधयितुं शक्यम्। शीतोष्णतामिवाग्नेः[11]।

नन्वन्यस्य[12] नियोज्यत्वाभावेऽप्याम्नायेन विद्वान्नियोज्यः स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्य तस्याऽऽम्नायस्येश्वरतामापन्नस्य स्वविज्ञानपूर्वकत्वात्स्ववचनेन[13] स्वस्य नियोज्यत्वमेकत्र कर्मकर्तृत्वविरोधान्न[14] संभवतीत्याह—आम्नायस्यापीति। किंच व्याकरणादेस्तत्कर्तृपाणिन्यादिज्ञैकदेशार्थविषयत्वदर्शनेन[15] वेदस्यापीश्वरजन्यस्येश्वरज्ञैकदेशविषयत्वेनाऽल्पज्ञत्वादप्यधिकज्ञेश्वरनियोक्तृत्वमयुक्तमित्याह—नापि बहुविदिति। अविवेकिनेत्यल्पज्ञेनेत्यर्थः। अचेतनत्वाद्वा तस्याविवेकित्वं भृत्येन न नियुज्यत इत्यनुषङ्गः। ननु वेदस्येश्वरज्ञानपूर्वकत्वपक्षे पूर्वोक्तदोषानुषङ्गेऽपि तस्य नित्यत्वपक्षे नायं दोष इति शङ्कते—आम्नायस्येति। तस्याचेतनस्य नियोक्तृत्वं न संभवति तस्य चेतनधर्मत्वादित्युत्तरमाह—नेति। नियोक्तृत्वमभ्युपेत्यापि दोषमाह—उक्तदोषादिति। तदेव विवृणोति—तथाऽपीति। अनियोज्यस्यापि चेत्कर्तव्यं विदुषस्तर्हि[16] सर्वं शिष्टं विहितं[17] सर्वेणापि[18] कर्तव्यं संकोचे हेत्वभावादित्यर्थः। असङ्गिब्रह्मात्मत्वज्ञानस्य कर्मकर्तव्यतायाश्च शास्त्रेण कृतत्वादुभयोरपि शास्त्रयोः प्रामाण्याविशेषात्कदाचिदात्मज्ञानं कदाचित्कर्मानुष्ठानं च स्यादिति शङ्कते—तदपीति। तदेव विवृणोति—यथेति। स्वाभाविकाकर्त्रात्मबोधेन सकृदुत्पन्नेनैव कर्तृताबोधबाधनान्न पुनः शास्त्रेण कर्तृत्वबोधः संभवतीत्याह[19]—नेति। कृताकृतेत्यत्र कृतमिदानीमकृतं[20] मितः परं कर्तव्यं यत्तदुच्यते।

---

१ च. °किंभ्व°। २ ख. च. छ. °दाऽवि°। ३ क. छ. ज. °त्युक्तदो°। ४ ख. च. छ. ज. °षोऽप°। ५ ख. °स्त्रेणेति। छ. °स्त्रेणैवेति। ६ च. छ. ज. °स्त्रेणैव वि°। ७ क. चेत्तन्न। ८ च. छ. °बोधानु°। ९ च. छ. ज. °कस्य कृता°। १० क. ख. ग. च. छ. ज. °कृतसं°। ११ च. छ. ज. °ष्णत्वमि°। १२ क. ग. घ. °न्यनि°। १३ ख. स्वज्ञा°। १४ ख. कर्तृकर्मवि°। १५ क. °र्शनवद्वेद°। १६ ख. °र्हि विशि°। १७ ख. °तं कर्म स°। १८ ख. °र्वेण सर्वदाऽपि। १९ क. °ह। तन्नेति। २० क. °तमतः।

न चेष्टयोगचिकीर्षाऽऽत्मनोऽनिष्टवियोगचिकीर्षा च शास्त्रकृता सर्व-प्राणिनां तद्दर्शनाच्छास्त्रकृतं[1] चेत्तदुभयं गोपालादीनां न दृश्येताशास्त्रज्ञ-त्वात्तेषाम् । यद्धि स्वतोऽप्राप्तं तच्छास्त्रेण बोधयितव्यम् । तच्चेत्कृतैकर्त-व्यताविरोध्यात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतं कथं तद्विरुद्धां कर्तव्यतां पुनरुत्पा-दयेच्छीततामिवाग्नौ तम इवं च भानौ ।

एवं तावन्नियोगाविषयाकर्त्रात्मदर्शित्वाद्विदुषः[3] प्रयोजनार्थित्वाभावाच्च[4] विदुषो न कर्मेत्युक्तम् । इदानीं स्वत इष्टानिष्टसंयोगवियोगरूपप्रयोजनार्थिताभावेऽपि[8][9] विदुषः स्वर्गकामो यजेतेतिशास्त्रेणैव साऽप्याधीयत इत्याशङ्क्य स्वभावतः प्राप्तप्रयोजनार्थिता-[10]नुवादेन तदुपायमात्रं शास्त्रेण बोध्यते न तु साऽप्याधीयते । अन्यथाऽशास्त्रज्ञानां तदर्थिता न स्यादित्याह—**न चेष्टेति** । अत्र चिकीर्षाशब्देन फलेच्छामात्रमुच्यते न[11] तु[12] कर्तुमिच्छा फले तदयोगादिति । ननु कृताकृतासंबन्धित्वं[13] तद्विपरीतत्वं च विरुद्धत्वान्न बोधयति चेच्छास्त्रं तर्हि कृताकृतासंबन्धित्वमेव[14] मा बोधीत्याशङ्क्य[15] तस्य मानान्तरा-सिद्धत्वेनावश्यं शास्त्रबोध्यत्वे वक्तव्ये तद्विपरीतत्वस्य मानान्तरसिद्धस्यैव न शास्त्र-बोध्यत्वं विरुद्धत्वादित्याह—**यद्धीति**[16] । **चेदिति** निश्चयार्थे[17] । **कृतेति** । इदं कृत-मिदं कर्तव्यमिति ज्ञानविरोधीत्यर्थः । कर्तव्यतां तज्ज्ञानमित्यर्थः ।

न बोधयत्येवेति चेत् । न । स म आत्मेति विद्यात्प्रज्ञानं ब्रह्मेति[18] चोपसंहारात् । तदात्मानमेवावेत्तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां तत्पर-त्वात् । उत्पन्नस्य[19] च ब्रह्मात्मविज्ञानस्याबाध्यमानत्वान्नानुत्पन्नं भ्रान्तं वेति शक्यं वक्तुम् ।

विध्यभावेन वेदान्तानां न तादृगात्मबोधकत्वमित्याशङ्क्य पुरुषस्य कर्तव्याभिमुखी-करणार्थत्वाद्विधेरिहाऽऽत्मज्ञानाभिमुखीकरणार्थं विधिस्वरूपस्यार्थवादस्य सत्त्वात्स्व-रूपबोधकस्य तत्परवाक्यस्यापि सत्त्वाच्च नैवमित्युत्तरमाह—**न बोधयत्येवेत्यादिना** । उपसंहारादित्यनेन तत्सहचरितमात्मा[20] वा इदमित्याद्युपक्रमादितात्पर्यलिङ्गं सूचयति । ज्ञानोत्पत्त्यनुवादिका एव श्रु(वादकश्रु)तिबलादप्यनुत्पत्तिशङ्का न कार्येत्याह—**तदात्मा-नमिति** । तदिति जीवरूपेणावस्थितं ब्रह्मेत्यर्थः । छान्दोग्यबलादप्येवमेवेति वदन्गतिसामा-न्यन्यायं दर्शयति—**तत्त्वमसीति** । अनेन तद्धास्य विजज्ञाविति वाक्यशेषोऽप्युपलक्ष्यते ।

१ ज. चेदु° । २ ग. °त्कृतं क° । ३ क. ग. घ. ङ. °तकर्मक° । ४ ख. °रुद्धक° । ५ ख. °व भा° । ६ ख. °च न । ७ क. ख. घ. ङ. °ष्टयो° । ८ क. °र्थित्वाभा° । ९ ङ. °वे वि° । १० ङ. °र्थित्वानु° । ११ क. ग. न क° । १२ घ. ङ. तु कर्म क° । १३ घ. °कृतसं° । १४ घ. °कृतसं° । १५ ख. °धीदित्या° । १६ ख. °ति । तच्चेदि° । १७ ख. °यार्थम् । कृ° । १८ क. ग. घ. ङ. °ह्मेत्युप° । १९ ख. °स्य ब्र° । २० क. °रितात्म° ।

अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिराद्रि[1]शब्दार्थः । कर्त्रात्मबोधककर्मकाण्डविरोधादुत्पन्नमपि ज्ञानं भ्रान्तमित्याशङ्क्य तस्य यथाप्राप्तकर्त्रात्मानुवादेनोपायमात्रपरत्वान्न वस्तुपरवेदान्तजन्यज्ञानबाधकत्वमित्याह—उत्पन्नस्येति । नानुत्पन्नमिति । वाक्यश्रवणानन्तरमक[2]र्त्रोऽऽत्माऽहमिति ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वान्नाहमकर्तेति विपरीतज्ञानादर्शनाच्च नोभयं वक्तुं शक्यमित्यर्थः ।

त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेत् । न, " अकृतेनेह कश्चन " इतिस्मृतेः । य आहुर्विदित्वा ब्रह्म व्युत्थानमेव कुर्यादिति । तेषामप्येष समानो दोषः प्रयोजनाभाव इति चेत् । न । अक्रियामात्रत्वाद्व्युत्थानस्य । अविद्यानिमित्तो हि प्रयोजनस्य भावो न वस्तुधर्मः । सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात् । प्रयोजनतृष्णया च प्रेर्यमाणस्य वाङ्मनःकायैः प्रवृत्तिदर्शनात् । " सोऽकामयत जाया मे स्यात् " इत्या[3]दिना पुत्रवित्तादि पाङ्क्तलक्षणं काम्यमेवेति " उभे ह्येते साध्यसाधनलक्षणे एषणे एव " इति वाजसनेयिब्राह्मणेऽवधारणात् ।

विदुषः प्रयोज[4]नाभावान्न कर्मणि प्रवृत्तिरित्यु[5]क्तं तर्हि तत्त्यागेऽपि प्रयोजनाभावात्तत्रापि न प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कते—त्यागेऽपीति । तस्य विदुषः कृतेन कर्मणाऽर्थो नास्ति । अकृतेन कर्माभावेनापीह लोके नार्थोऽस्तीति गीतासु स्मरणात् । त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेदित्यन्वयः । शङ्कामेव विवृणोति—य आहुरिति । कर्मत्यागस्य व्यापारात्मकत्वे व्यापारस्य क्लेशात्मकत्वात्तदनुष्ठानं प्रयोजनापे[6]क्षं स्यात् । न त्वेतदस्ति किंतु क्रियाभावमात्रमौदासीन्यरूपम् । तस्य च स्वास्थ्य[7]स्वरूपत्वात्स्वत एव प्रयोजनत्वान्न प्रयोजनान्तरापेक्षत्वमिति परिहरति—नेति । त्यागस्यान्यत्र कृतव्यापारहेतुजन्यत्वाभावान्न व्यापारत्वमिति वक्तुमन्यत्र कृतव्यापारहेतुमाह—अविद्येत्यादिना । यद्वा विदुषः कथं यत्नं विना व्युत्थानमौदासीन्यमात्रेण सिध्यतीत्याशङ्क्य क्रियाहेत्वभावात्क्रियाभाव इति वक्तुं तद्धेतुमाह—अविद्येत्यादिना । प्रयोजनस्य भाव इति । प्रयोजनस्य तृष्णेत्यर्थः । तस्या वस्तुधर्मत्वे विदुषोऽपि तृष्णा स्यादिति तन्निषेधति—न वस्तुधर्म इति । न वस्तुस्वभाव इत्यर्थः । वस्तुधर्मत्वे[8] हि विदुषामविदुषां च सुप्तमूर्छितादीनां सा स्यान्न त्वेतदस्ति । तत्र हेतुमाह—सर्वेति । तद्दर्शनादिति पाठे वस्तुस्वभावाज्ञानिनां गोपालादीनामपि तृष्णादर्शनान्न वस्तुधर्म इति कथंचिद्योज्यम् । तृष्णाया अविद्याजन्यत्वमुक्त्वा तस्या व्यापारहेतुत्वमाह—प्रयोजनेति । दर्शनादिति पञ्चम्यविद्याकामदोषनिमित्ताया इत्युत्तरत्र हेतुत्वेन संबध्यते ।

---

१ ख. 'दिश' । २ ख. ' कर्त्रात्मा' । ३ च. 'दिना पु' । ४ ख. 'जनतृष्णाभा' । ५ ग. घ. 'त्युक्ते त' । ६ ख. 'पेक्षितं स्या' । ७ ख. 'स्थ्यरू' । ८ क. ग. घ. ङ. 'त्वे वि' ।

न केवलं दर्शनमेव किंतु श्रुतिरप्यस्तीत्याह[1]—सोऽकामयतेति । सोऽकामयतेत्यादिनोभे ह्येते एषणे एवेति वाक्येन च पुत्रवित्तादि काम्यमेवेति वाजसनेयिब्राह्मणेऽवधारणादित्यन्वयः । पाङ्क्तलक्षणमिति । जायापुत्रदैवमानुषवित्तद्वयकर्मभिः पञ्चभिर्योगात्पाङ्क्तलक्षणं कर्मेत्यर्थः । उभे इत्यस्यार्थमाह—साध्यसाधनेति ।

अविद्याकामदोषनिमित्ताया वाङ्मनःकायप्रवृत्तेः पाङ्क्तलक्षणाया विदुषोऽविद्यादिदोषा[2]भावादनुपपत्तेः[3] क्रिया[4]भावमात्रं व्युत्थानं न तु यागादिवदनुष्ठेयरूपं भावात्मकं तच्च विद्या[5]वत्पुरुषधर्म इति न प्रयोजनमन्वेष्टव्यम् । न हि तमसि प्रविष्टस्योदित आलोके यद्[6]गर्तपङ्ककण्टकाद्यपतनं तत्किंप्रयोजनमिति प्रश्नार्हम् । व्युत्थानं तर्ह्यर्थप्राप्तत्वान्न चोदनार्हमिति । गार्हस्थ्ये* चेत्परब्रह्मविज्ञानं जातं तत्रैवास्त्वकुर्वत[7] आसनं न ततोऽन्यत्र गमनमिति चेत् । न । कामप्रयुक्तत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । एतावान्वै काम[8] इति । उभे ह्येते एषणे एवेत्यवधारणात् । कामनिमित्तपुत्रवित्तादिसंबन्ध[9]नियमाभावमात्रं[10] न हि ततोऽन्यत्र गमनं व्युत्थानमुच्यते[11] । ततो+ न गार्हस्थ्य एवाकुर्वत आसनमुत्पन्नविद्यस्य । एतेन गुरुशुश्रूषातपसोरप्यप्रतिपत्तिर्विदुषः सिद्धा ।

एवं क्रियाहेतुं प्रदर्श्य तदभावादेव विदुषः क्रियाभावोऽयत्नसिद्ध इत्याह—अविद्याकामेति । पाङ्क्तलक्षणाया इति । जायापुत्रदैववित्तमानुषवित्तकर्मभिः पञ्चभिर्लक्ष्यते साध्यत इति वैदिकी प्रवृत्तिः पाङ्क्तलक्षणेत्युच्यते । पञ्चसंख्यायोगेन गौण्या वृत्त्या पङ्क्तिच्छन्दःसंबन्धोपचारात्पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञ इति श्रुतेरित्यर्थः । पाङ्क्तलक्षणाया इत्यनन्तरमनुपपत्तेरित्यनुषङ्गः । व्युत्थानमित्यनन्तरमयत्नसिद्धमिति शेषः । एवं च क्रियाभावस्यौदासीन्यात्मकस्य पुरुषस्वभावत्वेनायत्नसिद्धत्वे सति न प्रयोजनापेक्षेत्याह—तच्चेति । पुरुषधर्म इति । पुरुषस्वभाव इत्यर्थः । अज्ञानकार्यस्याज्ञाननिवृत्तावयत्नत एव निवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । व्युत्थानस्य पुंव्यापाराधीनत्वाभावे विधेरनवकाशाद्विदुषो नियमेन व्युत्थानं न

---

* क. संज्ञितपुस्तके बहिर्लिखितः—°स्थ्ये वासं कुर्वतः परब्रह्मविज्ञानं जातं चेत्तत्रैवाऽऽसनं न ततोऽन्य° । + क. संज्ञितपुस्तके बहिर्लिखितः—°तोऽकुर्वत उत्पन्नविद्यस्य गार्हस्थ्य आसनं नैव भवति । एतेन ।

---

१ क. ग. घ. ङ. छ. ज. °ह । सोऽकामयतेत्या° । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. °षानु° । ३ ग. ज. °पत्तेरभावादक्रि° । च. °पत्तेरभावात्क्रिया° । ४ ज. °यामा° । ५ ख. च. छ. ज. °याद्वत्तपुरु° । ६ च. छ. °र्तक° । ७ क. ख. °त्रैव वासं कु° । ८ च. छ. कामः । उ° । ९ च. °बन्धाभा° । १० ख. °मात्रमेव हि । ११ छ. °ते । ततो ।

सिध्यतीति शङ्कते—**व्युत्थानं तर्हीति** । **ततोऽन्यत्र गमनमिति** । पारिव्राज्यस्वीकार इत्यर्थः । किं गार्हस्थ्यशब्देन गृहस्थोऽहमित्यभिमानपुरःसरं पुत्रवित्ताद्यभिमान उच्यत उत गृहस्थलिङ्गधारणम् । नाऽऽद्यः । विद्ययाऽविद्याकार्याभिमाननिवृत्तेरित्याह—**न कामेति** । न द्वितीयः । लिङ्गेऽप्यभिमानराहित्यस्य तुल्यत्वात्[1] । न चैवं पारिव्राज्यलिङ्गेऽप्यभिमानाभावात्तस्याप्यसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वतोऽप्यभिमानराहित्येन सर्वसंबन्धराहित्य[2]लक्षणं हि परमहंसपरिव्राजो लक्षणं न लिङ्गधारणम् । "न लिङ्गं धर्मकारणम्" इति स्मृतेः। ततश्च लिङ्गेऽप्यभिमानशून्यस्य पारिव्राज्यं सिद्धमित्याह—**कामानिमित्तेति** । **गार्हस्थ्य इति** । अभिमानात्मक इत्यर्थः । तर्हि गुरुशुश्रूषादावप्यभिमानो न स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्तिरित्याह—**एतेनेति** ।

अत्र केचिद्गृहस्था भिक्षाटनादिभयात्परिभवाच्च त्रस्यमानाः सूक्ष्मदृष्टितां दर्शयन्त उत्तरमाहुः । भिक्षोरपि भिक्षाटनादिनियमदर्शनाद्देहधारणमात्रार्थिनो गृहस्थस्यापि साध्यसाधनै[3]षणोभयविनिर्मुक्तस्य देहमात्रधारणार्थ[4]मशनाच्छादनमात्रमुपजीवतो गृह एवास्त्वासनमिति । न स्वगृहविशेषपरिग्रहनियमस्य कामप्रयुक्तत्वादित्युक्तोत्तरमेतत् । स्वगृहविशेषपरिग्रहाभावे च शरीरधारणमात्रप्रयुक्ताशनाच्छादनार्थिनः[5] स्वपरिग्रहविशेषभावे[6]ऽर्थाद्भिक्षुकत्वमेव । शरीरधारणार्थायां भिक्षाटनादिषु प्रवृत्तौ यथा नियमो भिक्षोः[7] शौचादौ[8] च तथा गृहिणोऽपि विदुषोऽकामिनोऽस्तु नित्यकर्मसु नियमेन प्रवृत्तिर्यावज्जीवादिश्रुतिनियुक्तत्वात्प्रत्यवायपरिहारायेति[9] । एतन्नियोगाविषयत्वेन विदुषः प्रयु(त्यु)क्तमशक्यनियोज्यत्वा[10]च्चेति ।

ननु यथा पुत्रादिसंबन्धनियमरहितस्यापि त्वन्मते देहधारणार्थिनो भिक्षोः परिग्रहव्यावर्तनार्थो भिक्षाटनादि[11] नैवेति नियमोऽङ्गी क्रियते तथा गृहस्थस्याप्यभिमानशून्यस्यैव सतो देहधारणार्थं गृह एवास्त्वासनं न भिक्षुकत्वमविशेषादिति शङ्कते—**अत्र केचिद्गृहस्था[12] इति** । तेषां न न्यायो मूलं किंतु दृष्टभयादिकमेव मूलमित्युपसंहरन्[13]नाह—**भिक्षाटनादीति** । **परिभवः** पामरैः क्रियमाणस्तिरस्कारः । **सूक्ष्मेति** । काक्वा व्यतिरेकेण स्थूलदृष्टय इत्यर्थः । भिक्षाटनादीत्यादिशब्देन प्राक्प्रणीतमयाचितमित्यादयो गृह्यन्ते ।

---

१ क. °तोऽभि° । २ ख. °हित्यं हि । ३ ज. °धनोभ° । ४ ख. °क्षुत्व° । ५ क. ग. घ. ङ. °र्थाय भि° । ६ छ. °दिप्र° । ७ ग. छ. °क्षोः प्रवृत्तिः शौ° । ८ ग. घ. ङ. °दौ त° । ९ ख. छ. °रार्येति । १० क. ख. ग. घ. ङ. °योगत्वा° । ११ ख. °दिरेवे° । १२ क. ग. घ. ङ. च्चिदिति । १३ ग. °पसंहरन्ना° ।

देहधारणमात्रार्थिनो भिक्षोरिति पूर्वेणान्वयः। सिद्धान्ती तस्यैवंभूतस्य स्त्रीपरिग्रहोऽस्ति वा न वेति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमाह[1]—न स्वेति। स्वगृहविशेषशब्देन स्त्रीविशेषो गृह्यते[3]। द्वितीये[4] स्त्रीपरिग्रहवत एव द्रव्यपरिग्रहाधिकारात्तदभावेऽर्थाद्द्रव्यपरिग्रहनिवृत्तेस्तदभावे प्रकारान्तरेण जीवनसिद्धेरर्थाद्भिक्षाटनादिनियम एव सिध्यतीत्याह—स्वगृहेति। न च पुत्रादिपरिगृहीतेन जीवनमस्त्विति शङ्क्यम्। तैरपि स्वस्य स्वत्वेन संबन्धाभावे[5] तदीयस्यापि परकीयद्रव्यतुल्यत्वेन तत्रापि भिक्षुत्वनियमादिति। अन्ये तु भिक्षोरपि भिक्षाटनादौ सप्तागारानसंक्लृप्तानित्यादिनियमः शौचादौ च चातुर्गुण्यादिनियमश्च प्रत्यवायपरिहारार्थं यथेष्यते तथा यावज्जीवादिश्रुतिबलात्प्रत्यवायपरिहारार्थं नित्यकर्मणि नियमेन प्रवृत्तिरित्याहुस्तदनुवदति—शरीरधारणार्थाया[6]मिति। अकुर्वत एव गृहेऽवस्थानं पूर्वमते[7] शङ्कितम्। अस्मिन्मते त्वग्निहोत्राद्यनुष्ठानमपि कर्तव्यमिति शङ्क्यते। तथा[8] पूर्वं परिग्रहव्यावृत्त्यर्थो भिक्षाटनादिविषयो दृष्टशरीरधारणप्रयोजनो नियमो दृष्टान्तत्वेनोक्तः। इह तु स भिक्षाटनादिगतसप्तागारत्वादिविषयोऽदृष्टार्थो दृष्टान्तत्वेनोक्त इति भेदः। दूषयति—एतद्धिति। तस्य सर्वनियोक्त्रीश्वरात्मत्वाच्च न नियोज्यत्वमित्याद्युक्तमित्याह—अशक्येति।

यावज्जीवादिनित्यचोदनानर्थक्यमिति चेत्। न। अविद्वद्विषयत्वेनार्थवत्त्वात्। यत्तु भिक्षोः शरीरधारणमात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेर्नियतत्वं तत्प्रवृत्तेर्न प्रयोजकम्। आचमन[10]प्रवृत्तस्य पिपासापगमवन्नान्य[11]प्रयोजनार्थत्वमवगम्यते। न चाग्निहोत्रादीनां तद्वदर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियतत्वोपपत्तिः।

तर्हि[12] तच्छ्रुतेरप्रामाण्ये भिक्षाटनादिनियमविधेरपि तत्स्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—यावज्जीवेति। अविदुषि नियोज्ये तत्प्रामाण्यं घटत इति नोक्तदोष इत्याह—नेति। तदुक्तप्रतिबन्दीं[13] परिहर्तुमनुवदति—यत्त्विति। दूषयति—तत्प्रवृत्तेरिति। आचमनविधिनाऽऽचमने[14] प्रवृत्तस्याऽऽर्थिको यः पिपासापगमस्तस्य यथा नान्यप्रयोजनार्थत्वं प्रयोजनं प्रयुक्तिस्तदर्थत्वं नाऽऽचमनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वम्[15]। तद्वज्जीवनार्थं भिक्षादौ प्रवृत्तस्य यस्तत्र नियमः स न भिक्षादिप्रवृत्तेः प्रयोजक इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति नियोज्यत्वाभावात्किल ब्रह्मविदो नियमविध्यनुपपत्तिराशङ्क्यते। तन्न युज्यते। कथम्। नियोज्यो हि नियोगसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यते[16]। नियोगश्च प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थम्। प्रवृत्तिश्चेदन्यतः

---

१ घ. °ह। नेति। २ क. स्वस्वगृहे वि°। ३ ख. °ते। न द्वि°। ४ क. °तीयेऽपि स्त्री°। ख. °तीयः स्त्री°। ५ ख °वे स्वकीय°। ६ क. ग घ. ङ. °र्थायेति। ७ ख. °तेऽशङ्कि। अ°। ८ क. तथेति पू°। ९ क ग. घ. ङ. °क्षादि°। १० क. °मने प्र°। ११ छ. °न्यत्प्रयो°। १२ क. °र्हि श्रुते°। १३ ग. घ. ङ. °बन्दिं प°। १४ ख. °मनप्र°। १५ ग. ङ. °जनत्व°। १६ क. °पेक्षते।

सिद्धा किं नियोगेन । अत एव दर्शपूर्णमासनियोगादेवावहननियमेन प्रवृत्तिसिद्धौ तत्र न पृथङ्नियोगोऽङ्गी क्रियते। तदभावे च न नियोज्यापेक्षेति ब्रह्मविदो नियोज्यत्वाभावेऽपि न नियमविध्यनुपपत्तिरिति । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेस्त्वन्यतोऽसिद्धत्वेन तद्विधित एव तत्र प्रवृत्तेर्वक्तव्येन(क्तव्यत्वेन) तत्सिद्ध्यर्थं[1] तत्र नियोगे वाच्ये तस्य तत्र नियोज्यापेक्षेति वैषम्यमाह—**न चाग्निहोत्रेति** ।

अर्थप्राप्तप्रवृत्ति[2]नियमो[3]ऽपि प्रयोजनाभावेऽनुपपन्न एवेति चेत् । न । तन्नियमस्य पूर्व[4]प्रवृत्ति[5]सिद्धत्वात्तदतिक्रमे यत्नगौरवादर्थप्राप्तस्य[6] व्युत्थानस्य पुनर्वचनाद्विदुषः कर्तव्य[7]त्वोपपत्तिः ।

नियमविधौ नियोज्यानपेक्षायामपि तस्य क्लेशात्मकत्वात्प्रयोजनापेक्षा वाच्या। तदभावान्न नियमः सिध्यतीति शङ्कते—**अर्थप्राप्तेति** । तन्नियमस्यापि पूर्ववासनावशादेव प्राप्तत्वात्तत्रापि न[8] नियमविधेरवकाशो येन प्रयोजनापेक्षा स्यादिति परिहरति—**न तदिति** । यद्यपि नियतेन वाऽनियतेन भिक्षाटनादिना जीवनं सिध्यति तथाऽपि विद्योत्पत्तेः पूर्वं विद्यासिद्ध्यर्थं नियमस्यानुष्ठितत्वात्तद्वासनाप्राबल्याद्विद्योत्पत्त्यनन्तरमपि नियम एव प्रवर्तते नानियमे[9] । तद्वासनानां नियमवासनाभिरत्यन्तमभिभूतत्वेन पुनस्तदुद्बोधनस्य यत्नसाध्यत्वात्ततस्तत्र न प्रवर्तत इति नियमोऽप्यर्थसिद्ध इत्यर्थः । एतेन प्रत्यवायपरिहारार्थत्वमपि नियमानुष्ठानस्य निरस्तं तस्य विदुषः प्रत्यवायाप्रसक्तेरिति । एवमुक्तरीत्या व्युत्थानस्य विधिं विना स्वतः प्राप्तत्वे[10]ऽपि सति तत्कर्तव्यताविधिमपि विदित्वा व्युत्थायेत्यादिकमनुमोदते विद्वानित्याह—**अर्थप्राप्तस्येति** । विधितः कर्तव्यत्वोप[11]पत्तिरित्यर्थः । न च विधेः प्रयोजनाभावोऽप्रवर्तकत्वादिति वाच्यम्[12] । प्रैषोच्चारणाभयदानादिवैध[13]मुख्यधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन विधेरर्थवत्त्वात् । न च तस्यापि वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । विदुषि परमहंसे लोकसंग्रहार्थत्वात् । तस्य तु संग्रहस्य पूर्वाभ्यस्तमैत्रीकरुणादिवासनाप्राप्तत्वेन ब्रह्मविद्योपदेशादाविव प्रयोजनानपेक्षणात् । यद्वा प्रारब्धकर्माक्षिप्तदेहेन्द्रियादिप्रतिभासेनाविचारितयावज्जीवादिश्रुतिजनितकर्मकर्तव्य[14]ताभ्रान्तौ तन्निवर्तनेन वा विदुषो व्युत्थानविधेरर्थवत्त्वोप[15]पत्तिरिति भावः ।

अविदुषो[16]ऽपि [17]मुमुक्षुणा पारिव्राज्यं कर्तव्यमेव । तथा च " शान्तो दान्तः " इत्यादिव[18]चनं प्रमाणम् । [19]शमदमादीनां चाऽऽत्मदर्शनसाध-

---

१ ख. °र्थे नि° । २ ङ. ज. °वृत्तेर्निय° । ३ ग. °यमः प्र° । ४ छ. °र्वसि° । ५ च. °प्रसि° । ६ ख. छ. °स्य च व्यु° । ७ ख. ग. °र्तव्योप° । ८ ग. घ. ङ. न वि° । ९ ग. ङ. °यमः । त° १० ख. ङ. °त्वे स° । ११ ग. घ. ङ. °पत्तेरि° । १२ ङ. °म् । प्रैषो । १३ ग. ङ. °धध° । १४ क. ग. ङ. °व्यत्वभ्रा° । १५ ख. °पत्तेरि° । १६ क. ग. घ. ङ. °षामपि । १७ क. ग. घ. ङ. मुमुक्षूणां । १८ ख. च. छ. झ. °चनम् । १९ च. ज. शमा° ।

नानामन्याश्रमे[1] त्वनुपपत्तेः। "अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम्" इति च श्वेताश्वतरे विज्ञायते। "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इति च[2] कैवल्यश्रु[3]तिः। "ज्ञात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्" इति[4] च स्मृतेः। "ब्रह्माश्रमपदे वसेत्" इति च। ब्रह्मचर्यादिविद्यासाधनानां[5] च साकल्येना[6]त्याश्रमिषूपपत्ते-र्गार्हस्थ्येऽसंभवात्।

एवं[7] विदुषो व्युत्थानप्रसाधनेन विद्याया अकर्मिनिष्ठत्वं साधितम्। तेनैव च तस्याः कर्मा-संबन्धोऽप्यर्थात्साधितः। इदानीं विविदिषोरपि व्युत्थानं प्रसाधयन्विद्यायाः कर्मिनिष्ठत्वं कर्मसंबन्धित्वं च दूरा[8]पास्तमित्याह—**अविदुषां[9]ऽपीति**। तत्र श्रुतिमाह—**तथा चेति**। उप-रतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति श्रुतिशेषः। तत्रो[10]परतशब्देन संन्यासो विहित इति भावः। शमादिसाधनानां पौष्कल्येनानुष्ठानस्य गृहस्थादिष्वसंभ-वात्तद्विधिनाऽप्यर्थादाक्षिप्यते संन्यास इति श्रु[11]तार्थापत्ति[12]मप्याह—**श[13]मदमादीनां चेति[14]।** चशब्द उप[15]रमसमुच्चयार्थः। नेदं विद्वद्विषयम्। तस्य साधनविधिवैयर्थ्यात्। किंतु विविदिषुविषयमिति वक्तुमात्मदर्शनसाधनानामित्युक्तम्। **अत्याश्रमिभ्य इति।** ब्रह्म-चर्यादीन्हं[16]सान्तानाश्रमधर्मवतं[17] आश्रमानतिक्रम्य वर्तते परमहंस इति सोऽत्याश्र[18]मश-ब्देनोच्यत इति तद्विधिरत्र प्रतीयत इत्यर्थः। ऋषिसंघजुष्टं मन्त्रसमूहैर्ज्ञानिसमूहैर्वा सेवितं तत्त्वं प्रोवाचेत्यर्थः। **न कर्मणेति**। त्यागस्य साक्षादमृतत्वसाधनत्वाभावेना-मृतत्वसाधनं ज्ञानं त्यागेनाऽऽन[19]शुः प्राप्तवन्त इत्यभिधानेन ज्ञानसाधनत्वेन त्यागोऽत्र विहित इत्यर्थः। **ज्ञात्वेति**। आपाततो ब्रह्म ज्ञात्वा निश्चयार्थं नैष्कर्म्यं कर्मत्यागरूपं संन्यासमाचरेदिति स्मृत्यर्थः। **ब्रह्मेति**। ब्रह्म[20]ज्ञानसाधनीभूत आश्रमो ब्रह्माश्रमः संन्यास इत्यर्थः। **किंच** "एकाकी यतचित्तात्मा" इत्याद्युपक्रम्य "ब्रह्मचारिव्रते स्थितः। मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः" इत्यन्तेन ब्रह्मचर्यादिसाधन-विधिबलादप्यर्थात्संन्यासविधिरित्याह—**ब्रह्मचर्यादीति**।

न चासंपन्नं साधनं कस्यचिदर्थस्य साधनायालम्। यद्विज्ञानोपयो-गीनि च गार्हस्थ्याश्रमकर्माणि तेषां[21] परं[22] फलमुपसंहृतं देवताप्ययलक्षणं संसारविषयमेव।

१ ख. च. छ. ज. °मेष्वनु°। २ च. छ. ज च ज्ञा°। ३ ख. °श्रुतेः। ज्ञा°। ४ क °ति स्मृ°। ५ च. °नां सा°। ६ छ. °नान्त्याश्र°। ७ ख. °वं हि वि। ८ ख. °रादपा°। ९ क. ग. घ. ङ. °षामपी°। १० क. ग. घ. ङ. °रातिश°। ११ क. श्रुत्यर्थोपप°। १२ क. ख. °त्तिमाह। १३ क. ग. घ. शमा°। १४ ख. °ति। आदिश°। १५ ख. °रतशब्दस°। घ ञ. °रतस°। १६ ख. °न्हंससंन्यासा°। १७ ख. °वदाश्र°। १८ क. ख. °श्रमिश°। १९ ख. °नशुर्व्याप्त°। २० ग. °ह्मसा°। २१ च. °षां फ°। २२ छ. परफ°।

ननु गृहस्थस्याप्यृतुकालमात्रगमनलक्षणं[1] ब्रह्मचर्यं कदाचिद्ध्यानकाल एकाकित्वा[2]दिकं च संभवतीत्याशङ्क्य तस्यापुष्कल[3]साधनत्वात्ततो ज्ञानासिद्धेर्ध्यानकाले पत्नीसंबन्धाप्रसक्तेस्तद्विधिवैयर्थ्याच्च नैवमित्याह—न चेति । अतो न कर्मिनिष्ठत्वं कर्मसंबन्धित्वं चाऽऽत्मज्ञानस्येत्यर्थः । यत्तु कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तुत्याऽऽत्मज्ञानं प्रारभ्यत इत्यादिना कर्मसंबन्धित्वमुक्तं तत्राऽऽह—यद्विज्ञानेति । तथा च पूर्वोक्तं कर्मसंबन्धि ज्ञानं संसारफलकमन्यदेव तच्चोपसंहृतमिति न तत्परमात्मज्ञानमित्यर्थः ।

यदि कर्मिण एवं परमात्म[4]विज्ञानमभविष्यत्संसारविषयस्यैव फलस्योपसंहारो नोपाप[6]त्स्यत[7] । अङ्गफलं तदिति चेन्न । तद्विरोध्यात्मवस्तुविषयत्वा[8]दात्मविद्यायाः । निराकृतसर्वनामरूपकर्मपरमार्थात्मवस्तुविषयं[9] ज्ञानममृतत्वसाधनम् । गुणफलसंबन्धे हि निराकृतसर्वविशेषात्मवस्तुविषयत्वं विज्ञानस्य न प्राप्नोति तच्चानिष्टम् । " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् " इत्यधिकृत्य क्रियाकारकफलादिसर्वव्यवहारनिराकरणाद्विदुषः । तद्विपरीतस्याविदुषो यत्र हि द्वैतमिवेत्युक्त्वा क्रियाकारकफलरूपस्यैव संसारस्य दर्शितत्वाच्च वाजसनेयिब्राह्मणे । तथेहापि देवताप्[11]यं संसारविषयं[12] यत्फलमशना[13]यादिमद्वस्त्वात्मकं[14] तत्फलमुपसंहृत्य केवलसर्वात्म[15]कवस्तुविषयं[16] ज्ञानममृतत्वाय वक्ष्यामीति प्रवर्तते ।

ननु पूर्वोक्तमेव परमात्मज्ञानं तच्च कर्मसंबन्ध्येवेत्याशङ्क्य[17] तस्य संसारफलकत्वेनोपसंहारात्परमात्मज्ञानस्य च मुक्तिफल[18]कत्वान्न तत्परमात्मज्ञानमित्याह—यदि कर्मिण एवेति । कर्मिनिष्ठत्वेनो[19]क्तज्ञानमेव परमात्मज्ञानं चेदित्यर्थः । परमात्मज्ञानाङ्गभूतपृथिव्यग्न्यादिदेवताज्ञानस्य तत्संसारफलं नाङ्गिनः परमात्मज्ञानस्येति न तस्य मुक्तिफलत्वविरोध इति शङ्कते—अङ्गेति । परमात्मज्ञानस्याङ्गसंबन्धफलसंबन्धादिसर्वविशेषरहितनिर्विशेषवस्तुविषयत्वान्न तस्याङ्गादिसंबन्धित्वं येन तदङ्गविषयत्वमुक्तफलस्य स्यादिति परिहरति—न तदिति । तदेव[20] स्पष्टयति—निराकृतेत्यादिना । तच्चानिष्टमिति । आत्मा वा इत्या[21]दिभिरुपक्रमादिलिङ्गैरात्मनो निर्विशेषत्वसिद्धेरित्यर्थः । वाजसनेयिब्राह्मणे च प[22]रमात्मविदः सर्वसंबन्धशून्यत्वमुक्त्वाऽ-

---

१ ख. °क्षणत्र° । २ ख. °कित्वं सं° । ३ ख. °लत्वा° । ४ छ. °वं ब्रह्मात्म° । ५ ख. च. छ. ज. °त्मज्ञा° । ६ क. ग. घ. ङ. °नोपप° । ७ ग. छ. °पत्स्येत् । घ. °पत्स्येत । अ° । ८ च. °त्वाद्ध्यात्म° । ९ च. °विज्ञा° । १० ग. घ. ङ. °षयमात्मज्ञा° । ज. °षयविज्ञा° । ११ क. म. च. °प्ययसं° । १२ छ. °यं फल° । १३ छ. °नादि° । १४ छ. °कं फल° । १५ ख. °त्मव° । १६ ख. घ. छ. °षयत्व° । १७ ख. °ङ्क्य क्रियाकारकफलकत्वे° । १८ क. ग. घ. ङ. °लत्वा° । १९ ख. घ. °नोक्तं ज्ञा° । २० क. ग. घ. ङ. °देवाऽऽह । नि° । २१ ख. °दिरु° । २२ श. परात्म° ।

विदुषः संसारफलोक्तेश्चेह[1] संसारफलकस्यातीतस्य[2] ज्ञानस्य न परमात्मज्ञानत्वं वक्ष्यमाणस्य निर्विशेषवस्तुविषयस्यैव परमात्मज्ञानत्वं मुक्तिफलत्वं[3] चेत्याह—पुत्रेत्यादिना । तथेहापीतिवाक्ये[4] फलपदद्वयपाठ एकं पदं निष्पाद्यत्वार्थकं निष्पाद्यत्वादपि संसारविषयं संसारान्तर्गतमिति वक्तुम्[5] ।

ऋणप्रतिबन्धश्चाविदुष एव मनुष्यपितृदेवलोकप्राप्तिं प्रति,[6] न विदुषः । "सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव[7]" इत्यादिलोकत्रयसाधननियमश्रुतेः । विदुषश्चर्णप्रतिबन्धाभावो दर्शित आत्मलोकार्थिनः "किं प्रजया करिष्यामः" इत्यादिना । तथा "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः[8]" इत्यादि । "एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे[9] विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुः[10]" इति च कौषीतकिनाम्[11] ।

एवं कर्मासंबन्धित्वं ज्ञानस्योक्त्वा यावज्जीवादिश्रुतेः कर्मत्यागो न संभवतीति यत्पूर्ववादिनोक्तं तत्र यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वमुक्तम् । ऋणश्रुतेरिदानीं गतिमाह—ऋणेति । ऋणस्यानपाकृतस्य मनुष्यादिलोकप्राप्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्तदर्थिनोऽविदुष एवर्णापाकरणं कर्तव्यं न मुमुक्षोः । मुक्तिं प्रति तस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । नन्वृणस्य मुक्तिं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वमस्तु विशेषाभावात् । "अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः[12]" इति स्मृतेश्चेत्याशङ्क्याऽऽह—सोऽयमिति । "सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा[13] कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः" इति श्रुतेः पुत्रादीनां मनुष्यलोकादिहेतुत्वावगमात्पुत्रादिभिरपाकर्तव्यानां पुत्राद्यभावरूपाणामृणानां पुत्रादिसाध्यलोकप्राप्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तम् । ऋणानपाकरणे पुत्रादिसाधनाभावेन साध्यलोकाभावात् । न मुक्तिं प्रति, तस्यास्तदभावरूपपुत्रादिसाध्यत्वाभावात् । स्मृतेश्च रागिणं प्रति संन्यासनिन्दार्थवादमात्रत्वादित्यर्थः । न केवलमुक्तन्यायतो मुक्तिं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वं किंतु श्रुतितोऽपीत्याह—विदुषश्चेति[14] । श्रुतित्रयेण क्रमेण प्रजाध्ययनकर्मणामननुष्ठितानामप्रतिबन्धकत्वं दर्शितम् । कावषेया इत्यनन्तरं किमर्था वयमध्येष्यामह इति शेषो द्रष्टव्यः ।

अविदुषस्त्वृणानपाकरणे[15] पारिव्राज्यानुपपत्तिरिति[16] चेत् । न । प्राग्गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेर्ऋणित्वासंभवादधिकारानारूढोऽप्यृणी[17] चेत्स्यात्सर्वस्यर्णि-

१ क. °फलं चेह । ख °फलत्वोक्ते° । २ ख. ग. °लस्या° । ३ ग. ङ. °फलं चे° । ४ क. °यमेकं । ५ क. वक्तुं द्वितीयं पदम् । ए° । ६ च. °ति यत्नो न । ७ क. ग. घ. ङ. °त्रेणैत्या° । ८ क. तथैवैत° । ९ च. वै पूर्वे । १० ख. °ति कौ° । ११ क. ग. घ. ङ. °किनः । अ° । १२ क. ग. ङ. °ति । म° । १३ क. °णा । पि° । १४ क. ग. °ष इति । १५ ग. ङ. च. °स्तदृणा° । १६ क. ग. ङ. °पत्तेरि° । १७ ग. घ. ङ. °रूढ ऋणी ।

त्वमित्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि "गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा" इत्यात्मदर्शनोपायसाधनत्वेनेष्यत एव पारिव्राज्यम् । यावज्जीवादिश्रुतीनामविद्वदमुमुक्षुविषये कृतार्थता । छान्दोग्ये च केषांचिद्द्वादशरात्रमग्निहोत्रं हुत्वा तत ऊर्ध्वं परित्यागः श्रूयते ।

शङ्कते—अविदुषस्तर्हीति । यद्यप्यविदुषोऽपि लोकत्रयं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वान्मुक्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभावादृणस्यानपाकरणीयत्वान्मुमुक्षोः पारिव्राज्यसंभवादाशङ्का न संभवति तथाऽपि विद्वांस आहुरित्युक्तिश्रवणमात्रेणेयं शङ्का । यद्वा परिहारान्तरं वक्तुमियं शङ्का द्रष्टव्या । गृहस्थस्यैवर्णप्रतिबन्धकत्वं तस्यैव तन्निराकरणाधिकारात् । ततश्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्राग्ब्रह्मचर्य एव मुमुक्षोः पारिव्राज्यं संभवतीति परिहरति—नेति । यद्यप्युपनयनानन्तरमेवर्ष्यृणनिवर्तनेऽधिकारः संभवतीति प्राग्गार्हस्थ्येत्ययुक्तं तथाऽपि विविदिषासंन्यासेऽधीतवेदस्यैवाधिकार इत्यधीतवेदस्यैव गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्रागिति द्रष्टव्यम् । ननु "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते *ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इति जायमानमात्रस्यर्णवत्त्वं प्रतीयत इत्याशङ्क्यर्णित्वोक्तेः प्रयोजनं न साक्षात्किंचिदस्ति किंतु ब्रह्मचर्यादिकर्तव्यताज्ञापनम् । न चाधिकारानारूढस्तत्कर्तुं शक्नोति । जायमानमात्रस्यासामर्थ्यात् । किंच ब्राह्मणग्रहणात्क्षत्रियादेर्ऋणाभावप्रसङ्गः । द्विजात्युपलक्षणत्वेऽधिकार्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम् । अतो जायमानपदमधिकारं लक्षयतीति जायमानोऽधिकारी संपद्यमान इति तदर्थः । ततश्च ततः प्राङ्नर्णसंबन्ध इत्याह—अधिकारेति । अनिष्टमिति । ब्रह्मचारिणोऽप्यृणित्वे ब्रह्मचर्य एव मृतस्य नैष्ठिकस्य च लोकप्रतिबन्धः स्यात्तच्चानिष्टम् । अष्टाशीतिसहस्राणीत्यारभ्य तद्देव गुरुवासिनामित्यादिपुराणे लोकप्राप्त्युक्तेरित्यर्थः । न केवलं गार्हस्थ्यात्प्रागेव संन्याससिद्धिः किंतु विधिबलाद्गृहस्थस्यापि तदस्तीत्याह—प्रतिपन्नेति । आत्मदर्शनेति । आत्मदर्शने य उपायाः श्रवणादयस्तत्साधनत्वेनेत्यर्थः । न चर्णश्रुत्या प्रव्रज्याविधेर्विरोधः । तस्या अवदानार्थवादमात्रत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात् । अन्यथा तदवदानैरेवावदयते तदवदानानामवदानत्वमित्यवदानमात्रनिरस्यत्वोक्त्या ब्रह्मचर्यादीनामप्यननुष्ठेयत्वप्रसङ्गादिति भावः । एवमपि यावज्जी-

---

* ब्रह्मचर्येणेत्यादीतीत्यन्तं क. ख. ग. घ. ङ. संज्ञितपुस्तकेषु नास्ति ।

---

१ क. ग. घ. ङ. 'तीनां चावि' । २ ख. 'त्युक्तश्च' । ३ ख. 'दस्य गा' । ४ ग. ङ. 'र्हस्थ्यं प्रतीयते प्रा' । ५ ख. 'दस्त्यपि तु । ६ क. ग. घ. ङ. 'णमे' । ७ क. ग. घ. ङ. 'यति । ८ क. ग. घ. ङ. इत्यर्थः । ९ग. 'दस्त्वे' ।

वादि[1]श्रुतिविरोधः संन्यासश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—यावज्जीवेति । विरक्तममुमुक्षुमात्र-विषयिण्या संन्यासश्रुत्या यावज्जीवादिसामान्यश्रुतेरमुमुक्षुविषये संकोच इत्यर्थः । अग्निहोत्रविषयकयावज्जीवादिश्रुतेर्नानयैव संकोचः किंतु श्रुत्यन्तरेणैव द्वादशरात्रा-नन्तरमग्निहोत्रत्यागविधायिनो सा पूर्वमेव संकोचितेति न तां विरोद्धुं शक्नोतीत्याह—छान्दोग्य इति । केषांचिच्छाखिनां "त्रयोदशरात्रमहतवासा यजमानः स्वयमग्नि-होत्रं जुहुयाद्वै प्रवसन्न तत्रैव सोमेन पशुना वेष्ट्वाऽग्नीनुत्सृजति" इति श्रूयत इत्यर्थः ।

यत्त्वनधिकृतानां पारिव्राज्यमिति । तन्न । तेषां पृथगेवोत्सन्नाग्निर[4]-नग्निको वेत्यादिश्रवणात्सर्व[5]स्मृतिषु चाविशेषेणाऽऽश्रमविकल्पः प्रसिद्धः समुच्चयश्च ।

ननु पारिव्राज्यश्रुतिरप्यनधिकृतविषये संकोचितेत्याह—यत्त्विति । वचनान्त-रेणैव तेषां तद्विधेर्नास्यां[6] अनधिकारी विषयः किंत्वधिकार्येवेति परिहरति—तन्नेति । उत्सन्नाग्निर्नष्टाग्नि[7]रनग्निरपरिगृहीताग्नि[8]रिति भेदः । स्मृत्युपबृंहितत्वादपि पारिव्राज्य-श्रुति[9]र्बलीयसीत्याह—सर्व[10]स्मृतिषु चेति । अत एव "ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति" "बुद्ध्वा कर्माणि यमिच्छेत्तमावसेत्"

"ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
य इच्छेत्परमं स्थानमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत्"

इत्यादिषु[11] स्मृतिषु विकल्पः प्रसिद्धः ।

"अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्" ।

इत्यादिषु समुच्चयश्च सिद्ध इत्यर्थः ।

यत्तु विदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्थानमित्यशास्त्रार्थत्वे गृहे वने वा तिष्ठतो न विशेष इति तदसत् । व्युत्थानस्यैवार्थप्राप्तत्वान्नान्यत्रावस्थानं स्यात् । अन्यत्रावस्थान[12]स्य कामि[13]कर्म[14]प्रयुक्तत्वं ह्यवोचाम । तदभावमात्रं[15] व्युत्था-नमिति[16] च ।

एवं विविदिषासंन्यासं प्रसाध्य पूर्वप्रसाधितविद्वत्संन्यासे शङ्कामनुवदति—य-

---

१ क. ग. ङ 'दिविधिश्रु' । २ ङ. 'ना पू' । ३ ख. 'दथ प्र' । ४ ख. 'ग्निर्निरग्नि' । ५ ङ. 'र्वश्रुतिस्मृ' । ६ ख. ग. ङ. 'स्यान' । ७ ख. 'ग्निर्निरग्नि' । ८ ख. 'ग्निकाप' । ९ क. ग. घ. ङ. 'र्बलवतीत्या' । १० ग. ङ. 'र्वश्रुतिस्मृ' । ११ ख. 'षु वि' । ङ. 'षु श्रुतिवि' । १२ ग. घ. ङ. 'स्थानं का' । १३ ङ. 'कायक' । १४ ज. 'मप्र' । १५ क. ग. घ. ङ. 'त्रं च व्यु' । १६ ख. 'ति य' ।

स्विति । पूर्वत्र गृह एवास्त्वासन्नमिति शङ्का निरस्ता । इह तु गृहे[१] वा वने वाऽस्त्वा-सन्नमित्यनियमशङ्कां निराकर्तुं सा पुनरनूद्यते । यथेष्टचेष्टामधिकां परिहर्तुं चेति द्रष्ट-व्यम् । यद्यप्यर्थप्राप्तस्यापि पुनर्वचनादित्यत्र विद्वद्व्युत्थानस्यापि शास्त्रार्थत्वमुक्तमेव तथाऽप्यशास्त्रार्थत्वं[२][३]मुक्तमङ्गीकृत्याप्याह—तदसदिति । यदि व्युत्थानवद्गार्हस्थ्यम[४]-प्यर्थप्राप्तं स्यात्स्यादेवमनियमो न त्वेतदस्तीत्याह—व्युत्थानस्यैवेति । अन्यत्रेति । गार्हस्थ्य इत्यर्थः । नन्वन्यत्रावस्थानवद्व्युत्थानस्यापि कामादिप्रयुक्तत्वमनुष्ठेयत्वादि-त्याशङ्क्याऽऽह—तदभावेति । कामाद्यभावमात्रमेव व्युत्थानमित्युक्तत्वात्तस्य नानुष्ठे-यत्वमित्यर्थः ।

यथाकामित्वं तु विदुषोऽत्यन्तमप्राप्तमत्यन्तमूढविषयत्वेनावगमात् । तथा शास्त्रचोदितमपि कर्माऽऽत्मविदोऽप्राप्तं(प्तं) गुरुभारतयाऽवगम्यते किमुतात्यन्ताविवेकनिमित्तं यथाकामित्वम् । न ह्युन्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्धं वस्तु तदपगमेऽपि तथैव स्यादुन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव तस्य । तस्मादात्मविदो व्युत्थानव्यतिरेकेण न यथाकामित्वं न चान्यत्कर्तव्य-मित्येतत्सिद्धम् ।

एवमनियमशङ्कां निरस्य व्युत्थानस्याशास्त्रार्थत्वे यथेष्टचेष्टामाशङ्क्य निराकरोति—यथाकामित्वमिति[६] । चेष्टामात्रमेव कामादिप्रयुक्तम् । निषिद्धचेष्टा तु शास्त्रार्थज्ञान-शून्यात्यन्तमूढविषया । तदुभयं[८] च विदुषो नास्तीति चेष्टामात्रमेवाप्रसक्तं निषिद्ध[९]-चेष्टा तु दूरापास्तेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—तथेति । तथा हीत्यर्थे तथाशब्दः । गुरुभारतयाऽतिक्लेशतया यतोऽवगम्यतेऽतोऽप्राप्तमित्यन्वयः । अविवेकादिनिमित्तापगमे नैमित्तिकापगम इत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । उन्माददृष्ट्युपलब्धं गन्धर्वन-गरादि तिमिरदृष्ट्युपलब्धं द्विचन्द्रा[१०]दीति विवेकः । न चान्यदिति । वैदिकं कर्मेत्यर्थः ।

यत्तु—"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह" इति न[११] विद्या-वतो विद्यया सहाविद्याऽपि वर्तत इत्ययमर्थः[१२] । कुस्तर्ह्येकस्मिन्पुरुष एकदैव[१३] न सह संबध्येयातामित्यर्थः । यथा शुक्तिकायां रजतशुक्तिका-ज्ञाने एकस्य पुरुषस्य । "दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च

---

१ क. ग. घ. ङ. °हे वृ° । २ ग. घ. ङ. °र्थम° । ३ क. ङ. °त्वम° । ४ क. ग. घ. ङ. °मर्थं° । ५ ख. °था वा व्युत्थानं वि° । ६ ख. °त्वविहित° । ७ ख. °मित्वं त्विति । ८ क. ग. घ. ङ. °यं वि° । ९ क. ग. घ. ङ. निषेधचे° । १० ख. °न्द्रादिति । ११ च. छ. ज. न तत्र वि° । १२ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. °त्यर्थः । १३ च. छ. ज. झ. ञ. °कदा न ।

विद्या" इति ज्ञातेति हि काठके। तस्मान्न विद्यायां सत्यामविद्यासंभवोऽस्ति। "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इत्यादिश्रुतेः, तपआदिविद्योत्पत्तिसाधनं गुरूपासनादि च कर्माविद्यात्मकत्वादविद्योच्यते। तेन विद्यामुत्पाद्य मृत्युं काममतितरति। ततो निष्कामस्त्यक्तैषणो ब्रह्मविद्ययाऽमृतत्वमश्नुत इत्येतमर्थं दर्शयन्नाह—"*अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति। यत्तु पुरुषायुः सर्वं कर्मणैव व्याप्तं "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः" इत्यविद्वद्विषयत्वेन परिहृतमितरथाऽसंभवात्। यत्तु वक्ष्यमाणमपि पूर्वोक्ततुल्यत्वात्कर्मणाऽविरुद्धमात्मज्ञानमिति तत्सविशेषनिर्विशेषात्मतया मृत्युक्तमुत्तरत्र व्याख्याने च दर्शयिष्यामः। अतः केवलनिष्क्रियब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रदर्शनार्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते।

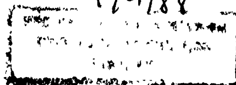
ननु विद्ययाऽविद्यायाः सहभावश्रवणाद्विदुषोऽपि तन्मूलकामादिकं स्यादेवेति तन्निमित्ता यथेष्टचेष्टा स्यादित्यत आह—यत्त्विति। यत्तु विद्यां चेति वचनं तस्य नायमर्थ इति तस्येतिशब्दाध्याहारेण वाक्यं योज्यम्। एकस्मिन्निति। कालभेदेन स्थितयोरप्येकस्मिन्पुरुषे साहित्यं तदर्थ इत्यर्थः। नन्विदं साहित्यं न स्वरसं किंत्वेककाले[1] साहित्यं स(स्व)रसमित्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे विद्याविद्ययोः साक्षात्साहित्यस्यासंभवोक्तेरुक्तमेव साहित्यं ग्राह्यमित्याह—दूरमेते इति। विषूची विष्वग्गमने विरुद्धे इत्यर्थः। अस्मिन्नपि मन्त्रेऽविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्युत्तरार्धपर्यालोचनयाऽविद्याया विद्योत्पत्तिहेतुत्वावगमात्तयोः[10] कालभेदेनैव[11] सहत्वमित्याह—तपसेत्यादिना। यद्वा गुरूपासनतपसी अविद्येत्युच्यते[12]। तयोश्च श्रवणकालेऽनुष्ठेयत्वाद्विद्योत्पत्तिकाल[13] एकस्मिंस्तयोः साहित्यमस्तीत्यर्थान्तरमाह—तपसेति। अस्मिन्नर्थे मन्त्रशेषोऽप्यनुगुण इत्याह—तेन विद्यामिति। साक्षादविद्याया मृत्युत्वेन मृत्युतरणहेतुत्वानुपपत्तेरवि-

---

* अत्र क. ख. संज्ञितपुस्तकयोः किंचिद्बहिर्लिखितमस्ति तद्यथा—ननूवीशभाष्ये विद्याशब्द उपासनापरो न तु ब्रह्मविद्यापर इत्युक्तं तेन विरोध इति चेत्सत्यं काण्वशाखायां नमउक्तिं विधेमेत्युपासनायामेवोपनिषत्समाप्तेस्तद्व्याख्यायां तदनुसारेणोपासनपरत्वमुक्तम्। माध्यन्दिनशाखायां तु योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॐ खं ब्रह्मेत्यैकात्म्योपसंहारात्तदनुसारेणात्र मुख्यविद्यापरत्वमुक्तमिति विवेकः।

---

१ ख. °ति का°। २ च. छ. ज. °द्यायाः सं°। ३ ख. °वोऽपि। तु°। ४ च. °रूपसदना°। ५ क. ग. घ. ङ. °त्येवम°। ६ क. ग. घ. ङ. °त्तरग्र°। ७ क. °न्मूलं का°। ८ ग. घ. इति तस्येतिशब्दाध्याहारेणेत्य°। ९ ख. °ले सहत्वं स°। १० ख. °हेत्वव°। ११ क. °भेदत्वेनै°। १२ क. ख. °द्ये इत्युच्यते। १३ ख. °वणादिका°।

द्याशब्देन तपआदिकमेवोच्यते[1] । विद्याव्यवधानं चार्थात्कल्प्यत इत्यर्थः । अवि-द्वद्विषयत्वेनेति । जिजीविषेदिति । जीवितेच्छारूपाविद्याकार्येण तस्याः सूचना-दित्यर्थः । परिहृतमिति । यावज्जीवादिश्रुतिन्यायेन परिहृतप्रायमित्यर्थः । यद्वा[2] नाविशेषादितिसूत्रेण परिहृतमित्यर्थः । असंभवादिति । विरोधेन विद्यया सहासंभ-वादित्यर्थः । उदाहृतश्रुतिस्मृत्यसंभवादिति वा । प्रत्युक्तमिति । निर्विशेषात्मज्ञानस्य कर्त्रादिकारकोपमर्दकत्वेन[3] विरुद्धत्वादुपमर्दं चेतिसूत्रेणाविरुद्धत्वं प्रत्युक्तमित्यर्थः । तस्माद्वक्ष्यमाणविद्याया अकर्मिनिष्ठत्वं कर्मासंबन्धित्वं केवलात्मविषयत्वं च सिद्धमिति पूर्वोक्तकर्मभिर्विद्यया च शुद्धसत्त्वस्यात[4] एव साधनचतुष्टयसंपन्नस्य केवलात्मस्वरू-पावस्थानलक्षणमोक्षसिद्धयर्थं[5] केवलात्मविद्याऽऽरभ्यत इत्युपसंहरति—अत इति ।

हरिः ॐ ।

*वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे

* वाङ्मे मनसीत्याद्यस्य शान्तिरूपषष्ठखण्डस्य व्याख्यानमेतत्पुस्तकस्यान्ते संगृहीतविद्यारण्य-दीपिकायां विद्यते तत्र द्रष्टव्यम् । इयं शान्तिः सप्तमाध्यायरूपा । एतमध्यायं गृहीत्वाऽध्यायचतुष्ट-यरूपेयमुपनिषत् ।

* वाङ्मे मनसीत्यादिषष्ठखण्डरूपशान्तिस्थाने ॐ भूमिमुपस्पृशेदित्यादि वाग्रस इत्यन्तशान्तेः पठने विकल्पेन संप्रदायः । सेयं यथा—

ॐ भूमिमुपस्पृशेदग्न इळा नम इळा नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो नमो वो अस्तु देवेभ्यः । शिवा नः शंतमा भव सुमृळीका सरस्वति । मा ते व्योम संदृशि ॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि-र्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या । शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ स्तुषे जनं सुव्रतं नव्य-सीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता । त आगमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा ॥ कया शचिष्ठया वृता ॥ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ॥ दृहळा चिदारुजे वसु ॥ अभीषु णः सखीनामवि-ता जरितॄणाम् । शतं भवा स्यूतिभिः ॥ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ॥ यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ ओष्ठापिधाना नकुली दन्तैः परिवृता पविः ॥ सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादयेदिति वाग्रसः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

१ ख. घ. °ते । तद्विद्या° । २ ख. °द्वा तृतीयस्य चतुर्थपादे सूत्रं च° । ३ ङ. °रकत्वोप° । ४ ख. °त्त्वस्य तत । ५ ङ. °स्थाल° ।

वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।

आत्मेति । आत्माऽऽप्तोतेरत्तेरततेर्वा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरशनाया[2]दि[3]सर्वसंसार[4]धर्मवर्जितो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽजोऽजरो[5]ऽमरोऽमृतोऽभयोऽद्वयो वा इदं यदुक्तं नामरूपकर्मभेदभिन्नं जगदात्मैवैकोऽग्रे जगतः सृष्टेः प्रागासीत् । किं तेदानीं स एवैकः । न । कथं तर्ह्यासीदित्युच्यते । यद्यपीदानीं स एवैकस्तथाऽप्यस्ति विशेषः । प्रागुत्पत्तेरव्याकृतनामरूपभेदमात्म(भेदात्म)भूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगदिदानीं व्याकृतनामरूप[6]भेदत्वादनेकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं चेति विशेषः ।

नन्वात्मनः सविशेषत्वप्रतीतेस्तद्विरोधात्कथं कैवल्यमित्याशङ्क्य विशेषस्य सर्वस्याऽऽत्मनि मायया[7] कल्पितत्वान्न वास्तवनिर्विशेषत्वविरोध इति तदर्थं माययाऽऽत्मनः सकाशात्सृष्टिं वक्तुं सृष्टेः पूर्वमात्मनो निर्विशेषरूपं[8] दर्शयितुमात्मा वा इत्यादि वाक्यम् । तत्राऽऽत्मशब्दार्थमाह—आत्मेति । आत्मेतिपदेन सर्वज्ञादिरूप आत्मोच्यत इत्यन्वयः । अद्वय इत्यनन्तरमुच्यत इति शेषः । नन्वात्मशब्देन कथमुक्तलक्षण आत्मोच्यत[9] इत्याशङ्क्याऽऽत्मशब्दस्य स्मृत्युक्तव्युत्पत्तिबलाद्रूढ्या चेत्याह—आप्तोतेरिति । आशब्दश्चार्थे आदानं च समुच्चिनोति । तथा च स्मृतिः—

"यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते[10]" इति ।

अत्राऽऽप्तिर्ज्ञानं व्याप्तिश्चोच्यते सत्तास्फुरणाभ्यां सर्वं व्याप्नोतीति सर्वज्ञत्वं सर्वश-

---

१ च. °नादि° । २ ग. च. °दिसं° । ३ घ ङ. °वैध° । ४ ग. °रव° । ५ छ. °रोऽमृ° । ६ घ. °पत्वा° । ङ. °पवत्त्वाद° । ७ ख. मायाक° । ८ क. ग. च. ङ. °शेषं रू° । ९ ख. °त्मोक्त इ° । १० ख. कीर्तितः ।

क्तित्वं चोच्यते सत्ताप्रदानेनोपादानत्वसूचनात्सर्वशक्तित्वमुक्तीत्यनेन संहर्तृत्वमततीत्यनेन त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुच्यत इति । अशनायादिवर्जितत्वादिति विषयादानेन रूढ्या च प्रत्यगभेदश्चोच्यत इत्युक्तरूप आत्मपदेनोच्यत इत्यर्थः । अभिव्यक्तनामरूपव्यावर्तनेनाऽऽत्ममात्रावधारणार्थो वैशब्द इत्याह—वा इति । यदुक्तमिति । पूर्वत्र प्राणशब्दितप्रजापतिरूपत्वेन यदुक्तमित्यर्थः । यदुतेति पाठः साधुः । तत्रोतेतिपदेन प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमुच्यते । नन्वग्र इति विशेषणादासीदिति भूतत्वोक्तेश्च पूर्वमेवाऽऽत्ममात्रमिदानीं त्वात्ममात्रं न भवति किंतु ततः पृथक्सदिति प्रतीयत इति नाद्वितीय आत्मेति शङ्कते—किं नेदानीमिति । जडस्य मायिकस्य कदाचिदपि स्वतः सत्त्वायोगादात्मनोऽद्वितीयत्वस्य न विरोध इत्याह—नेति । तर्ह्यात्ममात्रत्वस्येदानीमपि सत्त्वे भूतत्वोक्तेः का गतिरिति पृच्छति—कथं तर्ह्यासीदिति । इदमुपलक्षणमग्र इत्यपि कथमिति द्रष्टव्यम् । जगतः कालत्रयेऽप्यात्मव्यतिरेकेणाभावो यद्यपि तथाऽपि तथा बोधने बोध्यस्य प्रत्यक्षादिविरोधशङ्कयोक्तमात्मतत्त्वं बुद्धौ नाऽऽरोहेत् । अतः प्रागुत्पत्तेरासीदित्युच्यते बोध्यस्य चित्तमनुसृत्य तदपि जगतो नामरूपाभिव्यक्त्यभावमपेक्ष्यैव न त्विदानीमात्ममात्रत्वाभावाभिप्रायेणेत्युत्तरमाह—यद्यपीत्यादिना । अव्याकृतो नामरूपभेदो यस्मिन्नात्मनि तथाविधात्मभूतमित्यर्थः । आत्मैकशब्दप्रत्ययगोचरमिति । यद्यपि प्रागुत्पत्तेर्वाग्बुद्ध्योरभावेन शब्दप्रत्ययौ तावपि न स्तस्तथाऽपीदानीं तदानींतनात्मतत्त्वं सुप्तादुत्थितः सुप्तिकालीनात्मतत्त्वमिव प्रमाणान्तरेण ज्ञात्वा तदानीमात्मैक एवाऽऽसीदिति वदति प्रत्येति चेति । तथोक्तेश्चरस्य वाऽऽत्मैकशब्दप्रत्ययौ स्त इति द्रष्टव्यम् । अनेकशब्देति । अविवेकिनां घटादिशब्दप्रत्ययगोचरं घटः सन्निस्यात्मशब्दपर्यायसच्छब्दगोचरं चेत्यर्थः । गोचरशब्दस्य भावप्रधानत्वमङ्गीकृत्य गोचरत्वं यस्येति बहुव्रीहिणा नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । आत्मैकशब्देति । विवेकिनामित्यर्थः ।

यथा सलिलात्पृथक्फेननामरूपव्याकरणात्प्राक्सलिलैकशब्दप्रत्ययगोचरमेव फेनं यदा सलिलात्पृथङ्नामरूपभेदेन व्याकृतं भवति तदा सलिलं फेनं चेत्यनेकशब्दप्रत्ययभाक्सलिलमेवेति चैकशब्दप्रत्ययभाक्च फेनं भवति तद्वत् ।

---

१ ग. ङ. °दिविष° । २ ग. घ. ङ. °ब्दितं प्र° । ३ ख. °धुः । अत्रेदमिति° । ४ ख. °ते । अग्र° । ५ ख. °तु पृ° । ६ ख. °थक्तदि° । ७ क. ग. घ. °त्रस्ये° । ८ ङ. °त्मतत्त्वं बु° । ९ ख. घ. °धोक्तमीश्व° । १० ख. °रस्यैवा° । ११ क. ग. घ. ङ. °र्यायः स° । १२ क. ग. म. °लिलं पृ° । १३ च. झ. °थक्फेनना° । १४ घ. च. ज. °भाक्फेनं ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन विशदयति—यथेति । अत्राऽऽत्मशब्दव्युत्पत्तिबलात्सर्वज्ञा- दिशब्दोपलक्षितः सत्यज्ञानानन्तरूपोऽखण्डैकरस आत्मोपलक्षितः । तस्यैवार्थस्य दृढी- करणार्थमेकादिपदानि । तत्रैक इत्यात्मान्तराभाव उच्यते । एवेत्यनेन वृक्षादावेक- त्वेऽपि शाखादिभिर्नानात्मत्ववदेकस्याप्यात्मनो नानात्मत्वाभाव उच्यत इति ।

नान्यत्किंचन मिषत् ।

नान्यत्किंचन न किंचिदपि मिषन्निमिषद्व्यापारवदितरद्वा । यथा सांख्यानामनात्मपक्षपाति स्वतन्त्रं प्रधानम् । यथा च काणादानामणवो न तद्वदिहान्यदात्मनः किंचिदपि वस्तु विद्यते । किं तर्ह्यात्मैवैक आसीदित्यभिप्रायः ।

स्वजातीयभेदस्वगतभेदनिराकरणार्थत्वेन पदद्वयमित्यभिप्रेत्य विजातीयभेदनिराकर- णार्थत्वेन नान्यत्किंचनेति पदं व्याचष्टे—नान्यदिति । ननु जडप्रपञ्चस्य कारणीभूता जडा माया वर्तत इति कथं विजातीयभेदनिषेध इत्यत आह—मिषदिति । मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं व्यापाराभावाद्व्यापारवतोऽन्यस्य निषेधः संभवतीत्यर्थः । ननु निर्व्यापा- राया अपि तस्या अन्यस्याः सत्त्व आत्मशब्दोक्तं तस्याखण्डैकरसत्वं न सिध्येदित्यत आह—इतरद्वेति । निर्व्यापारं वेत्यर्थः । ननु माया तथाविधाऽस्तीति पुनः पूर्वोक्तदोषः स्यादित्याशङ्क्य मिषदित्यनेन स्वतन्त्रं स्वतःसत्ताकमुच्यते । तथाविधस्य च निषेध इति व्यतिरेकदृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । अनात्मपक्षपातीति । आत्मशक्तितयाऽऽ- त्मन्येवान्तर्भूतमात्मपक्षपातीत्युच्यते तद्भिन्नमित्यर्थः । शक्तित्वेऽपि प्राभाकराणामिव तस्याः स्वतः सत्त्वं स्यान्नेत्याह—स्वतन्त्रमिति । यथा सांख्यानां प्रधानशक्तिभूतं स्वतःसत्ताकमस्ति , काणादानां च तथाविधा अणवः सन्ति, तथाविधमात्मव्यति- रिक्तं मिषदित्यनेनानूद्य निषिध्यते । माया तु न तथाभूतेति नोक्तदोष इत्यर्थः । दीपिकायां तु धातूनामनेकार्थत्वेन मिषदितिधातोरासीदित्यर्थमुक्त्वा नान्यत्किंचनाऽऽ- सीदिति वाक्यार्थ उक्तः । तदयं वाक्यार्थः—इदं जगदग्रे सजातीयविजातीयस्वगतभे- दरहितात्मैवाऽऽसीदिति । अनेनाऽऽत्मनोऽद्वितीयत्वं जगतस्तथाविधात्ममात्रतया मृषात्वं च सूचितम् । अनेनाग्रे जगत आत्ममात्रत्वोक्तेर्न किंचित्प्रयोजनमात्मैक एवाऽऽसीन्ना- न्यत्किंचनेत्येतावतैवाखण्डत्वसिद्धेरित्याशङ्का निरस्ता, जगन्मृषात्वसूचनस्यैव प्रयोजन- त्वात् । न चैवमर्थभेदे वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम् । अखण्डत्वसंभावनार्थमेव जगद-

---

१ ख. °नन्दरू° । २ ख. °त्मब° । ३ ख. °स्याऽऽत्म° । ४ क. ग. ङ. °नात्वा° । ५ च. तथाऽन्यदिहाऽऽत्म° । ६ ख. ज. °पि वि° । ७ क. ख. °त्मैक° । ८ ख. °क एवाऽऽसी° । ९ ग. घ. ङ. °यनि° । १० क. °पारमित्य° । ११ ख. °ति पू° । १२ ख. °षः पुनः स्या° । १३ ख. °ष्टान्तमाह । १४ क. °धामश° । ख. °धानं श° ।

निर्वचनीयत्वस्यै(स्ये)दं जगदखण्डात्मैवेति विशिष्टविशेषणोक्तत्वात् । विशेषणानां चार्थात्सिद्धेः सोमेन यजेतेत्यत्रेवेति । अत्रार्थद्वयस्यापि सूचितत्वादेवान्तेऽपि तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति जाग्रदादेः स्वप्नत्वेन मृषात्वमुक्त्वा स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदित्यात्मशब्दोक्तं ततमत्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यलक्षणमखण्डत्वं वक्ष्यति । न चेदमात्मैवाऽऽसीदिति सामानाधिकरण्येनाऽऽत्मनो जगद्वैशिष्ट्यमेव प्रतीयते न तु [जगतो] मृषात्वमिति वाच्यम् । आत्मैक एवेतिपदैरुक्तेऽखण्डैकरसे तद्विपरीतजगत्प्रतीतेरतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपत्वेन मृषात्वसिद्धेर्जगद्वैशिष्ट्यस्य घटः सन्नित्यादिरूपेण प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रयोजनाभावेन च तत्प्रतिपादनस्यानुपपत्तेश्च मृषात्वमेव तदर्थः । मिषदित्यनेन स्वातन्त्र्यनिषेधेन स्वतःसत्तानिषेधादपि मृषात्वसिद्धेश्च । स्वतःसत्तावत्त्वे स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमेव स्यात् । न चानेन प्रकारेणेदानीमपि मृषात्वस्याऽऽत्माखण्डत्वस्य च वक्तुं शक्यत्वादग्र इति विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । इदानीमात्मभिन्नतया पृथक्सत्त्वेन च प्रतीयमानत्वेन तस्य सहसाऽऽत्ममात्रत्वे बोधिते विरोधिप्रतीत्या तस्य बुद्ध्यनारोहः स्यादिति गुडजिह्विकान्यायेनाऽऽदौ पृथङ्नामरूपानभिव्यक्तिदशायामात्ममात्रत्वं बोध्यते । तस्मिन्बोधिते पश्चात्तन्न्यायेनेदानीमपि स्वयमेवाऽऽत्ममात्रत्वं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायेणाग्र इति विशेषणोपपत्तेः । यद्वा वाजसनेयके—"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" इति सृष्टेः प्राक्कार्यस्यानभिव्यक्तनामरूपावस्थबीजभूताव्याकृतात्मतोच्यते, इह त्वात्ममात्रता, तत्र श्रुत्योर्विरोधपरिहारायोपसंहारे कर्तव्य इहाव्याकृतपदमुपसंह्रियते । तत्र चाऽऽत्मपदमितीदमग्रेऽव्याकृतमासीत्तच्च सदाऽऽत्मैवाऽऽसीदिति वाक्यं सिध्यति । तत्राव्याकृतशब्देन "तम आसीत्तमसा गूढमग्रे" "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इत्यादिषु जगद्बीजावस्थायां तमआदिशब्दप्रयोगात्तमोरूपा मायोच्यते, तेन कार्यस्याग्रेऽनभिव्यक्तनामरूपात्मकमायात्मकत्वं सिध्यति । तस्याश्चाऽऽत्मतादात्म्योक्त्या सांख्यमतवत्स्वतन्त्रत्वनिरासेन तत्र कल्पितत्वं सिध्यति । तयोः कार्यकारणभावाद्यभावेन प्रकारान्तरेण तादात्म्यानिर्वाहात्तत्श्चाऽऽत्मनोऽखण्डत्वं तद्भिन्नस्य मृषात्वं चाऽऽत्मनः परिणममानाविद्याधिष्ठानत्वेन विवर्तोपादानत्वं तस्याश्च परिणामित्वं च सूचितं भविष्यति । कार्यस्य च मृषात्वार्थमेवाव्याकृतात्मत्वमुच्यते । तस्याव्याकृतस्याऽऽत्मतादात्म्येन मायात्वेन च मृषात्वादिदानीं तु नानभिव्यक्तनामरूपबीजात्मत्वमित्यग्र इति विशेषणमप्यर्थवत् । तदभिप्रेत्यैव भाष्ये प्रागुत्पत्तेरनभिव्यक्तनामरूपभेदात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगदि-

---

१ घ. °त्त्वेवे° । २ क. ग. °शेषणो° । ३ क. ग. ख. ङ. °न स्वतन्त्रत्वनि° । ४ ख. घ. °रोधप्र° । ५ ग. घ. °द्वाज° । ६ ख. °वस्थावी° । ७ ख. °ताऽतः श्रु° । ८ क. ग. ङ. ञ. °त्मत्वं । ९ क. ग. ङ. °ह्य मृ° ।

दानीं[1] तु व्याकृतनामरूपभेदवत्त्वादनेकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं चेति विशेष इतिदानींतनाभिव्यक्तनामरूपबीजात्मत्वमेवा[2]ग्र[3]शब्दस्य व्यावर्त्यमुक्तम्। न च साक्षादिदानीमेव मायात्मत्वेन मृषा[4]त्वमुच्यतामिति वाच्यम्। इदानीं प्रत्यक्षादिविरोधेन तथा बोधयितुमशक्यत्वादित्युक्तत्वान्नामरूपाभिव्यक्तेः सृष्टेः पूर्वमभावेनेदानीमेव विद्यमानत्वेन कादाचित्कत्वादपि रज्जुस[5]र्पादिवन्मृषात्वमिति वक्तुमपि प्रागव्याकृतत्वोक्तिरर्थवतीति न किंचिदवद्यम्। अथवा जगदधिष्ठानं किंचित्सद्रूपं संभावयि[6]तुमिदुमग्र आसीदित्युच्यते। असंभाविते तस्मिन्नखण्डत्वोक्तेर्निर्विषयत्वप्रस[7]ङ्गात्। अनेनार्थतः शशविषाणादेरिव सद्रूपेणोत्पत्त्यसंभवात्कार्यस्य प्रागवस्था सदात्मि[8]का कांचि[9]त्संभाविता। तस्याश्चाचेतनत्वे कार्याकारेण स्वतोऽप्रवृत्तेरतिरिक्तचेतनाधिष्ठानाङ्गीकारे च गौरवात्। उपादानाधिष्ठानत्वयोरेकस्मिन्नेवाऽऽत्म[10]नि घटसंयोगादाविव संभवाच्च चेतनत्वमात्मैवेत्यनेन संभाव्यते। एवं संभा[11]विते ह्यधि[12]ष्ठानाभिन्न उपादानकारण आत्मन्यखण्डैकरसत्वं तस्य वक्तुमेक एव नान्यत्किंचनेति पदानि। अस्मिन्पक्षे चेदमग्र आत्मैवाऽऽसीदित्यंशेन संभावितं कार्यस्य प्राग्रूपमनूद्य यदात्मकमिदमासीत्स एक एव नान्यत्किंचनेत्यखण्डैकरसत्वं विधीयत इति न कस्यचिदप्यानर्थक्यम्। अत एव च्छान्दोग्ये—"सदे[13]व सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यस्य सद्रूपकारणसंभावनार्थत्वादेव तत्सिद्ध्यर्थं तद्धैक आहुरित्यादिनाऽसत्कारणवादो निरस्तः। अन्यथाऽसिद्धस्य सतोऽद्वितीयत्वमात्रविवक्षायां तस्याप्रस्तुतत्वप्रसङ्गात्। अस्मिन्नपि व्याख्याने कारणस्याद्वितीयत्वा[14]देव च तदन्यस्य मृषात्वमपि सिध्यति। कार्यस्य मृषात्वे तन्निरूपितं कारणत्वमपि तथेति तथाविधात्मज्ञानान्मुक्तिरपि वक्ष्यमाणा सिध्यतीति न किंचिदवद्यम्। दीपिकायां त्विदमग्रात्मैवाऽऽसीदिति सामानाधिकरण्यं बाधायां यश्चोरः स स्थाणुरितिवदिदानीं जगद्विशिष्टात्मप्रतिभासेन तत्र बाधानुपपत्त्या स्थितिकालं परित्यज्याग्रशब्देन सृष्टेः प्राची[15]नः काल उपादीयते। सृष्टप्रपञ्चबाधया सिद्धस्याखण्डैकरसत्वस्य स्पष्टीकरणार्थमेकादिश[16]ब्दा इति न कस्याप्यानर्थक्यमित्युक्तम्। तत्राग्रशब्दस्य न प्रयोजनमारोप्य प्रतीतिदशायामेव य[17]श्चोरः स स्थाणुरित्यादौ बाधदर्शनेनेहापि जगत्प्रतीतिदशायामेव तद्बाधनस्य न्याय्यत्वात्सृष्टेः प्रागप्रतीतस्य बाधानुपपत्तेश्च। किंच कालत्रयनिषेधो हि बाधः प्राक्काल एवेति निषे[18]धे बाध एव[19] न

१ क. ग. ङ. °नीं व्या°। २ ग. °त्ममे°। ३ ग. घ. ङ. ञ. °वाग्रे श°। ४ ग घ. ङ. °षात्मत्व°। ५ क. ग. ङ. °सर्पव°। ६ ख. °यत्वं प्र°। ७ ख. °सज्येत। अ°। ८ ख. °सच्छशावि°। ९ क. ग. °का कदाचि°। १० ग. घ. ङ. °त्मघ°। ११ क. ग. घ. ङ. °वितेऽधि°। १२ ख. °ष्ठान उ°। घ. °ष्ठात्राभि°। १३ क. ख. ठ. °व सौम्ये°। १४ ख. °त्वादिव। १५ क. ग. घ. ङ. °चीनका°। १६ ग. घ. ङ. °शब्द इ°। १७ ख. यश्चोरः। १८ क. ङ. °धेऽबा°। १९ ग. घ. ङ. °व स्या°।

स्यात्। न हि पाकरक्ते घटे पूर्वं न रक्तो घट इति प्रत्ययं बाधं मन्यन्ते[1]। अत एव भाष्ये प्रागुत्पत्तेरव्याकृतनामरूपभेदात्मभूतं जगदासीदिति जगतः कारणात्मना सत्त्वोक्ता न तु बाध इति। न च सृष्टेः प्राक्कालाभावेनात्र इति[2] कथं कालसंबन्धयोग इति वाच्यम्। प्राक्काले घटशरावादिकं मृदेवाऽऽसीदित्यादिवाक्येषु कालसंबन्धेनैव बोधनस्य व्युत्पन्नत्वेनेहापि तथैव बोधयितुं कालसंबन्धारोपोपपत्तेः। यथा देवदत्तस्य शिर इत्यादाववयवावयविभेदेन बोधनस्य दृष्टत्वेन राहोः शिर इत्यादावपि तत्कल्पनम्। यथा वा पूर्वकालेऽपि काल आसीदित्यादौ कालान्तरसंबन्धारोपणं तद्वत्। दीपिकायां तु पररीत्या परो बोधनीय इति न्यायेन परमते कालस्य नित्यत्वेन प्रागपि सत्त्वात्तद्रीत्या कालसंबन्ध उक्त इत्युक्तम्। न चाऽऽत्मा वा आसीदिति सत्तावैशिष्ट्यमेव प्रतीयते कर्तुः क्रियाश्रयत्वादिति वाच्यम्। सविता प्रकाशत इत्यादौ कर्तृवाचिप्रत्ययस्य साधुत्वमात्रार्थत्वेन सवितुः प्रकाशरूपत्वप्रत्ययवदात्मन एव सद्रूपत्वप्रतीतेः। अतिरिक्तसत्ताजात्यभावाच्च। अन्यथा सत्ताऽऽसीदित्यादावगतेरिति सर्वं सुस्थम्।

स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥

स सर्वज्ञस्वाभाव्यादात्मैकः सन्नीक्षत लोकान्नु सृजा इति। ननु प्रागुत्पत्तेरकार्यकरणत्वात्कथमीक्षितवान्। नायं दोषः। सर्वज्ञस्वाभाव्यात्। तथा च मन्त्रवर्णः—"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता" इत्यादिः। केनाभिप्रायेणेत्याह लोकानम्भःप्रभृतीन्प्राणिकर्मफलोपभोगस्थानभूतान्नु सृजे सृजेऽहमिति ॥

एवं सूत्रितमात्मनोऽखण्डैकरसत्वं साधयितुमुपक्षिप्तं प्रपञ्चस्य मृषात्वं तदध्यारोपापवादाभ्यां दृढीकर्तुमध्यायशेषः। तत्राप्यध्यारोपार्थं स जातो भूतानीत्यतः प्राक्तनस्तद्वादिरपवादार्थः। तत्रापि वाचारम्भणन्यायेनाऽऽत्मातिरिक्तस्य विकारत्वेन मृषात्वं वक्तुं सृष्टिवाक्यम्। तत्र स्रष्टुरात्मनः संभावितं चेतनत्वं दृढीकर्तुमीक्षणमाह—स सर्वज्ञेति। नन्वेकस्याखण्डस्य कथमीक्षणं साधनाभावादित्याशङ्क्य न तस्य साधनापेक्षेत्यभिप्रेत्यैकः सन्नपि सर्वज्ञस्वाभाव्यादीक्षतेत्युक्तम्। अत्राऽऽडागमाभावश्छान्दसः। इममेवाभिप्रायं शङ्कापरिहाराभ्यां स्पष्टी करोति—नन्विति। तत्र करणानीन्द्रियाणि कार्यं शरीरमिति विवेकः। तद्रहितस्यापि सार्वज्ञ्ये श्रुतिमाह—तथा चेति। अपादो जव-

१ ङ ॰न्यते। अ॰। २ ख. घ. ॰ति का॰। ३ ख. घ. ॰बन्धायो॰। ४ क. ग. ङ. ॰क्ये का॰। ५ क. ग. घ. ङ. ॰रप्रसिद्धत्वा प॰। ६ ग. घ. ॰त्माऽऽसी॰। ७ ख. च. छ. ज ॰तु। न॰। ८ क. ग. घ. ङ. ॰ह। स इमाल्लोँका॰। ९ क. ग. ङ. ॰वादः। त॰। १० ख. ॰रस्य मृ॰। ११ क. ग. घ. ङ ॰व्यादैक्ष॰। १२ क. ग. ङ. ॰त्युक्तं तत्रा॰।

नोऽपाणिर्ग्रहीतेत्यन्वयः । पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति मन्त्रशेषः । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिरादिशब्दार्थः । ननु स्वाभाविकनित्यचैतन्येन कथं कादाचित्केक्षणमिति । अत्र केचित्सर्गादौ प्राणिकर्मभिरेका सृज्याकाराऽविद्यावृत्तिरुत्पद्यते । तस्यामात्मचैतन्यं प्रतिबिम्बते तदेवेक्षणं तच्चाऽऽदिकार्यत्वात्स्वपरनिर्वाहकमिति न तत्रापीक्षणान्तरापेक्षा सर्वैरपि प्रथमकार्येऽनवस्थापरिहारायैवमेव[१] वक्तव्यमित्याहुः । अपरे तु प्राणिकर्मवशात्सृष्टिकालेऽभिव्यक्त्युन्मुखीभूतानभिव्यक्तनामरूपावच्छिन्नं सत्स्वरूपचैतन्यमेवौन्मुख्यस्य कादाचित्कत्वात्कादाचित्कमीक्षणमित्याहुः । अन्ये त्वीक्षणवाक्यस्य कारणे[२]स्याचैतन्य[३]व्यावृत्तिपरत्वादीक्षणे[४] तात्पर्याभावाच्च न तत्र भूयानाग्रहः कर्तव्य इत्याहुः । नुशब्दो वितर्कार्थ इति मनसि निधायाऽऽह—न्विति । लोडर्थस्य विध्यादेः स्वात्मन्यसंभवाल्लोटो लडर्थत्वमाह—सृज इति । अहमितीत्यस्येक्षतेति पूर्वेणान्वयः ॥

स इमाँल्लोँकानसृजत ।

एवमीक्षित्वाऽऽलोच्य स आत्मेमाँल्लोँकानसृजत सृष्टवान्[५] । यथेह बुद्धिमांस्तक्षादिरेवंप्रकारान्प्रासादादीन्सृज इतीक्षित्वे[६]क्षानन्तरं[७] प्रासादादीन्सृजति तद्वत् ।

ईक्षणस्य पूर्वकालीनत्वं वदन्सृष्टिहेतुत्वमाह—एवमिति[८] । अत्रेक्षणपूर्वकसृष्टयुक्तेः प्रयोजनं स्रष्टुश्चेतनत्वसिद्धिरेवेत्यभिप्रेत्य तथाविधस्य[९] तक्षणश्चेतनत्वमुदाहरति—यथेति ।

ननु सोपादानस्तक्षादिः[१०] प्रासादादीन्सृजतीति युक्तं निरुपादानस्त्वात्मा कथं लोकांन्सृजतीति[११] । नैष दोषः । सलिलफेनस्थानीये आत्मभूते नामरूपे अव्याकृते आत्मैकशब्दवाच्ये व्याकृतफेनस्थानीयस्य जगत उपादानभूते संभवतः । तस्मादात्मभूतनामरूपोपादानभूतः[१२] [१३] सन्सर्वज्ञो जगन्निर्मिमीत इत्य[१४]विरुद्धम् ।

नन्वीक्षितुस्तक्षादेर्दार्वाद्युपादानकारणसहितत्वात्प्रासादादि[१५]स्रष्टृत्वं युक्तम् । इह त्वात्मा वा इदमेक एवेत्युक्तस्याद्वितीयत्वेनोपादानकारणान्तराभावात्स्रष्टृत्वं न युक्तमिति शङ्कते—नन्विति । न च बहु स्यां प्रजायेय[१६] तदाऽऽत्मानं स्वयमकुरुतेति

---

१ ख. 'मेवेष्टव्य' । २ ङ. 'रणाचै' । ३ ग. घ. 'णचै' । ४ ग. 'तन्याव्' । ५ च. 'रान्सृज्यप्रा' । ६ क. ग. ङ. 'क्षित्वाऽन' । ७ च. 'त्वेक्षणान' । ८ क. ग. ङ. 'ति । तत्रे' । ९ क. तक्षादेश्चे' । १० छ. 'कादीन्स्' । ११ ख. 'ति । नायं दो' । १२ ख. 'दानः स' । १३ च. छ. ज. 'नतः स सर्व' । १४ ख. इति न वि' । १५ ख. 'दादेः स' । १६ ख. 'येयेति त' ।

श्रुत्याऽऽत्मन एवोपादानत्वान्नोपादानान्तरापेक्षेति वाच्यम् । वियदादेर्व्यावहारिकत्वेन घटादिवत्परिणामत्वात्तस्य परिणाम्युपादानं वक्तव्यम् । न चाऽऽत्मा तथा भवितुमर्हति तस्य निरवयवत्वेनापरिणामित्वादिति भावः । तत्र वियदादेः परिणामित्वमङ्गीकृत्य तत्रानभिव्यक्तनामरूपावस्थं बीजभूतमव्याकृतं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तम आसीत्, मायां तु प्रकृतिं[२] विद्यादित्यादिश्रुतिसिद्धं परिणाम्युपादानमस्तीत्याह—नैष इति । आत्मभूत इत्यनेनानभिव्यक्तनामरूपशब्दिताव्याकृतस्याऽऽत्मन्यध्यस्तत्वेन परिणममानाविद्याधिष्ठानत्वेनाऽऽत्मनो विवर्तोपादानत्वं तयोरात्ममात्रत्वेन मृषात्वादात्मनोऽद्वितीयत्वं च न विरुध्यत इति दर्शयति—नामरूपे इति । तदाश्रयमव्याकृतमित्यर्थः ।

अथवा यथा विज्ञानवान्मायावी निरुपादान आत्मानमेवाऽऽत्मान्तरत्वेनाऽऽकाशेन[४] गच्छन्तमिव निर्मिमीते तथा सर्वज्ञो देवः सर्वशक्तिर्महामाय आत्मानमेवाऽऽत्मान्तरत्वेन जगद्रूपेण निर्मिमीत इति युक्ततरम्[६] । एवं च सति कार्यकारणोभयासद्वादादिपक्षाश्च न प्रसज्जन्ते सुनिराकृताश्च भवन्ति ।

इदानीं घटादिष्वपि विवर्ततैव परिणामो नाम विवर्तादन्यो नास्त्येव विवर्त इति परिणाम इति च पर्याय इत्यारम्भणाधिकरणन्यायेन विवर्ततया सिद्धे विकारेऽप्यात्मकृतेः परिणामादिति सूत्रकारेण परिणामशब्दप्रयोगाच्च सिद्धं तत्र च सत एवोपादानत्वम् । माया तु सहायमात्रमित्यभिप्रेत्याऽऽत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति[९] सूत्रावष्टम्भेन परिहारान्तरमाह—अथवेति । विज्ञानवानिति । आकाशेन गच्छन्तमिव स्थितमात्मान्तरं स्रक्ष्यामीति ज्ञानवानित्यर्थः । इदं च[१०] विशेषणमीक्षणस्य स्रष्टृत्वस्य च शुक्तिरजतादौ विवर्तेऽदर्शनात्कार्यस्य तत्तुल्यत्वेन[११] तदुभयं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थं तन्निरासश्च मायाविनिर्मिते विवर्ते तदुभयदर्शनादिति । निरुपादान इति । स्वव्यतिरिक्तोपादानरहित इत्यर्थः । सर्वशक्तित्वे हेतुमाह[१२]—महामाय इति । आत्मान्तरत्वेति । आत्मभिन्नत्वेनेत्यर्थः । युक्ततरमिति[१३] । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते[१४] मायया ह्यन्यदिव भवति बहु स्यां प्रजायेय वाचारम्भणं विकारोऽपागादग्नेरग्नित्वमित्यादिबहुश्रुतिसंमतत्वादित्यर्थः । एवं च सतीति । सत एवाऽऽत्मनः कार्यकारणरूपेणावस्थानाङ्गीकारान्निर्हेतुकमेव[१५] कार्यमुत्पद्यत इति यदृच्छावादिनाम्,

१ ख. °वः । अत्र । २ क. ग. ङ. °द्विति श्रु° । ३ ख. ग. °द ।..नायामिति । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. °शे ग° । ५ ख. ग. ङ. °च्छन्निव । ६ ग. ङ. च. युक्त्यन्तर° । ७ ख. घ. °द्वादादि°, घ. छ. °द्वादप° । ज. °द्वादि° । ८ ख. °त्र चाऽऽत्मन ए° । ९ ख. °ति द्वितीयस्य प्रथमपादे सू° । १० ग. घ. ङ. °त्वे त° । ११ ग. तन्नस्या° । १२ क. ग. घ. छ. °हेतुः । म° । १३ ग. ङ. युक्त्यन्तर° । १४ ख. °आ त्वव्य° । १५ ख. कारणकार्यरू° ।

असदेव कार्यमुत्पद्यत इति नैयायिकानाम्, उभयमप्यसदिति शून्यवादिनां पक्षः। आदिशब्देन सदेव कार्यमुत्पद्यत इति सांख्यादीनां परिणामपक्ष उक्तः। अत्र पक्षशब्देन तत्तत्पक्षोक्तदोषा लक्ष्यन्ते। तत्रासत्कारणपक्षे दध्याद्यर्थिनां दुग्धाद्यन्वेषणं न स्यादिति दोषः। असत्कार्यपक्षे त्वसतः सत्त्वापत्तिः शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गश्च दोषः। परिणामवादे च तस्य पूर्वमेव कारणे सत्त्वात्कुलालादिकारकव्यापारादिवैयर्थ्यं पूर्वमसत्त्वे कारणस्यैवावस्थान्तरापत्तिलक्षणपरिणामत्वानुपपत्तिः। उत्पत्त्यनन्तरमसत्त्वे ततो व्यवहारासिद्धिरपरोक्षत्वानुपपत्तिश्चेति दोषः। उभयासत्त्वे चोभयपक्षोक्तदोषास्ते विवर्तवादे न प्रसज्जन्त इत्यर्थः। यद्वाऽस्माभिर्विवर्तवादस्याङ्गीकारात्परिणामादिपक्षाङ्गीकारे परपक्षाङ्गीकारलक्षणो दोषो भवेदिति यच्छङ्क्यते तन्न संभवतीत्याह—एवं च सतीति। सुनिराकृताश्चेति। विवर्तवादस्यैव परिग्रहेण पक्षान्तरेषु दोषसूचनादद्वितीयात्मनस्तद्विपरीतप्रपञ्चाकारताभिधायिन्या बहु स्यामिति श्रुत्या विवर्तवादस्यैव परिगृहीतत्वेन पक्षान्तराणां श्रुतिबाह्यत्वाच्च ते निराकृता भवन्तीत्यर्थः।

काँल्लोकानसृजतेत्याह—

अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण
दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः
पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ॥

अम्भो मरीचीर्मरमाप इति। आकाशादिक्रमेणाण्डमुत्पाद्याम्भःप्रभृतीँल्लोकानसृजत। तत्राम्भःप्रभृतीन्स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः। अदस्तदम्भःशब्दवाच्यो लोकः परेण दिवं द्युलोकात्परेण परस्तात्सोऽम्भःशब्दवाच्योऽम्भोभरणात्। द्यौः प्रतिष्ठाऽऽश्रयस्तस्याम्भसो लोकस्य। द्युलोकादधस्तादन्तरिक्षं यत्तन्मरीचयः। एकोऽप्यनेकस्थानभेदत्वाद्बहुवचनभाङ्मरीचय इति। मरीचिभिर्वा रश्मिभिः संबन्धात्। पृथिवी मरो म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानीति। या अधस्तात्पृथिव्यास्ता आप उच्यन्त आप्नोतेर्लोकाः। यद्यपि पञ्चभूतात्मकत्वं लोकानां तथाऽप्यब्बाहुल्यादम्नामभिरेवाम्भो मरीचीर्मरमाप इत्युच्यन्ते॥

---

१ ग. घ. ङ. तत्प°। २ क. घ. ङ. सत्ताप°। ३ ख. °पारवै°। ४ क. ग. घ. ङ. °णामित्वा°। ५ ख. °त्तिश्च दो°। ६ ख. °दोषः। ते वि°। ७ क. °रात्तत्प°। ८ ख. °क्षानङ्गी°। ९ क. ग. ङ. °णोक्तदो°। १० ख. °षो न सं°। ११ क. ग. °च्छङ्क्येत त°। १२ क. °त्वाच्चैते°। १३ ख. ङ. °च्यो लोकः। अपां भर°। च. °च्यो लोके व्याप्यान्तर्भर°। १४ च. छ. ज. °भेदाद्ब°। १५ ख. °रीचि°। १६ ख. घ. °च्यन्ते। सर्वप्राणिकर्मफलोपादाना उपभोगस्थानभूता आ°। १७ क. ग. °दम्बुनाम°।

लोकानां भौतिकत्वादण्डान्तर्वर्तित्वाच्च भूतसृष्टि[1]तत्पञ्चीकरणाण्डसृष्ट्यनन्तरं तत्सृष्टि-
रिति गुणोपसंहारन्यायमाश्रित्याऽऽह—**आकाशादीति । स्वयमेव व्याचष्ट इति ।**
तेषां लोकेष्वप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । द्युलोकात्परस्ताद्ये महरादयो लोका यश्च तस्या-
म्भसो लोकस्याऽऽश्रयो द्युलोकस्ते सर्वेऽम्भःशब्देनोच्यन्ते । वृष्ट्यम्भसस्तत्र विद्यमान-
त्वादित्याह—**अद इ[2]त्यादिना ।** अन्तरिक्षं मरीचय इत्यस्यार्थमाह—**द्युलोकादिति ।**
मरीचिशब्देन सूर्यकिरणसंबन्धादन्तारिक्षलोकं लक्षयित्वा तस्यैकत्वेऽपि प्रदेशभेदाद्बहु-
व[3]चनं युक्तम् । इदानीं बहूनां मरीचीनां लक्षकत्वात्तत्कृ[4]तं बाहुल्यं गङ्गायां घोष
इत्यत्र लक्षकगतस्त्रीत्वमिवेत्याह—**मरीचिभिर्वेति ।** न तु मरीचिशब्देनान्तारिक्षलो-
कस्वीकारे मरीचिसंब[5]न्धो निमित्तान्तरमुच्यत इति भ्रमितव्यम् । एतद्भि[6]न्नस्य निमि[7]-
त्तान्तरस्य पूर्वमनुक्तत्वेन विकल्पार्थकवाशब्दायोगात् । **आप उच्यन्त इति ।** अधो-
लोकवासिभिर्जीवैराप्यमानत्वादाप्नोतेर्धातोरर्थयोगात्ते लोका आप इत्युच्यन्त इत्यन्वयः ।
ननूक्तानां लोकानां पञ्चभूतसंबन्धाविशेषाद्भूतान्तरेण पृथिव्यादिनोपरितनलोका लक्ष्य-
न्तामन्तरिक्षस्य मरीचिव्यतिरिक्तपदार्थान्तरेण मेघादिनां[9]ऽपि संबन्धात्तेन स लोकः
पृथिव्यास्ततोऽधोलोकानां च मरणाप्तिव्यतिरिक्तगमनादिक्रियान्तरेणापि योगात्क्रियान्त-
रे[10]ण ते लक्ष्यन्तामिति शङ्कते—**यद्यपीति । भूतात्मकत्वमिति ।** भूतसंबन्धित्वमि-
त्यर्थः । इदमुपलक्षणं मेघादिपदार्थान्तरसंबन्धोऽपि वर्तत [11]इत्यपि द्रष्टव्यम् । अम्भ-
आदीनामेव तेषु[12] लोकेषु प्राचुर्यात्तैरेव ते लोका लक्षणीयाः प्राचुर्येण व्यपदेशा भव-
न्तीति न्यायादिति परिहरति—**तथाऽपीति ।** अब्बाहुल्यादित्युपलक्षणं मरीच्यादीना-
मपि बाहुल्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । [13]अन्नामभिरित्यत्रापि मरीच्यादिनामभिरित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । यथाश्रुतेऽन्नात्मकत्वेनाम्भआदिशब्दलक्षकत्वानुक्तेर्लोकानां शङ्कानुपपत्तेर्मरी-
च्यादीनामन्नामत्वाभावादप्शब्दस्या[14]प्याप्तिक्रियार्थत्वोक्तेरन्नामत्वाभावेनान्नामभिरितिपरि-
हारानुपपत्तेश्चेति । उपरितनलोकाद्वृष्टिद्वारेणाऽऽगतमम्भ एवास्माभिः साक्षादुपलभ्यते
न तु भूतान्तरमित्यस्मद्दृष्ट्याऽब्बाहुल्यमुपरितनलोकानामूर्ध्वलोकगा[15]मिप्राण्यपेक्षयाऽधो-
लोकगामिनां प्राणिनां पुराणेषु बाहुल्योक्तेर्बहुभिराप्यन्तेऽधोलोका इत्यधोलोकेषु तत्क-
र्तृकाप्तेरपि बाहुल्यं पृथिव्यामतिशीघ्रं प्राणिनां मरणात्तस्यापि[16] तत्र बाहुल्यमन्तरिक्षस्य
तु मरीचिबाहुल्यं प्रसिद्धमेवेति ज्ञेयम् । **अम्भो मरीचीर्मरमाप इत्युच्यन्त इति ।**
एतैर्नामभिरुच्यन्त इत्य[17]न्वयः ॥

---

१ क. ग. ङ. °ष्टिस्तत्प°। २ ख. इति । अ° । ३ ग. घ. ङ. °चनमित्युक्त°। ४ ख. °त्कृतबा°। ५ क. ग. ङ. °बन्धाभिमि°। ६ क. °भ्रनि° । ७ ख. घ. °मित्तस्य । ८ ख. °व्यादीनामुप° । ९ क. ग. घ ङ. °ना सं° । १० ख. °रेणैव ल° । घ. °रेणैव ते । ११ ख. इति द्र° । १२ क. ग. ङ. °षु तेषु लो° । १३ क. अम्बुनाम्न° । १४ क. ग घ. ङ. °स्याऽऽप्ति° । १५ ग. °गाम्यपे° । १६ ग. घ. °पि बा° । १७ ख. त्यर्थः ।

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति।

सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतांश्चतुरो लोकान्सृष्ट्वा—स ईश्वरः पुनरेवेक्षत। इमे न्वम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः। तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालाँल्लोकानां पालयितॄन्नु सृजे सृजेऽहमिति।

अत्राऽऽत्मा वा इत्युक्तात्मज्ञानेन संसारी मोचयितव्यत्वेन विवक्षितः। असंसारिणो मोक्षानुपपत्तेः। संसारश्च संसरणाधिकरणलोकांस्तदुपाधिभूतं लिङ्गशरीरं तदभिमानिनो देवांस्तदधिष्ठानं स्थूलशरीरं संसाररूपाशनायादींस्तदभिमानिनं तद्भोक्तारमन्तरेण नोपपद्यत इति तस्य सर्वस्य सृष्टिमयमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेन क्रमेण वक्ष्यन्संसरणाधिष्ठानलोकसृष्टिमुक्त्वा तत्पालयितृदेवतासृष्टियुक्तिव्याजेन समष्टिस्थूलशरीरस्य समष्टिलिङ्गशरीरस्य तदभिमानिनां देवानां च सृष्टिं वक्तुमारभते—स ईक्षतेति। तद्व्याचष्टे—सर्वप्राणीति। फलस्य तदुपादानस्य तत्साधनस्य चाधिष्ठानभूतानित्यर्थः। अव्ययानामनेकार्थत्वान्नुशब्दस्तुशब्दार्थे वैलक्षण्यं लोकानामाहेत्याह—इमे न्विति। अहमितीत्यस्येक्षतेति पूर्वेणान्वयः।

एवमीक्षित्वा—

सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्॥

सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेभ्य एव पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन्सृष्टवांस्तेभ्य एवेत्यर्थः। पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्छयन्मूर्छितवान्संपिण्डितवान्स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः॥

समष्टिलिङ्गशरीरस्य तदभिमानिनां विराडवयवजन्यत्वात्तदर्थं विराट्सृष्टिमाह—एवमीक्षित्वेति। यद्यपि लोकोत्पत्तेः पूर्वमेवाण्डोत्पत्तिरुक्ताऽण्डमुत्पाद्याम्भःप्रभृतींल्लोकानसृजतेति भाष्येण तथाऽपि सैवोत्पत्तिरिहानूद्यते लोकपालसृष्ट्यर्थमिति न विरोध इति भावः। अद्भ्य एवेत्येवकारार्थमाह—येभ्य इति। कुलालः पृथिव्याः सकाशान्मृत्पिण्डमिवेत्यन्वयः। स्वावयवेति। भूतानां परस्परावयवसंयोजनमतिश्लिष्टसंयोगस्तेनेत्यर्थः॥

---

१ ङ. °मे नु त्वम्भः°। २ क. ग. घ. ङ. °देतेषां। ३ क. °ल्कदे°। ४ ख. °सृष्टीक्षणद्वारा स°। ५ क. ख. °ब्दार्थो वै°। ६ क. °ह। न्विति। ग. ङ. °ह। नु न्विति। ७ क. °मिल्य°। ८ ख. °नेभ्यः प°। ९ ख. छ. °रुषप्रका°। १० ख. °ग्रतसंमूर्छि°। ११ क. ग. ङ. °वान्पिण्डि°। १२ ग. घ. °संप्रयो°। १३ ख. भाष्यकारेण। १४ क. घ. ङ. °संप्रयो°।

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डम् ।

तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत्[1] । तदभिध्यानं संकल्पं कृतवानित्यर्थः । "यस्य ज्ञानमयं तपः"[2] इत्यादिश्रुतेः । तस्याभितप्तस्येश्वरसंकल्पेन तपसाऽभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत । यथा पक्षिणोऽण्डं निराभिद्यतैवम् ।

विराडुत्पत्तिमुक्त्वा तदवयवेभ्यो लोकपालोत्पत्तिमाह—तं पिण्डमित्यादिना । तपःशब्देनाभिध्यानशब्दितं ज्ञानमुच्यते न कृच्छ्रादीत्यत्र श्रुतिमाह—यस्येति । यस्य तपो ज्ञानमेव न कृच्छ्रादीत्यर्थः ।

मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तस्मान्निर्भिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं[3] निरवर्तत तदधिष्ठाताऽग्निस्ततो वाचो लोकपालः । तथा नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति । अक्षिणी कर्णौ त्वग्घृदयमन्तःकरणाधिष्ठानं मनोऽन्तःकरणं नाभिः सर्वप्राणबन्धनस्थानम्[4] । तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पायुरिन्द्रि-

१ क. ज. °तु । अभि° । च. °न्त । अभितपनमभि° । छ. °न्त । आभितपनं सं° । २ ख. च. छ. ज. इति श्रु° । ३ च °स्माच्च निर्भि° । ४ क. ख. ग. घ. °णनिब° ।

यमुच्यते। तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युः। यथाऽन्यत्र तथा शिश्नं निर्भिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं रेतो रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसोच्यते रेतस आप इति ॥

इति श्रीमद्गवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ततो वाचो लोकपालोऽग्निर्वागधिष्ठाता निरवर्ततेत्यन्वयः। यद्यपि वागादिकरणजातमपञ्चीकृतभूतकार्यं न मुखादिगोलककार्यं तथाऽपि मुखाद्याश्रये तदभिव्यक्तेर्मुखाद्वागित्युक्तम्। नासिकाभ्यां प्राण इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणवृत्तिसहितं घ्राणेन्द्रियमुच्यते। अधिष्ठानमिति। गोलकमित्यर्थः। त्वग्गोलकम्। लोमेति लोमसहचरितं स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते। ओषधिवनस्पतय इत्योषध्याद्यधिदेवता वायुरुच्यते। चित्तं तु चेतो हृदयं हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चेत्यादौ हृदयशब्दस्यान्तःकरणार्थत्वदर्शनान्मनःशब्देनापि तस्यैवाभिधाने पौनरुक्त्यमित्यत आह—हृदयमिति। अन्तःकरणाधिष्ठानं हृदयकमलमुच्यत इत्यर्थः। सर्वप्राणबन्धनस्थानमिति। गुदमूलमित्यर्थः। अपानशब्देन पाय्विन्द्रियलक्षणायां संबन्धमाह—अपानेति। ननु शिश्नं निरभिद्यतेति पर्याये शिश्नरेतसोरुत्पत्त्यभिधाने स्त्रीयोन्यादेरुत्पत्तिरनुक्ता स्यादित्याशङ्क्य शिश्नशब्देनोपस्थेन्द्रियस्थानं लक्ष्यते रेत इति तद्विसर्गार्थत्वेन तत्सहितमुपस्थेन्द्रियमप्शब्देन तल्लक्षितपञ्चभूतोपाधिकः प्रजापतिश्चोच्यत इत्याह—यथेति। यथाऽन्यत्र पर्यायान्तरे स्थानं करणं देवता चेति त्रयमुक्तमेवमिहापि शिश्नादिशब्दैस्त्रयमप्युच्यत इत्यर्थः। रेत इति। इन्द्रियमुच्यत इत्यन्वयः। तल्लक्षणायां संबन्धमाह—सह रेतसेति। रेतसा सहितं तत्संबद्धमित्यर्थः। संबन्धमुपपादयति—रेतोविसर्गार्थत्वादिति ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचितायामैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः।

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतन्।

ता एता अग्न्यादयो देवता लोकपालत्वेन संकल्प्य सृष्टा ईश्वरेणास्मिन्संसारार्णवे संसारसमुद्रे महत्यविद्याकामकर्मप्रभवदुःखोदके तीव्र-

---

१ क. ग. घ 'तोवि'। २ ङ. 'ते रेत इति रे'। ३ ख. 'र्थे तत्र मु'। ४ घ 'न घ्राणद र्शनात्प्राण'। ५ क. 'मुक्तम्। अ'। ६ ख. ग. 'ज्ञं चे'। ७ क. ग. घ. ङ. 'लमित्य'। ८ क. ख 'णनिव'। ९ क. ग. घ. ङ. 'पान इतीति।

रोगजरामृत्युमहाग्राहेऽनादावनन्तेऽपारे निरालम्बे विषयेन्द्रियजनितसुखलवलक्षणाविश्रामे पञ्चेन्द्रियार्थतृ[1]ष्णमारुतविक्षोभोत्थितानर्थशत[2]महोर्मौ महा[3]रौरवाद्यनेकनिरयगतहाहेत्यादिकूजिताक्रोशनोद्भूतमहारवे सत्यार्जवदानदयाहिंसाशमदमधृत्या[4]द्यात्मगुणपाथेयपूर्णज्ञानोडुपे स[5]त्सङ्गसर्वत्यागमार्गे मोक्षतीर एतस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतन्पतितवत्यः ।

एवं समष्टीनामिन्द्रियाणां तदभिमानिदेवतानां चोत्पत्तिमुक्त्वाऽथ तासां देवतानां भोगयोग्याल्पव्यष्टिदेहसृष्टिं तेषु देवतानां भोगार्थं व्यष्टिरूपेण प्रवेशं च विवक्षुस्तदुपोद्घातत्वेन क्षुत्पिपासयोः सृष्टिं दर्शयति—**ता एता इति** । तच्छब्दार्थमाह—**अ[6]ग्न्याद्य इति** । एतच्छब्दार्थमाह—**लोकपालत्वेनेति** । अशनायादिसृष्ट्युपयोगित्वेनैतासां स्वरूपाज्ञानपूर्वकं संसारे ब्रह्माण्डरूपे पतितत्वमासक्तत्वं तन्मात्रत्वाभिमा[7]नेर्न[8] यद्बद्धत्वं तदाह—**अस्मिन्निति** । अर्णवसादृश्यमाह—**अविद्येत्यादिना** । अविद्यादिप्रभवं दुःखमेव दुष्प्रवेशनगुणेनोदकमिवोदकं यस्मिंस्तीव्ररोगादय एव भयंकरत्वेन ग्राहा नक्रादयो यस्मिंस्तत्त्वज्ञानमन्तरेण विनाशाभावादनन्तेऽज्ञानामुत्तरावध्यभावेनापारे विश्रामस्थानाभावेन निरालम्बे । समीचीनविश्रामस्थानाभावेऽपि तदाभासोऽस्तीत्याह—**विषयेन्द्रियेति** । विषयेन्द्रियसंबन्धजनितसुखलेशरूपो विश्रामो यस्मिन्पञ्चेन्द्रियाणामर्थेषु विषयेषु शब्दादिषु या तृ[9]ट् तृष्णा सैव मारुतस्तत्कृतो यो विक्षोभस्तेनोत्थितान्यनर्थशतानि विषयसंपादनादिना क्लेशास्त एवोर्मयो यस्मिन्महारौरवादय एवानेके निरया नरकविशेषास्तद्वतां गर्भवा[10]संतन्निष्क्रमणबाल्यादयो मरणान्ता येऽनेके निरया दुःखजनकत्वात्तद्वतां च यानि हा हेत्यादीनि कूजितानि स्वल्पध्वनय आक्रोशनानि महाध्वनयस्तदुद्भूतो महारवो यस्मिन् । महापातकाद्यनेकनिरयेति पाठे महापातकजन्या निरया इति द्रष्टव्यम् । संसारार्णवस्यैवंभूतत्वे तस्य तरणासंभवान्मोक्षशास्त्रानर्थ[11]क्यमित्याशङ्क्याविवेकिनां तथात्वेऽपि विवेकिनां त[12]त्तरणोपायोऽस्तीत्याह—**सत्येति** । सत्यादयो[13] य आत्मगुणास्त एव पाथेयं पथ्यशनं तेन पू[14]र्णज्ञानमेवोडुपं प्लवो यस्मिन् । सत्सङ्गो गु[15]रु[16]संपत्तिः सर्वत्यागः संन्यासस्तावेव मार्गो ज्ञानोडुपप्रवृत्तिहेतुर्यस्मिन्मोक्षे सति पुनः संसारार्ण[17]वस्पर्शाभावात्स एव तीर[18]वत्तीरं यस्मिन्नेतस्मिन्प्रत्यक्षसिद्धेऽर्णव इत्यर्थः । अत्र पतनं ना[19]माऽऽत्मस्वरूपाज्ञानेन संसारेऽहं[20]मभिमानेन सक्तत्वम् ।

---

१ ख. घ. ङ. च. °तृष्णामारु° । २ क. ग. घ. ङ. च. °तसहस्रोर्मिमाले महा° । ३ क. ग. घ. ङ. °हापातकाद्य° । ४ क. ग. घ. °त्याध्यात्म° । ज. °त्याद्यध्यात्म° । ५ घ. च. छ. सत्संयोगस° । ६ क. ग घ. ङ. °ग्न्याद्या इ° । ७ क. °भिधाने° । ८ क. ग. °न वद्ध° । ९ ख. ट. तृष्णा । १० क. ग. घ. ङ °सस्तन्नि° । ११ ख. °क्यमाश° । १२ ग. ङ. तर° । १३ क. ङ. °यो येऽध्यात्म° । १४ क. ख. पूर्णे ज्ञा° । १५ क. गुरूपसत्तिः । १६ ख. °संगतिः स° । १७ घ. °वस्याभा° । १८ ख. °रमिव तीरं । १९ ख. ट. नाम स्व° । २० क. °हमित्यभि° ।

तस्मादग्न्यादिदेवताप्ययलक्षणाऽपि या गतिर्व्याख्याता ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानफलभूता साऽपि नालं संसारदुःखोपशमायेत्ययं विवक्षितोऽर्थोऽत्र यत एवं तस्मादेवं विदित्वा परं ब्रह्माऽऽत्माऽऽत्मनः सर्वभूतानां च यो वक्ष्यमाणविशेषणः प्रकृतश्च जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारहेतुत्वेन सर्वसंसारदुःखोपशमनाय वेदितव्यः। तस्मात् "एष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं यदेतत्परब्रह्मात्मज्ञानम्। " नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति मन्त्रवर्णात्।

ननु संसारार्णवपतितत्वं वक्ष्यमाणाशनायादियोग इत्यादिसर्वोऽपि बन्धस्तदभिमानिनो जीवस्य वक्तव्यो न देवतानाम्। न च तासामपि तत्राभिमानोऽस्तीति तदुक्तमिति शङ्कनीयम्। तथाऽपि प्राधान्यतोऽभिमानिनं जीवं विहायाप्राधान्यतोऽभिमानिनीषु तदुक्तेरभिप्रायो वक्तव्य इत्यत आह—**तस्मादिति**। यस्मात्संसारार्णवपतितत्वं तासां तस्मादित्यर्थः। महारौरवाद्यनेकनिरयगतिरिवेति पाठ उक्तनिरयगतिर्यथा दुःखोपशमाय नालं तथा साऽपि नालमिति पूर्वेणान्वयः। तद्विवक्षाया अपि प्रयोजनमाह—**यत एवमिति**। **एवं विदित्वेति**। नालमिति विदित्वेत्यर्थः। आत्मनः सर्वभूतानां चाऽऽत्मा य आत्मा वा इदमित्यादिना जगदुत्पत्त्यादिहेतुत्वेन यः प्रकृतः स परं ब्रह्म वेदितव्य इत्यन्वयः। नन्वेष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यमित्युपक्रम्योक्थमुक्थमिति वा इत्यादिना कर्मसंबन्धिसगुणब्रह्मात्मज्ञानस्यैवोक्तत्वात्तस्यैव मोक्षसाधनत्वं नोक्तकेवलात्मज्ञानमात्रस्येत्याशङ्क्यैष पन्था इत्यादिना ब्रह्मात्मविज्ञानमेवोक्तं न कर्मसमुच्चितं ज्ञानं तस्योक्तवाक्येन संसारहेतुत्वावगमेन सत्यत्वायोगादित्याह—**तस्मादेष पन्था इति**। यस्मात्कर्मसहितस्य प्राणविज्ञानस्य संसारफलत्वं तस्मादेष पन्था इत्यनेन यदेतद्ब्रह्मात्मविज्ञानं तदेवोक्तमित्यन्वयः। "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यनेनापि केवलात्मविज्ञानव्यतिरिक्तपथनिषेधादप्युक्तमेव ज्ञानं पन्था इत्याह—**नान्य इति**। एष पन्था इति ब्रह्मात्मज्ञानमुपक्रम्य मध्ये प्राणविज्ञानोक्तिस्तु प्राणोपासनया चित्तैकाग्र्ये सति तत्फलाच्च वैराग्ये सत्येव

---

१ छ ज. °दुःखापगमा°। २ च. °शमनाये°। ३ छ. ज °येत्येवं वि°। ४ ग. ङ. °न सं°। च. °न स सर्वे°। ज. ञ. °न स सं°। ५ झ. °र्वेदुः°। ६ छ. ज. °शमाय। ७ क. ग. ङ. °त्यं तदे°। ८ च. °त्मविज्ञा°। ९ ट. °पि प्रधानतो°। १० ट. °याप्रधानतो°। ११ क. ग. घ. ङ. °शमनाय। १२ ख. ठ. °त्व त्र य°। १३ क. ग. घ. ङ. ब्रह्मेति वे°। १४ ख. ट. °दि ब्र°। १५ ख. ट. °त्मज्ञा°। १६ ख. ट. °ष इ°। १७ ख. ट. °न पदेन य°। १८ ख. ट. °ब्रह्म°। १९ क. ग. घ. ङ. °द्यत इत्य°। २० ख. ट. °त्मज्ञा°।

पुन्था इत्युपक्रान्तं मुख्यं ज्ञानं वक्तुं शक्यमित्याभिप्रायेणेति भावः। यद्यप्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे कर्ममार्गोऽपि प्रथिशब्दार्थत्वेनोक्तस्तथाऽपि ज्ञानमार्गोपायत्वेन स उक्तो न प्राधान्येनेति भावः।

तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्।

तं स्थानकरणदेवतोत्पत्तिबीजभूतं पुरुषं प्रथमोत्पादितं पिण्डमात्मानमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जदनुगमितवान्संयोजितवानित्यर्थः। तस्य कारणभूतस्याशनायादिदोषवत्त्वात्तत्कार्यभूतानामपि देवतानामशनायादिमत्त्वम्।

ननु पिण्डस्याशनायादियोगे देवतानां कथं तद्वत्त्वं येन तासामन्नादनार्थमायतनप्रश्नः स्याद्यस्मिन्प्रतिष्ठिता इत्यनेनेत्यत आह—तस्येति।

ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति॥

तास्ततोऽशनायापिपासाभ्यां पीड्यमाना एनं पितामहं स्रष्टारमब्रुवन्नुक्तवत्यः। आयतनमधिष्ठानं नोऽस्मभ्यं प्रजानीहि विधत्स्व। यस्मिन्नायतने प्रतिष्ठिताः समर्थाः सत्योऽन्नमदाम भक्षयाम इति॥

पितामहमिति। स्वजनकपिण्डजनकमित्यर्थः। अधिष्ठानमिति। शरीरमित्यर्थः। ननु विराड्देह एवाऽऽयतनं वर्तत इत्याशङ्क्य तस्यातिप्रौढत्वात्तमापूर्य तत्र स्थातुं वयमसमर्था अन्नं च तद्देहपर्याप्तं संपादयितुमसमर्थाः, अतोऽस्मद्योग्यं व्यष्टिदेहं सृजस्वेत्युक्तवत्य इत्याह—यस्मिन्निति। यद्यप्यस्मदादिव्यष्टिदेहं विनाऽपि चरुपुरोडाशादिहविरदनमस्ति तथाऽपि तदपि हविरदनं व्यष्टिदेवतादेहमन्तरा नास्तीति भावः॥

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति।

एवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो गां गवाकृतिविशिष्टं पिण्डं ताभ्य एवाद्भ्यः पूर्ववत्पिण्डं समुद्धृत्य मूर्छयित्वाऽऽनयद्दर्शितवान्। ताः पुनर्गवाकृतिं दृष्ट्वाऽब्रुवन्। न वै नोऽस्मदर्थमधिष्ठानायान्नमत्तुमयं पिण्डोऽलं न वै। अलं पर्याप्तोऽत्तुं न योग्य इत्यर्थः।

व्यष्टिदेहसृष्टिमाह—ताभ्य इति। मूर्छयित्वेति। निबिडतया परस्परावयवसंयो-

---

१ क. ग. °तद्व्याख्या°। २ ट. °नायाषि°। ३ क. ख. °नापि°। ४ ग. ङ. °नादि°। ५ ग. ङ. °नादि°। ६ ग. घ. ङ. छ. ज. °नापि°। ७ ग. °ष्टिम°। ८ घ. °देह°। ९ क. ख. च. छ ज. °छाया°। १० च. छ. ज. वै। प°। ११ छ. ज. °सोऽत्तुमयो°।

जनेन सृष्ट्वेत्यर्थः । न योग्य इति । गोशरीरस्योपरिदन्तानामभावेन दूर्वादिमूलस्योत्खातुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥

गवि प्रत्याख्याते ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति पूर्ववत् ॥

अश्वमिति । तस्योभयतोदन्तत्वेनोक्तदोषाभावादित्यर्थः । न वै नोऽयमलमिति । अश्वस्यापि विवेकज्ञानाभावादयोग्यत्वादित्यर्थः ।

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति ॥

सर्वप्रत्याख्याने ताभ्यः पुरुषमानयत्स्वयोनिभूतम् । ताः स्वयोनिपुरुषं दृष्ट्वाऽखिन्नाः सत्यः सुकृतं शोभनं कृतमिदमधिष्ठानं बतेत्यब्रुवन् । तस्मात्पुरुषो वाव पुरुष एव सुकृतं सर्वपुण्यकर्महेतुत्वात् । स्वयं वा स्वेनैवाऽऽत्मना स्वमायाभिः कृतत्वात्सुकृतमुच्यते । ता देवता ईश्वरोऽब्रवीदिष्टमासामिदमधिष्ठानमिति मत्वा सर्वे हि स्वयोनिषु रमन्ते । अतो यथायतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशतेति ॥

गवाश्वग्रहणस्य सर्वतिर्यग्देहोपलक्षकत्वमभिप्रेत्योक्तम्—सर्वेति । स्वयोनिभूतमिति । स्वयोनिर्भूतंविराट्पुरुषदेहसजातीयमित्यर्थः । यस्मात्स्वकीयपरितोषद्योतकेन सुकृतं बतेत्यनेन शब्देन पुरुषदेहमुक्तवत्यस्तस्मात्तस्येदानीमपि सुकृतत्वमित्याह—तस्मादिति । स्वयं वेति । ईश्वरेण स्वेनैव कृतं भृत्यादिकृतापेक्षया सुकृतं सुष्ठु कृतमित्यर्थः । पृषोदरादित्वात्स्वयमितिस्थाने सुशब्द इत्यर्थः । एवं व्यष्टिदेहसृष्टिमुक्त्वा तत्र करणानां देवतानां च व्यष्टिरूपेण प्रवेशमाह—ता देवता इति । इष्टत्वे हेतुमाह—सर्वे हीति । आयतनमिति । गोलकरूपं स्थानमित्यर्थः ॥

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्रावि-

---

१ ङ. °रितनद° । २ ख. ट. °न्ताभा° । ३ ङ. °क्यत्वमित्य° । ४ ख. ट. °ख्याने ता° । ५ ख. च. छ. ज. ट. °ते तथैवाश्व° । ६ ट. °योनिं पु° । ७. ज. °निभूतं पु° । ८ क. ग. °न्ते । आलोक्य य° । ९ च. छ. ज. °द्वचना° । १० ख. ट. °भूतं वि° ।

शदिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवन-
स्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा
मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा
नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्॥

तथाऽस्त्वित्यनुज्ञां[१] प्रतिलभ्येश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृतादयो[२]ऽग्नि[३]-र्वागभिमानी वागेव भूत्वा[४] स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तथोक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके आदित्योऽक्षिणी दिशः कर्णावोषधिवनस्पतयस्त्वचं चन्द्रमा हृदयं मृत्युर्नाभिमापः[५] शिश्नं प्राविशन् ॥

राज्ञोऽनुज्ञां प्रतिलभ्य बलाधिकृतादयः सेनापत्यादयो नगर्यां यथा प्रविशन्ति तद्वदीश्वरस्यानुज्ञां प्रतिलभ्याग्निः प्राविशदित्यन्वयः । यद्यपि वागभिमान्यग्निर्न तु वागेव तथाऽपि तस्य वाचं विना प्रत्यक्षमनुपलब्धेस्तस्या अपि देवतां विना स्वविषय-ग्रहणसामर्थ्याभावात्तयोरेकलोलीभावेनाभेदोक्तिरित्याह—वागेवेति । यद्यपि देवता-नामेवेश्वरेण प्रवेशश्चोदितस्तथाऽपि करणैर्विना तासां साक्षाददनादिभोगासंभवात्तेषामपि प्रवेशोऽर्थाच्चोदित एवेति तेषामपि स उक्तः ॥

तमशना[६]पिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजा-
नीहीति[७] ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभ-
जाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्मा-
द्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते
भागिन्यावेवास्यामशना[८]पिपासे भवतः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं लब्धाधिष्ठानासु देवतासु निरधिष्ठाने सत्यावशनायापिपासे[९] तमी-श्वरमब्रूतामुक्तवत्यावावाभ्यामधिष्ठानमभिप्रजानीहि[१०] चिन्तय विधत्स्वे-

---

१ क. ग. ङ. °स्त्वित्याज्ञां । २ क. ग. घ. ङ. छ. ज. °ता अग्न्याद° । ३ च. °योऽग्न्या-दयोऽग्नि° । ४ क. ग. घ. च. °त्वा स्वयो° । ५ ख. ट. °नामीश्च° । ६ क. ग. घ. °नायापि° । ७ ट. °ति स ते । ८ ट. °नायापि° । ९ ख. ग. घ. ङ. °नापि° । १० क. °नीहीति चि° ।

त्यर्थः । स ईश्वर एवमुक्तस्ते अशनायापिपासे अब्रवीत् । न हि युवयोर्भाव-रूपत्वाच्चेतनावद्वस्त्वनाश्रित्यान्नात्तृत्वं संभवति । तस्मादेतास्वेवाग्न्याद्यासु वां युवां देवतास्वध्यात्माधिदेवतास्वाभजामि वृत्तिसंविभागेनानुगृह्णामि । एतासु भागिन्यौ यद्देवत्यो यो भागो हविरादिलक्षणः स्यात्तस्यास्तेनैव भागेन भागिन्यौ भागवत्यौ वां करोमीति सृष्ट्यादावीश्वर एवं व्यदधाद्यस्मात्तस्मादिदानीमपि यस्यै कस्यै च देवतायाया अर्थाय हविर्गृह्यते चरुपुरोडाशादिलक्षणं भागिन्यावेव भागवत्यावेवास्यां देवताया-मशनायापिपासे भवतः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयो-पनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अशनायापिपासयोरपि व्यष्टिदेहेऽपि करणाधिष्ठातृदेवतासंबन्धं वक्तुं तयोः प्रश्न-मवतारयति—**एवमिति** । निरधिष्ठाने सत्याविति कारणीभूते विराड्देहेऽधिष्ठानविशेषो यदि स्यादशनायापिपासयोरग्न्यादीनां मुखादय इव तदा व्यष्टिदेहेऽपि तदेव स्यात्त-योरधिष्ठानं तेषामिव न त्वेतदस्ति । अतो निरधिष्ठाने ते इत्यर्थः । विधत्स्वेत्यनन्तरं यस्मिन्प्रतिष्ठिते अन्नमदावेति शेषः । तत्राधिष्ठानविशेषस्तावद्युवयोः कारणे समष्टि-देहेऽभावादिहापि नास्त्येव कारणपूर्वकत्वात्कार्येऽप्यधिष्ठानस्यादनं तु युवयोर्धर्मरूप-त्वाद्धर्मिणमनाश्रित्य धर्मस्य स्वातन्त्र्यायोगाच्चेतनावद्धर्मीभूतदेवतागतमेवान्नादनं युवयो-रित्याह—**स ईश्वर इति** । **भावरूपत्वादिति** । धर्मरूपत्वादित्यर्थः । धर्मिणोऽप्यचे-तनस्य भोक्तृत्वादर्शनाच्चेतनावद्वस्त्वित्युक्तम् । **अध्यात्मेति** । अध्यात्मदेवता व्यष्टिदे-हंगतदेवता अधिदेवताः समष्टिविराड्देहगता हविर्भुजोऽग्न्यादयः प्रसिद्धास्तास्वित्यर्थः । **वृत्तीति**[11] । भोगैकदेशदानेनेत्यर्थः । एतदेव स्पष्टी करोति—**एतासु भागिन्याविति** । साक्षाद्देवतासु भागवत्त्वायोगाद्देवताभागेन भागवत्त्वमंशवत्त्वमुक्तमिति व्याचष्टे—**यद्दे-वत्य इति** । यद्देवत्यो यद्देवतासंबन्धी यो भागः स्यात्तस्या देवतायाः संबन्धिना तेनैव[12] भागेनेत्यर्थः । हविरादीत्यादिशब्देन तत्तदिन्द्रियविषयोऽपि गृह्यते । करोमीत्य-नन्तरमुक्त्वेति शेषः । उक्तमर्थमिदानींतनव्यवहारेण दृढीकर्तुं तस्मादित्यादिवाक्यं तद्व्या-चष्टे—**यस्मादिति** । यस्मात्सृष्ट्यादावेवं व्यदधात्तस्मादित्यर्थः । हविर्ग्रहणमुपलक्षणम-धिदैवतं हविर्गृह्यतेऽध्यात्मदेवतायै शब्दादिविषयो गृह्यत इति योज्यम् । **भागिन्या-**

---

१ क. °नापि° । २ ख. ट. °स्त्वनधिकृत्या° । ३ घ. ङ. च. छ. ज. °तायै देवताया । ४ क. °नापि° । ५ क. ग. घ. °नापि° । ६ ख. ट. °रणभू° । ७ ख. ङ. °नापि° । ८ क. ख. ट. °द्धर्मिम्° । ९ क. ग. °देहे गता । १० घ. °हगता । ११ ग. घ. °त्ति । भागै° । १२ क. ग. घ. ङ. तेन भा° ।

वेवेति । यद्यपि शब्दादिविषयेण हविषा चाग्न्यादिदेवतातृप्तौ तयोर्नाश एव दृश्यते न तु तद्भागेन भागित्वं तथाऽपि तयोः सर्वात्मना नाशे पुनः कालान्तरे ते न स्याताम् । अतः स्वरूपेण स्थितयोरेव तयोः कदाचिदिन्द्रियदेवतानां विषयोन्मुखतया प्रेरकत्वरूपं कार्योन्मुख्यं कदाचित्तदभावरूपोपशान्तिरित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च हविषा देवतातृप्तावशनायापिपासयोरपि तृप्तिरुपशान्तिर्दृश्यत इति तद्भागेन भागवत्त्वमुक्तमित्यर्थः । न च चक्षुरादिना रूपादिग्रहणदशायामशनायापिपासयोर्न शान्तिर्दृश्यत इति न सर्वत्र भागवत्त्वं तयोरिति शङ्क्यम् । क्षुत्पिपासार्तस्यान्नपानदर्शनश्रवणादिनाऽन्नपानप्रत्यासत्तिपरितोषेण मनसि तृष्णा शान्तेव भाति । न तु यथापूर्वं बाधत इति चक्षुरादिष्वपि तयोर्भागवत्त्वमित्युक्तं **सायणीयदीपिकायाम्** । वस्तुतस्त्वशनायापिपासाशब्देनेन्द्रियाणां स्वस्वविषयगोचरौ तृष्णाकामावुच्येते । अन्नमदामेत्यत्राप्यन्नादनं स्वस्वविषयग्रहणमेव चक्षुरादीन्द्रियदेवतानां मुख्यादनासंभवात् । तथा च रूपादिविषयग्रहणेन तत्तद्विषयगोचरयोस्तयोः शान्तिरस्तीति सर्वेन्द्रियेष्वपि तयोर्भागवत्त्वं युक्तमिति । न चेन्द्रियदेवतातृप्तिव्यतिरेकेण न तयोः पृथक्तृप्तिर्दृश्यत इति वाच्यम् । इन्द्रियदेवतानां स्वस्वविषयोन्मुखतया प्रेरकत्वरूपकार्योन्मुख्यनिवृत्तिरूपोपशान्तिरेव पृथक्तयोस्तृप्तिरस्तीत्युक्तत्वात् । यद्यप्यूर्णवप्रवेशनमशनायादिमत्त्वं तन्निमित्तमन्नादनमित्यादि सर्वं कार्यकरणसंघातपञ्जराध्यक्षस्य जीवस्य भोक्तुरेव नेन्द्रियदेवतानामशनायापिपासादि तथाऽपि तस्य वस्तुतोऽभोक्तृब्रह्मभूतस्य स्वतो भोक्तृत्वायोगादिन्द्रियदेवताद्युपाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वादिसर्वसंसार इति वक्तुं तेष्वेव तमारोप्य श्रुत्योच्यत इति न दोषः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यानन्दज्ञानविरचितायामैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ।

स एवमीश्वर ईक्षत । कथमिमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च मया सृष्टा

---

१ क. ग. ङ. भागवत्त्वं त° । २ क. °नापि° । ३ क. °प्तिरूप° । ४ क. ग. घ. ङ. °न्तिर्जायत । ५ क. °नापि° । ६ क. °नापि° । ७ क. ख. ग. स्वविं° । ८ क. ग. °प्यद° । ९ ख. घ. ट. °णे त° । १० क. °नापि° । ११ ख ट. °सादीनां त° । १२ च. ईक्षितवान् ।

अशनायापिपासाभ्यां च[2] संयोजिताः। अतो नैषां स्थितिरन्नमन्तरेण तस्मादन्नमेभ्यो[3] लोकपालेभ्यः सृज[4] सृज इति। एवं हि लोक ईश्वराणामनुग्रहे निग्रहे च स्वातन्त्र्यं दृष्टं स्वेषु तद्वन्महेश्वरस्यापि सर्वेश्वरत्वात्सर्वान्प्रति निग्रहानुग्रहे[5]ऽपि स्वातन्त्र्यमेव।

एवं भोगसाधनसृष्टिमुक्त्वा भोग्यसृष्टिं वक्तुमारभते—स **एवमिति**। नुशब्दोक्तं वितर्कं[6] स्पष्टी करोति—**लोका** इत्यादिना। पूर्ववल्लोकैर्लोकपालप्रार्थनां विना स्वयमेवान्नं स्रष्टुं[8] वितर्कितवानित्युक्तेः प्रयोजनमीश्वरत्वज्ञापनमित्याह—**एवं हीति**।

सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत्।

स ईश्वरोऽन्नं सिसृक्षुस्ता एव पूर्वोक्ता अप उद्दिश्याभ्यतपत्। ताभ्योऽभितप्ताभ्य उपादानभूताभ्यो मूर्तिर्घनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणमजायतोत्पन्नमन्नं वै तन्मूर्तिरूपं या वै सा मूर्तिरजायत।

अप इति। पञ्च भूतानीत्यर्थः। अभ्यतपदिति। एतेभ्यो भूतेभ्यो मनुष्यादीनामन्नभूता व्रीह्यादयो जायन्तां मार्जारादीनामन्नभूतानि मूषकादीनि जायन्तामिति पर्यालोचनं संकल्पं कृतवानित्यर्थः। मूर्तिशब्देन करचरणादिमतोऽभिधाने व्रीह्यादेरग्रहणं स्यादत आह—**घनरूपमिति**। कठिनमित्यर्थः। तत्वमूर्तानामपि वायुचन्द्रकिरणादीनां[9] सर्पादीन्प्रत्यन्नत्वमस्तीति तत्संग्रहार्थमाह—**धारणसमर्थं चेति**। शरीरधारणसमर्थमित्यर्थः। **चरेति**। चरं मूषकाद्यचरं व्रीह्यादीत्यर्थः। या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तदिति पूर्वेणान्वयः। तच्छब्दार्थमाह—**मूर्तिरूपमिति**।

तदेनत्[11] सृष्टं पराङ्त्यजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुं स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत्।

तदेनदन्नं[12] लोकैर्लोकपालै[13]र्नामर्थे[14]ऽभिमुखे[15] सृष्टं तद्यथा मूषकादिर्मार्जारादिगोचरे सन्मम[16] मृत्युरन्नाद इति मत्वा परागञ्चतीति प्राङ्सदत्य-

१ क. °नापि°। २ छ. ज. च यो°। ३ छ. ज °मेवैभ्यो। ४ क. ग. ङ. सृजा इ°। ५ ख. च. छ. ज. ट. °हे स्वा°। ६ क. ग. घ. ङ. °र्कं प्रकटी क°। ७ ख. ग. ट. °कपा°। ८ क. ग. ङ. °ष्टुं त°। ९ ख. ट. °दीनामपि स°। १० क. तदन्नं सृष्टं। ११ ट. °देतदभिसृष्टं। १२ क. ख. ग. छ. ज. ट. °देतद°। १३ ख. ग. °वपा°। १४ च. °लाभार्थ्येभिमुखेनोत्सृष्टं तद्य°। छ. ज. °लाभार्थ्येभिमुखे सृष्टं तद्य°। १५ ङ. °माभि°। १६ ख. °सन्मे मृ°।

नतीत्याजिघांसदतिगन्तुमैच्छत्पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः । तदन्नाभिप्रायं मत्वा[1] स लोके[2]लोकपालसंघातः कार्यकारणलक्षणः पिण्डः प्रथमजत्वादन्यांश्चान्नादानपश्यंस्तदन्नं वाचा वदन[3]व्यापारेणाजिघृक्षद्गृहीतुमैच्छत्तदन्नं नाशक्नोन्न समर्थोऽभवद्वाचा वदनक्रियया ग्रहीतुमुपादातुम् । स प्रथमजः शरीरी य[4]द्यदि हैनद्वाचाऽग्रहैष्यद्गृहीतवान्स्यात्सर्वोऽपि लोकस्तत्कार्यभूतत्वादन्नमभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तृप्तोऽभविष्यत् । न[5] चैतदस्त्यतो नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुमित्यवगच्छामः पूर्वजोऽपि । समानमुत्तरम् ।

शब्दादिभोक्तृत्वमिन्द्रियदेवतोपाधिकं न स्वत आत्मन इत्यभिप्रायेण तेषां शब्दादिभोगमुक्त्वेदानीमन्नपानभोक्तृत्वमप्यपानवृत्तिमत्प्राणोपाधिकं[6] न स्वत आत्मन इत्यभिप्रायेण तस्याभोक्तृत्वं परिशेषान्निर्धारयितुमाह—तदे[7]नदिति । सृष्टं[8] तत्पराङ्सदत्यजिघांसदित्यन्वयः । पराङ्पदं व्युत्पादयति—परागत्यतीति । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—यथेति । सृष्टेत्यनन्तरं पराङ्ङ्क्षति तद्वदिति शेषः । अतिगन्तुमैच्छदिति । यद्यपि व्रीह्याद्यचेतनान्नस्य नैवमिच्छा संभवति तथाऽपि भोक्तृशरीरान्तर्न प्रविष्टं किंतु बहिरेव स्थितमित्यत्र तात्पर्यम् । कार्यकारणलक्षणः पिण्डस्तदन्नं वाचाऽजिघृक्षदित्यन्वयः । नन्विदानीमिव प्रथममेवापानेनैवान्नजिघृक्षा तस्य किमिति नाऽऽसीदित्या[9]शङ्क्य[10] तस्येदानींतनशरीरापेक्षया[11] प्रथमजत्वात्तदानीं चापानेनान्ना[12]दत्वस्यानिश्चयात्तस्य वागादिनाऽन्नजिघृक्षा युक्तेत्याह—प्रथमजत्वादिति । अस्मदाद्यपेक्षयेत्यर्थः । यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेत्युपक्रान्तस्य व्यष्टिशरीरस्य समष्टिपिण्डापेक्षया प्रथमजत्वाभावादपश्यन्नजानन्नित्यर्थः । वदनक्रियया प्रथम[13]जस्य पिण्डस्य कारणस्यान्नग्रहणासामर्थ्यं कार्यगतासामर्थ्येन द्रढयति—स प्रथमज इति । अत्र प्रथममन्नपदं गृहीतवान्स्यादित्यत्र कर्मत्वेन संबध्यते । तत्कार्यभूतत्वादिति । तदनन्तरभूतत्वादित्यर्थः । इदानींतनशरीरस्य पूर्वकालीनव्यष्टिशरीरकार्यत्वाभावादिति । अभिव्याहृत्येति । वाचकशब्देनाभिधायेत्यर्थः । पूर्वजोऽपीत्यस्य नाशक्नोदिति पूर्वेणान्वयः ।

तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्य-

---

१ ख. °त्वा लोकपा° । २ छ. ज. °कपा° । ३ च. °नद्वारे° । ४ च. यद्धैनत्तदन्नं वाचा° । ५ ङ. च न त्वैत° । ६ क. ग. °धिकमात्म° । ७ क. ख. ट. °द्वेतदि° । ८ क. ग. °ष्टं परा° । ख. °ष्टं सत्प° । ९ ख. घ. °दाजि° । १० क. ग. घ. ङ. °शङ्क्येदा° । ११ क. ग. घ. ङ. °या तस्य प्र° । १२ क. ख. °दनत्व° । १३ क. ग. ङ. °जपि° ।

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुं स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः ।

तत्प्राणेन तच्चक्षुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा तन्मनसा तच्छिश्नेन तेन तेन करणव्यापारेणान्नं ग्रहीतुमशक्नुवन्पश्चादपानेन वायुना मुखच्छिद्रेण तदन्नमजिघृक्षत्तदावयत्तदन्नमेवं जग्राहाशितवान्[३] । तेन स एषोऽपानवायुरन्नस्य ग्रहोऽन्नग्राहक इत्येतत् । यद्वायुर्यो वायुरन्नायुरन्नबन्धनोऽन्नजीवनो वै प्रसिद्धं स एष यो वायुः ।

प्राणेन घ्राणेनाभिप्राण्याऽऽघ्रायेत्यर्थः । अपानेनेति । मुखच्छिद्रेणान्तर्गच्छता वायुनेत्यर्थः । अन्नात्तत्व[४]मपि श्वसनवृत्तिमतः प्राणस्य धर्मो नाऽऽत्मनः स्वत इत्येतत्तदे[५]नत्सूक्ष्मं[६] पराङित्यादिनो[७]क्तं संदर्भस्य प्रयोजनमुपसंहरति—तेन स एष इति । येन कारणेनापानेनान्नमशितवांस्तेनेत्यर्थः । अपानवृत्तिमतः प्राणस्यान्नग्राहकत्वं प्रसिद्ध्या दृढीकर्तुमन्नायुरिति वाक्यं व्याचष्टे—अन्नायुरिति । अन्नमद्मीत्यादिश्रुत्यन्तरे प्राणस्यान्नायुष्ट्वं प्रसिद्धमित्यर्थः ।

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत

---

१ क. °क्षुष्यायु° । २ च. °ऽगं वा° । ३ ङ. च. °मपश्य° । ४ ख. ट. °देवत्सु° । ५ ख. ट. °नोक्तम् । अस्य सं° । ६ ग. °क्तं सदन्नस्य प्र° ।

कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाऽ-
भिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा
दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं
यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि
शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ।

स एवं लोकलोकपालसंघातस्थितिमन्ननिमित्तां कृत्वा पुरपौरतत्पालयितृस्थितिसमां स्वामीवेक्षत ।[1] कथं नु केन प्रकारेणेति वितर्कयन्निदं[2] मदृते मामन्तरेण पुरस्वामिनम् । यदिदं कार्यकारणसंघातं कार्यं वक्ष्यमाणं कथं नु खलु मामन्तरेण स्यात्परार्थं सत् । यदि वाचाऽभिव्याहृतमित्यादि केवलमेव वाग्व्यवहरणादि तन्निरर्थकं न कथंचन भवेद्बलिस्तुत्या[3]दिवत् । पौरबन्द्यादिभिः प्रयुज्यमानं स्वाम्यर्थं सत्तत्स्वामि[4]नमन्तरेणासत्येव स्वामिनि तद्वत् । तस्मान्मया परेण स्वामिनाऽधिष्ठात्रा कृताकृतफलसाक्षिभूतेन भोक्त्रा भवितव्यं पुरस्येव राज्ञा । यदि नामैतत्संहतकार्यस्य परार्थत्वं[5] परार्थिनं[6] मां चेतनमन्तरेण भवेत्पुरपौरकार्यमिव तत्स्वामिनम्[7] । अथ कोऽहं[8] किंस्वरूपः कस्य वा स्वामी । यद्यहं कार्यकारणसंघातमनुप्रविश्य[9] वागाद्यभिव्याहृतादिफलं नोपलभेय राजेवपुरमाविश्याधिकृतपुरुषकृताकृतावेक्षणम् , न कश्चिन्मामयं सन्नेवंरूपश्चेत्यधिगच्छेद्विचारयेत् । विपर्यये तु योऽयं वागाद्यभिव्याहृतादीदमिति वेद स सन्वेदनरूपश्चेत्यधिगन्तव्योऽहं स्याम् । यदर्थमिदं संहतानां वागादीनामभिव्याहृतादि । यथा स्तम्भकुड्यादीनां प्रासादादिसंहतानां स्वावयवैरसंहतपरार्थत्वं[10] तद्वदिति । एवमीक्षित्वाऽतः[11] कतरेण[12] प्रपद्या इति । प्रपदं च मूर्धा चास्य संघातस्य प्रवेशमार्गावनयोः कतरेण मार्गेणेदं कार्यकारणसंघातलक्षणं[13] पुरं प्रपद्ये प्रपद्येयमिति(द्येयेति) ।

---

१ छ. ज. °थं स ईक्षत कथं नु । २ ग. ङ. ज. °तं व° । ३ क. ग. घ. छ. °त्यादीव । पौ° । ४ ग. ज. सुत्स्वा° । ५ क. ग. घ. °र्थत्वात्परा° । ६ ग. घ. छ ज. परमार्थे° । ङ. परमार्थ° । ७ क. ख. ट. °नमन्तरेण । अ° । ८ च. छ. ज. किंरू° । ९ ङ. च. छ. ज. °र्यंकर° । १० क. ग. घ. च. °त्वं सत्तद्व° । ११ च. ज. °त्वाऽन्तः क° । १२ ख. च. छ. ज. °ण । प्रपदं । १३ च. छ. ज. °र्यंकर° ।

एवं भोग्यादिकरणभूतानां लोकानां भोगायतनस्य समष्टिव्यष्टिशरीरस्य भोगोपकरणानां वागादीनां समष्टिशरीरे लोकपालत्वेन व्यष्टिशरीरे करणाधिष्ठातृत्वेन[1] च स्थितानां देवतानां[2] भोगे प्रेरकयोरशनायापिपासयोस्तत्प्रयुक्तस्य करणनिष्ठस्य शब्दादिविषयग्रहणलक्षणस्य भोगस्यापानवृत्तिमत्प्राणनिष्ठस्यान्नपानग्रहणलक्षणस्य च भोगस्याऽऽत्मनः संसारित्वसिद्ध्यर्थं सृष्टिमभिधायेदानीं संसारिणं भोक्तारं दर्शयितुं स्रष्टुरीश्वरस्य विचारं[4] दर्शयितुं स ईक्षतेतिवाक्यं[5] तद्व्याचष्टे—**स एवमिति** । पुरस्य पौराणां पुरवासिनां तत्पालयितॄणां राजनियुक्ताधिकारिणां स्थितिसमां तत्तुल्यामन्ननिमित्तामन्नाधीनां संघातस्थितिं कृत्वेत्यन्वयः। कृत्वेत्युपलक्षणं लोकादीन्सृष्ट्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—**यदिदमिति । वक्ष्यमाणमिति** । वाचाऽभिव्याहृतमित्यादिना वक्ष्यमाणमभिव्याहरणादिकमित्यर्थः । हेतुगर्भितमिदंशब्दार्थस्य विशेषणम्—**परार्थं सदिति** । परार्थत्वात्[6]परमार्थिनं[7] मामृते कथं स्यादित्यस्यैवार्थस्य कथंशब्दसूचितं व्यतिरेकमाह—**यदीति** । केवलं भोक्तृरहितं[8]व्यवहरणादि यत्तन्न कथंचन भवेत्कथंचिदपि न भवेदित्यन्वयः । तत्र हेतुः—**निरर्थकमिति** । अर्थयत इत्यर्थः पचाद्यजर्थयिता पुरुषस्तद्रहितमित्यर्थः । अर्थयिता हि पुरुषः स्वस्य प्रयोजनसिद्ध्यर्थं वागादिकं प्रेरयति । तदभावे प्रेरकाभावाद्वाग्व्यवहारादिकं न भवेदित्यर्थः । यद्वाऽर्थः प्रयोजनमर्थिनोऽभावे तस्यार्थत्वाभावान्निष्प्रयोजनं सत्तन्न भवेत्प्रयोजनप्रयुक्तत्वात्सर्वप्रवृत्तेरिति । तत्र दृष्टान्तः—**बलिस्तुत्यादिवदिति**[9] । एतदेव विवृणोति—**पौरेति** । अत्र यथाशब्दो द्रष्टव्यः । यथा पौरादिभिः प्रयुज्यमानं बलिस्तुत्यादिकं[10] स्वामिनमन्तरेण न भवेत्तद्वदित्यन्वयः । **स्वामिनमन्तरेणेति** । अस्य व्याख्यानमसत्येवेति । विचारस्य फलमाह—**तस्मादिति** । परेणार्थादन्येन स्वामिनाऽर्थिना वागादिव्यवहारकृतोपकारभाजाऽधिष्ठात्रा । वागादिप्रेरकेणा(कत्वेन)धिष्ठातृत्वं चायस्कान्तवच्चेतनस्य संनिधानमात्रमेव साक्षितया न व्यापार इत्याह—**कृत्वेति** । कृताकृतयोस्तत्फलस्य चेत्यर्थः । फलसाक्षित्वमेव भोक्तृत्वमपीत्याह[11]—**भोक्त्रेति** । राज्ञेत्यस्येतिपदाध्याहारेणक्षतेति[12] पूर्वेणान्वयः । एवं वाग्व्यवहरणादिकार्यसिद्ध्यर्थं मया प्रवेष्टव्यमित्युक्त्वाऽऽत्मस्वरूपबोधार्थं[13] च मया प्रवेष्टव्यमिति वक्तुं स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतमित्याद्यथ कोऽहमित्यन्तं वाक्यं तत्प्रवेशप्रयोजनकथनार्थत्वेन कथं न्विदमिति वाक्यतुल्यत्वात्[14] स ईक्षत कतरेणेतिवाक्येन व्यवहितमपीहैवाऽऽकृष्य व्याचष्टे—**यदि नामेति** । संहतस्य वागादिलक्षणस्य कार्यस्य

---

१ क. ग. घ. ङ. °त्वेनावस्थि° । २ क. ग. घ. ङ. °नां च देवानां । ३ ग °नापि° । ४ ख. ठ. °चारांशं द° । ५ ख. ठ. °क्यं व्याच° । ६ ख. ट. °त्परार्थि° । ७ ग. घ. °रमार्थि° । ८ ख. ट. °तव्याह° । ९ क. घ. °त्यादीवेति । १० क. घ. ङ. °दि स्वा° । ११ ख. ग. ङ. °स्वामित्वा° । १२ क. ख. ट. °णेतीक्ष° । १३ क. ग. ङ. °क्त्वा मत्स्वरू° । १४ क. ग. वाक्यं तु° ।

परार्थत्वं परोपकाररूपाभिव्याहरणादिकारित्वं परार्थिनमुपकारभाजमन्तरेण भवेदित्यर्थः। अनेन यदि वाचैव केवलयोऽभिव्याहृतं भवेदित्येवकाराध्याहारेण वाक्यं योजितम्। एवमुत्तरत्रापि यदि प्राणेनैवाभिप्राणितं भवेदित्यादि द्रष्टव्यम्। अभिप्राणितमाघ्रातम्-म्यपानितमन्तर्गतं भक्षितमित्यर्थः। उक्तमेव वाक्यार्थं स्पष्टी करोति—**यद्यहमि-त्यादिना**। **अयं सन्निति**। अयमात्माऽस्ति स[३] चैवंरूपश्चेति नाधिगच्छेदित्यर्थः। अप्रवेशे स्वस्याधिगमो न स्यादित्युक्त्वा प्रवेशे तु सोऽस्तीति प्रवेशफलमाह—**विप-र्यये त्विति**। प्रविश्याभिव्याहृताद्युपलम्भे त्वित्यर्थः। वेदनरूपः संश्चेत्यधिगन्त-व्योऽहं स्यामित्यन्वयः। वेदनरूपत्वमुपपादयति—**योऽयमिति**। योऽयं वागाद्यभि-व्याहृतादि वेद स वेदनरूप इत्यधिगन्तव्यः स्यामित्यन्वयः। न च वेदितुः कथं वेद-नरूपत्वमिति वाच्यम्। वेदितुरवेदनरूपत्वे[५] तस्य वेदनान्तरकर्मत्वं वाच्यम्। तस्मि-न्वेदने वेदितैव कर्ता चेदेकस्मिन्वेदितरि कर्तृत्वं कर्मत्वं च विरुद्धं प्रसज्येत। अन्यो वेदिता कर्ता चेत्तस्याप्यन्यो वेदितेत्यनवस्था स्यादिति वेदितुर्वेदनरूपत्वं सिध्यति। अत एव श्रुत्यन्तरे यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेति घ्रातृघ्रेयघ्राणवेदनस्याऽऽत्मत्व-मुक्तमिति भावः। तस्य वेदनरूपत्वे प्रमाणमुक्त्वाऽस्तित्वे प्रमाणमाह—**यदर्थमिति**। संहतानां वागादीनामभिव्याहृतादि यदर्थं सोऽन्यो वागादिभिरसंहतः संश्चेत्यधिगन्तव्य इति पूर्वेणान्वयः। संहतानामसंहतपरार्थत्वे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। एतदुक्तं भवति—वागाद्यभिव्याहृतादि स्वासंहतपरार्थं भवितुमर्हति संहतत्वात्कुड्यादिवत्प्रासादादिवच्चेति। तद्वदित्यनन्तरं श्रुतिगतं स ईक्षतेति पदं द्रष्टव्यम्। भाष्ये तु स्पष्टतया त्यक्तम्। प्रयोजनद्वयवशात्प्रवेशस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे प्रवेशद्वारस्य विचारस्यावसर इतीदानीं स ईक्षत कतरेणेतिवाक्यं व्याचष्टे—**एवमीक्षित्वेति**। **अत इति**। यतः प्रवेशस्य वागादिव्यवहारसिद्धिर्मत्स्वरूपबोधश्चेतिप्रयोजनद्वयसिद्ध्यर्थं कर्तव्यत्वमत इत्यर्थः। अन्तरितिपाठे शरीरस्यान्तः प्रपद्या इत्यन्वयः। कतरेणेतिपदं गृहीत्वा तद्व्याख्यातुं मार्गद्वयं दर्शयति—**प्रपदं चेति**। इदानीं गृहीतं पदं व्याख्याति—**अनयोः कत-रेणेति**। प्रपद्या इत्यनन्तरं श्रौतं स ईक्षतेति पदं द्रष्टव्यम्।

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत।

एवमीक्षित्वा न तावन्मद्भृत्यस्य प्राणस्य मम सर्वार्थाधिकृतस्य प्रवे-शमार्गेण प्रपदाभ्यामधः प्रपद्ये। किं तर्हि पारिशेष्यादस्य मूर्धानं

---

१ ग. घ. परमार्थि॰। ङ. ॰पुरमर्थि॰। २ ग. घ. ॰या व्या॰। ३ ख. ट. स एवं॰। ४ ङ. ॰लम्भ इत्य॰। ५ क. ॰त्वेन त॰। ६ ङ. ॰रवि॰। ७ ख. ॰सिद्धिः सत्त्व॰। ८ क. ग. ङ. ॰व्य-तेत्य॰। ९ छ. ज. ॰न्मम भृत्य॰। १० ख. ट. ॰मार्गप्र॰।

विदार्य प्रपद्येयमिति लोक इवेक्षितकारी[1] स स्रष्टेश्वर[2] एतमेव[3] मूर्धसीमानं केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वैतया द्वारा मार्गेणेमं लोकं कार्य[4]-कारणसंघातं प्रापद्यत प्रविवेश।

अनन्तरं स ईक्षत यदि वाचेत्यादिवाक्यं पूर्वमेव व्याख्यातमिति तदुत्तरं स एतमेव सीमानमिति वाक्यं व्याख्यातुं तदपेक्षितमाह—**एवमीक्षित्वेति**। पर्यालोच्येत्यर्थः। भृत्यस्य प्रवेशमार्गेण स्वामिनः प्रवेशोऽनुचित इत्यनेनैव मार्गेण प्रवेशं निश्चितवानि-त्याह—**न तावदिति**। **अस्येति**। पिण्डस्येत्यर्थः। **प्रपद्येयमि**त्यनन्तरं निश्चित्येति शेषः। एवमपेक्षितमुक्त्वा स एतमिति वाक्यं व्याचष्टे[5]—**इति लोक इवेति**। एव-मीक्षित्वा मूर्धानं विदार्य प्रपद्येयमिति निश्चित्येमं संघातं प्रापद्यतेत्यन्वयः।

सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनम्।

सेयं[6] हि प्रसिद्धा द्वाः। मूर्ध्नि तैलादिधारणकाले[7] तद्रसादिसंवेद-नात्। सैषा विदृतिर्विदारितत्वाद्विदृतिर्नाम प्रसिद्धा[8] द्वाः। इतराणि तु श्रोत्रा[9]दिद्वाराणि[10] भृत्यादिस्थानीयसाधारणमार्गत्वान्न समृद्धीनि[11][12] नाऽऽनन्दहेतूनि[13]। इदं तु द्वारं परमेश्वरस्यैव केवलस्येति। तदेतन्नान्दनं नन्दनमेव नान्दनमिति[14] दैर्घ्यं छान्दसम्। नन्दत्यनेन[15] द्वारेण गत्वा[16] परस्मिन्ब्रह्मणीति।

ननु नव वै पुरुषे प्राणाः सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नवद्वारे पुरे देहीत्या-दिषु द्वारनवकं प्रसिद्धं न तु मूर्धनि द्वारान्तरमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षतस्तयोर्ध्वमायन्नमृत-त्वमेतीतिश्रुतितश्च तस्य द्वारस्य प्रसिद्धेर्नैवमिति वक्तुं सैषेति वाक्यं तद्व्याचष्टे—**सेयमिति**। प्रत्यक्षतः प्रसिद्धिं[17] सैषेति पदाभ्यां दर्शयति—**मूर्ध्नीति**[18]। मूर्ध्नि[19] चिरं विषवृ[20]क्षतैलादिधारण[21]काले[22] तिक्तादितद्रससंवेदनं दृश्यत इति सा द्वाः प्रत्यक्षतः प्रसि-द्धेत्यर्थः। न केवलं द्वारः प्रत्यक्षत एव प्रसिद्धिः किंतु तस्या विदृतिरितिनाम्नाऽपि प्रसिद्धिरित्याह—**विदृतिरिति**। अनेनेश्वरेण स्वप्रवेशार्थमसाधारणतया विदारित-त्वान्न भृत्यस्थानीयचक्षुरादिप्रवेशद्वारैः सह नव वै पुरुषे प्राणा इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिषु

---

१ ख. ङ. °री यः स्र°। २ ख. ङ. °श्वरः स ए°। ३ च. ज. °मं का°। ४ ग. घ. ङ. च. छ ज. °र्यकर°। ५ ख. ट. °ष्टे। क्ले°। ६ ङ. °यं प्र°। ७ ख. ट. मूर्धनि। ८ घ. च. छ. ज. °लेऽन्तस्तद्र°। ९ छ. ज. °द्धा। इ°। १० छ. ज. °त्रादीनि द्वा°। ११ छ. °मृद्धिनन्दनहे°। १२ क. च. °नि नन्दनहे°। १३ घ. °न्दनहे°। १४ छ. ज. °न्दनं दै°। १५ छ. ज. °न्दन्त्यने°। १६ ग. छ ज. °त्वाऽस्मि°। १७ ग. घ. ङ. °सिद्धं सै°। १८ ख. ट. मूर्धनीति। १९ क. मूर्धनि। २० क. ग. ङ. °षतै°। २१ ख. घ. °रणे ति°। २२ क. ग. ङ. °ले तु°।

परिगणितमित्युक्तम् । श्रौतप्रसिद्धिं वक्तुं तदेतन्नान्दनमिति वाक्यं तत्रैतदेव नान्दनं नान्यानीत्युक्तमिति कृत्वा व्याचष्टे—इतराणि त्विति । समृद्धीनीति । सम्यगृद्धि-रानन्दो येषु तानीति विग्रहः । हेतुशब्दं भावप्रधानं स्वीकृत्याऽऽनन्दं प्रति हेतुत्वं[2] येषामिति बहुव्रीहिणा हेतूनीति नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । नन्दत्यनेन द्वारेण गत्वेति । अनेन तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीतिश्रुतौ[3] प्रसिद्धिर्दर्शिता ।

तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावस-थोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥

तस्यैवं सृष्ट्वा प्रविष्टस्य जीवेनाऽऽत्मना राज्ञ इवं[4] पुरं त्रय आव-सथाः । जागरितकाल इन्द्रियस्थानं दक्षिणं चक्षुः । स्वप्नकालेऽन्तर्मनः । सुषुप्तिकाले[5] हृदयाकाशं[6] इत्येतद्वक्ष्यमाणा वा त्रय आवसथाः । पितृश-रीरं मातृगर्भाशयः स्वं च शरीरमिति । त्रयः स्वप्ना जाग्रत्स्वप्नसुषु-प्त्याख्याः । ननु जागरितं प्रबोधरूपत्वान्न स्वप्नः । नैवम् । स्वप्न एव । कथं परमार्थस्वात्मप्रबोधाभावात्स्वप्नवदसद्वस्तुदर्शनाच्च । अयमेवाऽऽव-सथश्चक्षुर्दक्षिणं प्रथमः । मनोऽन्तरं[11] द्वितीयः । हृदयाकाशस्तृतीयः । अय-मावसथ इत्युक्तानुकीर्तनमेव तेषु त्रयमावसथेषु पर्यायेणाऽऽत्मभावेन वर्तमानोऽविद्यया दीर्घकालं गाढं[12] प्रसुप्तः स्वाभाविक्या न प्रबुध्यतेऽ-नेकशतसहस्रानर्थसंनिपातजदुःखमुद्गराभिघातानुभवैरपि ।

ईश्वरस्यैवं[13] प्रवेशमुक्त्वा तस्य पूर्वोक्तकार्यकारणसंघातोपाधिकं संसारमाह—तस्येति । एवं पुरं सृष्ट्वा जीवेनाऽऽत्मना प्रविष्टस्य[14] तस्य राज्ञ इव त्रय आवसथाः क्रीडास्थाना-नीत्यन्वयः । तान्येवाऽऽह—जागरितेति । चक्षुरिति । चक्षुर्गोलकमित्यर्थः । मन इति । मनसोऽधिकरणं कण्ठस्थानमित्यर्थः । कण्ठे स्वप्नं समाविशेदितिश्रुतेः[15] । हृदयाकाश इति । हृदयावच्छिन्नभूताकाश इत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मण्येव सुषुप्तौ जीवो वर्तते सता[16] सोम्य तदा संपन्न इति श्रुतेस्तथाऽपि ब्रह्मणोऽपि हृदयाकाशेऽवस्थानात्तत्संपन्नोऽपि[17] तत्रैव वर्तत इति तथोक्तम् । अन्यथा हृदयाकाशशब्देनैव दहराधिकरणन्यायेन ब्रह्मा-भिधाने तस्य त्रयः स्वप्ना इति वक्ष्यमाणस्वप्नतुल्यत्वानुपपत्तिरित्यत[18] एव पक्षान्तरमाह—

---

१ क. ख. तद्वैतं° । २ क ङ. °ति । त° । ३ क. ग. घ. ङ. °शितेति । ई° । ४ च. °व स्वं पु° । ५ ख. ट. °षुप्तका° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. ट. °काल इदं हृ° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. च ट. °शमित्ये° । ८ च. °त्येते वक्ष्य° । ९ ख. च. छ. ट. °षुप्ताख्याः । १० ख. ट. °स्तुल्वद° । ११ छ. ज. मनश्चान्त° । ट. मन आन्त° । १२ छ. ज. °ढं सु° । १३ ख. घ. °थैकर° । १४ क. ग. घ. ङ. °स्य रा° । १५ ग. घ. ङ. °माविशे° । १६ ख. ट. सौम्य । १७ ख. ट. °याका° । १८ क. ग. घ. ङ. °पत्तेरि° ।

वक्ष्यमाणा **वेति** । तानेवाऽऽह—**पितृशरीरमिति** । नन्वात्मा वा इदमेक एवेत्य-द्वितीयत्वेनोक्तस्य कथ[1]मावसथयोग इत्याशङ्क्या[2]ऽऽवसथानां मृषात्वान्न पारमार्थिका[3]-द्वितीय[4]त्वायोग इति वक्तुं त्रयः स्वप्ना इत्युक्तं तद्व्याचष्टे—**त्रयः स्वप्ना इति** । स्वप्न-तुल्या इत्यर्थः । जाग्रदित्युपलक्षणं पित्रादिशरीरत्रयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तेषां स्वप्न-तुल्यत्वं नास्तीति शङ्कते—**नन्विति** । अत्रापि शरीरत्रय[5]मित्युपलक्षितं तत्प्र[6]बोधस्य स्वप्नप्रबोधतुल्यत्वात्स्वप्नत्वमेवेत्याह—**नैवमिति** । तथा प्रसिद्धिर्नास्तीति शङ्कते—**कथमिति** । अविवेकिनां तथा प्रसिद्ध्यभावेऽपि विवेकिनां तल्लक्षणज्ञत्वात्तथा प्रसि-द्धिरस्तीत्याह—**परमार्थेति** । वस्तुतत्त्वतिरोधानेनासद्वस्तुप्रतिभासः स्वप्न इति तल्लक्षणं जागरितमपि तथाभूतमेव ब्रह्मस्वरूपतिरोधानादविद्यमानजगत्प्रतीतेश्चेत्यर्थः[7] । अन्तरं यन्मन्त्रस्तद्द्वितीय आवसथ इत्यन्वयः । अयमावसथ इत्यादिनाऽर्थान्तरं नोच्यते । प्रासा-दभूमिकावदुपर्यधोभावेन स्थिता एव चक्षुरादयोऽङ्गुल्या निर्दिश्य प्रदर्श्यन्ते बाह्याव-सथभ्रान्ति[8]निवारणायेत्याह—**अयमावसथ इत्युक्तानुकीर्तनमेवेति** । नन्वावसथशब्दस्य गृहविशेषवाचिनः कथमक्ष्यादिषु प्रयोग इत्याशङ्क्याऽऽवसथस्थस्येवैषु स्थितस्य दीर्घ-निद्रादर्शनात्तेषु सुखं सुप्तस्येव शीघ्रप्रबोधादर्शनाद्गौण्या वृत्त्याऽऽवसथत्वमाह—**तेषु ह्ययमिति** । स्वाभाविक्याऽविद्ययेत्यन्वयः । अनुभवैरित्यनन्तरमित्येत आवसथा[9] उच्यन्त इति शेषः ।

स जातो भूतान्यभिव्यैख्य-त्किमिहान्यं वावदिषदिति ।

स जातः शरीरे प्रविष्टो[11] जीवात्मना भूतान्यभिव्यैख्यद्व्याकरोत्[10] ।

ननु जागरितादिकं भूतकार्यस्य कार्यकरणसंघातस्य धर्मो न त्वात्मनः । तद्भि-न्नस्यापि तस्मिंस्तादात्म्याभिमानात्तद्धर्मवत्त्वमिति वक्तुं स जात इति वाक्यं तद्व्या-चष्टे—**स जात इति** । भूतान्येवाऽऽभिमुख्येन तादात्म्येन व्याकरोद्व्यक्तं ज्ञात-वानुक्तवांश्च मनुष्योऽहं काणोऽहं सुख्यहमित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । तथा च श्रुत्य-न्तरम्—"अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति । ननु व्यति-रिक्तात्मज्ञाने सति कथ[12]मुक्ततादात्म्यभ्रम इत्याशङ्क्याऽऽह श्रुतिः—**किमिहान्य-मिति** । इहास्मिञ्शरीरेऽन्यं व्यतिरिक्तमात्मानं वावदिषत्किमिति काका नोक्तवानि-

---

१ ग. घ. ङ. °थमवस्थायो° । २ ग घ. ङ. °ङ्क्यावस्थानां । ३ क. ग. °र्थिकोऽद्वि° । ४ क. °यत्वयो° । ५ ख. ट. °यमुप° । ६ ख. ट. °त्प्रति बो° । ७ घ. °र्थः । आन्त° । ८ क. °न्तिनिवा° । ९ ख. ट. °था इत्युच्य° । १० घ. ङ. ज. °त् । किमिहान्यं वावदिषदिति । ह. । ११ क. ग. ङ. °यैवा° । १२ क. ग. घ. °मुक्तं ता° ।

त्यर्थः । न ज्ञातवानित्यपि द्रष्टव्यम् । इतिशब्दो यस्मादित्यर्थे यस्मादेवं तस्मादभि-व्यैरुयदित्यध्यारोपप्रकरणसमाप्त्यर्थो वा । इदं वाक्यं भाष्यकारैः स्पष्टत्वादुपेक्षितं लेखकदोषात्पतितं वा ।

स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत-
ममपश्यदिदमदर्शमितीँ३ ।

स कदाचित्परमकारुणिकेनाऽऽचार्येणाऽऽत्मज्ञानप्रबोधकृच्छब्दिकायां वेदान्तमहावाक्यभेर्यां तत्कर्णमूले ताड्यमानायामेतमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन प्रकृतं पुरुषं पुरि शयानमात्मानं ब्रह्म बृहत्तमं तकारेणैकेन लुप्तेन ततततमं व्याप्ततमं परिपूर्णमाकाशवत्प्रत्यबुध्यतापश्यत् । कथम् । इदं ब्रह्म ममाऽऽत्मनः स्वरूपमदर्शं दृष्टवानस्मि । अहो इति विचारणार्था प्लुतिः पूर्वम् ।

एवमध्यारोपं प्रदर्श्य तस्यापवादार्थं स एतमित्यादिवाक्यं तद्व्याचष्टे—**स कदाचिदित्यादिना** । यद्वा स जात इत्यादिरपवादस्तस्मिन्पक्ष एवं योजना । भूतानि व्याकरोद्विविच्याकरोत् । किमेषां स्वतः सत्ताऽस्ति नेति विचारितवानित्यर्थः । विचार्य च किमन्यमात्मव्यतिरिक्तं स्वतःसत्ताकं वावदिषद्वदिष्यामि न किंचिद्प्यात्मव्यतिरिक्तं वक्तुं शक्नोमीति निश्चितवानित्यर्थः । एवं पदार्थशोधनवतो वाक्यार्थज्ञानमाह—**स** इति । आचार्यवान्पुरुषो वेदेतिश्रुतेस्तेन विना स्वतो वाक्यार्थज्ञानं न संभवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—**परमेति** । **वेदान्तेति** । उपनिषत्काण्डस्य समुदायस्य भेरीस्थानत्वं तद्गतानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानां प्रबोधजनकशब्दत्वमिति ज्ञेयम् । **पुरि शयानमिति** । मूर्धन्यया द्वारा प्रविश्येति शेषः । **लुप्तेनेति** । तेन सहेत्यर्थः । किं परोक्षतया ज्ञातमिति पृच्छति—**कथमिति** । तस्य कृतार्थताप्रख्यापकेन वाक्येन तस्यापरोक्षत्वमाह—**इदमिति** । इती३ इतिप्लुतेरर्थमाह—**अहो इति** । विचारणार्था प्लुतिः पूर्वमिति विचारणार्थे प्लुतेर्विहितत्वात् । प्लुत्या सम्यग्ब्रह्म ज्ञातं न वेति विचार्य सम्यग्ज्ञातमिति निश्चित्याहो इति स्वस्य कृतार्थत्वं प्रख्यापितवानित्यर्थः ।

तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमि-
दन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण ।

---

१ छ. °च्छब्दकार्यायां । ज. °च्छब्दकारिण्यां वे° । २ ख. छ. ज. ट. °हाभे° । ३ ख. ङ. ट. °नायां स एत° । ४ क. °स्मि । आहो । ५ ङ. °णायां प्लु° । ६ क. ङ. °प्लुतिपू° । ७ ख. ट. °तिः । य° । ८ ख. ट. °क्यं व्या° । ९ क. °स्ति न वेति° । १० ख. ट. स एतमिति । ११ क. ग. घ. ङ. °पकवा° । १२ क. ग. घ. ङ. °ह । आहो । १३ क. ख. ङ. °णायां प्लुतिपू° । ग. घ. °णायां प्लुतिं पू° ।

यस्मादिदमित्येवं यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यदपरोक्षेण तस्मादिदं पश्यतीतीदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो ह वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः । तमेवमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इति परोक्षेण परोक्षाभिधानेनाऽऽचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं पूज्यतमत्वात्प्रत्यक्षनामग्रहणभयात् ।

तस्येदन्द्रनामप्रसिद्ध्याऽपि तस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वमिति वक्तुं तस्मादिदन्द्र इति वाक्यं तद्व्याचष्टे—यस्मादिति । तस्मात्सर्वान्तरं ब्रह्मेदं नित्यमेवापरोक्षेण प्रत्यगात्मेत्येवमपश्यदित्यन्वयः । कथमिदन्द्रनामत्वमत आह—इदन्द्रो ह वा इति । नन्विन्द्रो मायाभिरित्यादाविन्द्र इति प्रसिद्धो न त्विदन्द्र इत्यत आह—तमेवमिति । इदन्द्रस्यैव सतः परोक्षत्वार्थमक्षरलोपेनेन्द्र इत्याहुरित्यर्थः । परोक्षोक्तेः प्रयोजनमाह—पूज्येति ।

परोक्षप्रिया इव हि देवाः परो-
क्षप्रिया इव हि देवाः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तथा हि परोक्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रिया इव एव हि यस्माद्देवाः । किमु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः । द्विर्वचनं प्रकृताध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोप-
निषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पूज्यानां परोक्षतयैव नाम वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह—तथा हीति । देवा इति । पूज्या इत्यर्थः । अत एवाऽऽचार्या उपाध्याया इत्युक्तावेव प्रीतिं कुर्वन्ति

---

१ ख. च. छ. ज. ट. °त्येव ब्र° । २ क. ग. घ °श्यति तेनेद्° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. °रोक्षा° । ४ ख. ट. °ति । यस्मा° । ५ ख. ट. °ह्मेदमित्यप° । ६ ख. ट °त्येवाप° । ७ घ. च. छ. ज. °मुत स° । ८ क. ग. घ. ङ. °यस° ।

लोके न तु विष्णुमित्रादिनामग्रहण इति भावः । नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो रूपान्तरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ज्ञेयम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

(आरण्यकक्रमेण पञ्चमोऽध्यायः)

तत्र प्रथमः खण्डः ।

अस्मिंश्चतुर्थेऽध्याय एष वाक्यार्थो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकृदसंसारी सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्ववित्सर्वमिदं जगत्स्वतोऽन्यद्वस्त्वन्तरमनुपादायैवाऽऽकाशादिक्रमेण सृष्ट्वा स्वात्मप्रबोधनार्थं सर्वाणि च प्राणादिमच्छरीराणि स्वयं प्रविवेश प्रविश्य च स्वमात्मानं यथाभूतमिदं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत । तस्मात्स एव सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा नान्य इति । अन्योऽपि मम आत्मा ब्रह्मास्मीत्येवं विद्यादित्यात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति । ब्रह्म ततममिति चोक्तम् । अन्यत्र च । सर्वगतस्य सर्वात्मनो वालाग्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमानं विदार्य प्रापद्यत पिपीलिकेव सुषिरम् ।

अस्मिन्नध्याय आत्मैकत्वलोकलोकपालसृष्टयशनायापिपासासंयोजनादीनां बहूनामर्थानामुक्तत्वात्सर्वेषामपि विवक्षितत्वशङ्कावारणाय विवक्षितमर्थमाह—**अस्मिन्निति** । सर्वेष्वपि शरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा स एव परमेश्वर इति वक्ष्यमाणोऽर्थ एतच्छब्दार्थः । **वाक्यार्थ** इति । विवक्षित इति शेषः । कथमयमेवार्थो विवक्षित इत्याशङ्क्य पूर्वसंदर्भपर्यालोचनयेत्याह—**जगदित्यादिना** । यद्यपि लोकादिसृष्टयाऽन्नसृष्टा चोत्पत्तिस्थिती एवोक्ते तथाऽप्युत्पत्तिस्थित्युक्त्याऽर्थात्प्रलयोऽप्युक्तप्राय इति **प्रलयकृदित्युक्तं** लोकपालादीनामेव भोक्तृत्वोक्त्याऽसंसारीत्युक्तमित्यर्थः । सामान्यतः सर्वं जानातीति **सर्वज्ञः** । विशेषतः सर्वप्रकारेणापि सर्वं वेत्तीति **सर्ववित्** । **सृष्ट्वेत्यन्तेन** जगतस्तत्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्त्वा प्रत्यगात्मनस्तदभेदमाह—**स्वात्मेति** । न केवलं प्रवेशोक्त्यैव तदभेदः किं तु तदभेदज्ञानोक्तेश्चेत्याह—**प्रविश्य चेति** । यस्मात्सर्वशरीरे-

१ क. ग. घ. ङ. 'मिन्न इत्यादि' । २ छ. ज. 'तुर्थाध्या' । ३ घ. 'त्मबो' । ४ च छ. ज. 'बोधार्थं । ५ क. 'सीत् । ब्र' । ६ क. ग. ङ. 'नोऽप्यस्य वा' । ७ क. ग. 'नापि' । ८ ख. भ. 'ति । प्रत्यबुध्यतेति । य' ।

ष्वेकस्यैव प्रवेश उक्तः। यस्माच्च प्रविष्टस्य ब्रह्मतया ज्ञानमुक्तं तस्मात्सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा स च सर्वज्ञ ईश्वर एव नान्य इत्येष वाक्यार्थो विवक्षित इति पूर्वेणान्वयः। एष आत्मेति विद्यादितिसंहितोपनिषद्गतवाक्यशेषोऽप्येतमेवार्थमाहेत्याह—अन्योऽपीति। सम इति। सर्वभूतेष्वेक इत्यर्थः। स ईक्षतेत्यादिसंदर्भादयमर्थः प्रतीयत इत्युक्तं पूर्वमिदानीमुपक्रमोपसंहाराभ्यामप्येष एवार्थः प्रतीयत इत्याह—आत्मा वा इति। सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तदेतद्ब्रह्मापूर्वमित्यादौ चाद्वितीयत्वमुक्तमित्याह—अन्यत्र चेति। प्रवेशवाक्यादात्मन एकत्वमुक्तं तदयुक्तं तस्यैवासंगतार्थत्वादिति शङ्कते—सर्वगतस्येति। अशरीरत्वाद्विदारयितृत्वं सर्वगतत्वात्प्रवेशश्च न संगच्छत इत्यर्थः।

नन्वत्यल्पमिदं चोद्यं बहु चात्र चोदितव्यम्। अकरणः सन्नीक्षिताऽनुपादाय किंचिल्लोकानसृजतादृभ्यः पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्। तस्याभिध्यानान्मुखादि निर्भिन्नं मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालास्तेषां चाशनायापिपासादिसंयोजनं तदायतनप्रार्थनं तदर्थं गवादिप्रदर्शनं तेषां यथायतनप्रवेशनं सृष्टस्यान्नस्य पलायनं वागादिभिस्तज्जिघृक्षा। एतत्सर्वं सीमाविदारणप्रवेशसममेव। अस्तु तर्हि सर्वमेवेदमनुपपन्नम्। न। अत्रात्मावबोधार्थमात्रस्य विवक्षितत्वात्सर्वोऽयमर्थवाद इत्यदोषः। मायाविवद्वा महामायावी देवः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमेतच्चकार सुखावबोधनप्रतिपत्त्यर्थं लोकवदाख्यायिकादिप्रपञ्च इति युक्ततरः पक्षः। न हि सृष्ट्याख्यायिकादिपरिज्ञानात्किंचित्फलमिष्यते। ऐकात्म्यस्वरूपपरिज्ञानात्त्वमृतत्वं फलं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धम्। स्मृतिषु च गीताद्यासु समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमित्यादिना।

किं प्रतीयमानार्थेऽसंगतत्वमुत विवक्षितार्थे। आद्ये सर्वस्याप्यसंगतार्थत्वेन सर्वस्याप्यप्रामाण्यं स्यात्। न च वेदस्य तद्युक्तमित्यभिप्रेत्याऽऽह—नन्विति। चक्षुरादिकरणैरीक्षणं प्रसिद्धं मृदाद्युपादानवत एव स्रष्टृत्वं हस्ताभ्यामेव समुद्धरणसंमूर्छने इत्यशरीरस्य तदसंगतम्। शस्त्रादिना मूर्तेन विदारणं न त्वमूर्ताध्यानान्मुखादिभ्योऽग्न्याद्युत्पत्तौ तस्य दाहादिः स्यात्। मूर्तस्यैवान्येन संयोजनं कर्तुं शक्यं नाशनायादेरमूर्तस्य। अग्न्यादीनां शरीरसृष्टेः पूर्वं प्रार्थनाया अयोगस्तदा गवादिशरीराभावात्।

---

१ छ. ज. °हु यत्र। २ छ. ज. °दिमत्त्वेन प्र°। ३ ख. ट. °षां च य°। ४ क. ग. घ. ङ. °तने प्र°। ख. ट. °तनं प्र°। ५ ज. °शप्रश्नस°। ६ ख. ट. °धप्र°। ७ क. ग. घ. ङ. च. °परिज्ञा°। ८ क. ग. ङ. °नादमृ°। ९ च. °तत्वरूपं फ°। १० छ. ज. °षत्सिद्ध°। ११ क. ग. घ. ङ. °षु गी°। १२ क. ग. घ. ङ. °सु च स°। १३ ख. च. ट. °दि। नु°। १४ ख. ट. °मित्या°।

स्वयं चाशरीरत्वादानयनायोगः। तेषामशरीरत्वादमूर्तत्वात्प्रवेशानुपपत्तिः। अन्नस्याचेतनस्य पलायनानुपपत्तिः। वागादीनां हस्तादिवद्धस्त्वादानासामर्थ्यात्तैर्जिघृक्षानुपपत्तिरिति सर्वमसंगतार्थमित्यर्थः। तर्हि सर्वमप्रमाणमस्त्विति कश्चिच्छङ्कते—**अस्त्विति।** विवक्षितार्थेऽपि[1] विषं भुङ्क्ष्व स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत्*[2] इत्यादीनामिव प्रामाण्यसंभवेनाप्रामाण्यं न कस्यचिदपि युक्तम्। विवक्षितार्थे च नासंगतिरिति द्वितीयं दूषयति—**नेति।** लोके स्वयमेव द्वारं कृत्वाऽनेकेषु गृहेषु प्रविष्टस्य देवदत्तस्यैकत्वदर्शनात्तद्वदात्मन[3] एकत्वमिति बोधयितुं विदारणप्रवेशने उच्येते न तु सोऽर्थो विवक्षितः। विवक्षितात्मैकत्वबोधद्वारतयोक्तत्वात्प्राशस्त्यार्थद्वारतयोक्तवपोत्खननादिवदर्थवाद इत्यर्थः। असत एव प्रवेशादेरिहोक्तिरित्यङ्गीकृत्य तस्य गुणार्थवादत्वं वपोत्खननादिवाक्यवदित्युक्त्वाऽग्निर्हिमस्य[4] भेषजमित्यादिवद्भूतार्थवादत्वमङ्गीकृत्याऽऽह—**मायावीति।** माययाऽघटितमपि सर्वमुपपद्यतेऽघटितघटकत्वात्तस्या इत्यर्थः। अनेन सृष्ट्यादेरघटितार्थत्वाद्गन्धर्वनगरादिवन्मृषात्वमेवेति[5] स्पष्टीकर्तुमघटितमपि सृष्ट्यादिकं[6] श्रुत्या दर्शितमित्युक्तम्। नन्वात्मावबोधश्चेद्विवक्षितस्तर्हि साक्षादेव[7] स उच्यतां[8] किमनेन वृथा प्रपञ्चनेनेत्यत[9] आह—**सुखेति।** अवबोधनं[10] प्रतिपादनं सुखेन वक्तुः प्रतिपादनार्थं सुखेन श्रोतुः प्रतिपत्त्यर्थं चेत्यर्थः। ननु लोकसृष्ट्यादेर्मानान्तरागोचरत्वेनापूर्वत्वात्तत्परत्वमेवाऽऽख्यायिकाया अस्त्वित्याशङ्क्यापूर्वत्वेऽपि तत्प्रतिपत्त्या फलालाभात्फलवत्यज्ञाते[11] श्रुतेस्तात्पर्यनियमात्। अन्यथा रुद्ररोदनादेरप्यपूर्वत्वेन तत्रापि तात्पर्यापत्तेर्न सृष्ट्यादौ तात्पर्यमित्याह—**न हीति।** आत्मप्रतिपत्तौ तु फलदर्शनात्तत्परत्वमेव युक्तमित्याह—**ऐकात्म्येति।** **सर्वेति।** एतावदरे खल्वमृतत्वं तमेवं विद्वानमृत इह भवति विद्वानमृतः समभवदित्यादिषु ज्ञानादमृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः। समं सर्वेषु भूतेष्वित्यनेनैकात्म्यमुक्त्वा समं पश्यन्हि सर्वत्र न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमिति ज्ञानादमृतत्वमुक्तमित्याह—**स्मृतिषु चेति।** यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्यादिरादिशब्दार्थः।

---

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु "उदक्खिदत्" इत्येव पाठो दृश्यते स तु लेखकप्रमादादेव। "उदखिदत्" इत्येव तैत्तिरीयपाठः। अत्र च्छान्दसो वर्णोपजनः। तथा च प्रातिशाख्ये—"उपसर्गपाथ एवः" इत्यादि। अत्र कलिकातामुद्रितपुस्तके "उदक्खिदत्" इति वर्तते तत्तु प्रामादिकमेव। चुक्खनतुरित्यादिवदत्रापि खकारश्रवणस्यैव सिद्धत्वात्तैत्तिरीये द्वितीयखकारयुक्तस्यैव पाठस्योपरितनसंगृहीतप्रातिशाख्यसूत्रेण सिद्धत्वाच्च।

---

१ ख. घ. ट. °र्थे वि°। २ घ. °र्थे ना°। ३ ख. ट. °द्वदिहाऽऽत्म°। ४ ख. ट. °वदुक्त्वाऽ°। ५ ख ट. °मितिव°। ६ क. ग. घ. ङ. °ति स्फुटीक°। ७ ख. ट. °दि श्रु°। ८ क. ग. घ. ङ. °व तदुच्य°। ९ ग. घ. ङ. °पञ्चेनेत्य°। १० ख. ट. °बोधोऽवबोध°। ११ ख. ट. °लाभात्तत्फ°।

"सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।
*इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः"
इत्यैकात्म्यमुक्त्वा,
"स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप"
इत्यादिविष्णुपुराणमाद्यशब्दार्थः[3] ।

ननु त्रय आत्मानो भोक्ता कर्ता संसारी जीव एकः सर्वलोकशास्त्रप्रसिद्धः । अनेकप्राणिकर्मफलोपभोगयोग्यानेकाधिष्ठानवल्लोकदेहनिर्माणेन लिङ्गेन यथाशास्त्रप्रदर्शितेन पुरप्रासादादिनिर्माणलिङ्गेन तद्विषयकौशलज्ञानवांस्तत्कर्ता तक्षादिरिवेश्वरः सर्वज्ञो जगतः कर्ता द्वितीयश्चेतन आत्माऽवगम्यते । यतो वाचो निवर्तन्ते नेति नेतीत्यादि[6]शास्त्रप्रसिद्ध औपनिषदः पुरुषस्तृतीयः । एवमेते त्रय आत्मानोऽन्योन्यविलक्षणाः । तत्र कथमेक एवाऽऽत्माऽद्वितीयोऽसंसारीति ज्ञातुं शक्यते । तत्र जीव एव तावत्कथं ज्ञायते । नन्वेवं[7] ज्ञायते श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽ[8]देष्टाऽऽघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञातेति ।

आत्मैक्यमेवास्याध्यायस्यार्थ इत्युक्त्वैतदेव स्थिरीकर्तुमाशङ्कते—**नन्विति** । जीव-ईश्वरो निर्विशेषब्रह्म[9] चेति त्रय आत्मान इत्यर्थः । तत्र जीवोऽहं कर्तेति[10] लोक एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा यजेत स्वर्गकाम इत्यादिशास्त्रे च प्रसिद्ध इत्याह—**भोक्तेति** । **एक इति** । त्रयाणां मध्य एक इत्यर्थः । यो लोकदेहनिर्माणेन[11] लिङ्गेनावगम्यते सर्वज्ञ ईश्वरः स द्वितीय इत्याह—**अनेकेति** । अनेकेषां विचित्राणां[12] च प्राणिनां यान्यनेकानि विचित्राणि कर्मफलानि तदुपभोगयोग्यानि[13] यान्यनेकानि विचित्राण्यधिष्ठानानि स्थानविशेषास्तद्वन्तो लोका देहाश्च तेषां निर्माणेन लिङ्गेनेत्यर्थः । इदं विशेषणं कर्तुः सर्वज्ञतार्थम्[14] । **यथाशास्त्रप्रदर्शितेनेति**[15] । स इमाँल्लोकानसृजतेत्यादिशास्त्रप्रदर्शितलिङ्गेनेत्यर्थः । अनुमाने दृष्टान्तमाह—**पुरेति** । अचेतनं प्रधानं स्वयमेव विचित्रजगदाकारेण परिणमते न तु सर्वज्ञोऽधिष्ठाता कश्चिदिति सांख्याः, तन्निरासायाऽऽह—**चेतन इति**[16] । चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनादवश्यं सर्वज्ञश्चेतनोऽधिष्ठाताऽङ्गी

* इतीरित इत्यादि दृष्टिरित्यन्तं श्लोकार्धं क. ग. घ. ङ संज्ञितपुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. °णावबो° । ग. °णात्तबो° । ङ. °णात्प्रबो° । २ क. ग. घ. ङ. °माप्येति वि° । ३ क. ग. घ. ङ. °मादिश° । ४ छ. °ष्ठानं चतुर्दशलोक° । ५ च. ज. °वच्चतुर्दशलोक° । ६ क. ग. घ. नेति चेत्या° । ७ क. ग. घ. ङ. °वं विज्ञा° । ८ ग. घ. °द्रष्टा स्प्रष्टाऽऽदे° । ९ ख. ट. °शेषं ब्र° । १० ग. °ह । कर्तेति । ११ क. °ने स स° । १२ ख. ट. °णां प्रा° । १३ ग. घ. ङ. °भोग्या° । १४ क. ग. घ. ङ. °ज्ञत्वार्थं° । १५ क. ग. घ ङ. °र्शितेन लि° । १६ क. ग. घ. ङ. °ङ्गीकर्तव्य इ° ।

कार्य इत्यर्थः। तृतीयमाह—**श्रुत इति**। एकस्यैव रूपभेदेन भेद इत्याशङ्क्याऽऽह—**एवमिति**। **अन्योन्येति**। अन्योन्यविरुद्धधर्मवत्त्वाद्दहनतुहिनवद्भिन्ना इत्यर्थः। तत्र जीवस्य यत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना वैलक्षण्यमुक्तं तदसिद्धं तस्य मानान्तराविषयत्वेन तद्धर्मवत्तया प्रमातुमशक्यत्वादतो न भेद इत्यभिप्रायेण परिहरति सिद्धान्ती—**तत्र जीव एवेति**। **कथमिति**। तस्य ज्ञेयत्वाभावे कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टतयाऽपि स ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः। अविज्ञाताभिप्रायः प्रश्नप्रकारं मत्वा शङ्कते—**नन्विति**। आदेष्टा वर्णात्मकशब्दवक्ता। आघोष्टा ध्वन्यात्मकशब्दवक्तेत्यर्थः।

ननु विप्रतिषिद्धं ज्ञायते यः श्रवणादिकर्तृत्वेनामतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञातेति च। तथा न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इत्यादि च। सत्यं विप्रतिषिद्धं यदि प्रत्यक्षेण ज्ञायेत। सुखादिवत्। प्रत्यक्षज्ञानं च निवार्यते न मतेर्मन्तारमित्यादिना। ज्ञायते तु श्रवणादिलिङ्गेन तत्र कुतो विप्रतिषेधः।

पूर्ववाक्ये स एषोऽश्रुतोऽमतोऽविज्ञात इति विज्ञेयत्वस्य प्रतिषेधात्तस्मिंस्तद्विरुद्धं ज्ञेयत्वमित्याह—**ननु विप्रतिषिद्धमिति**। यः श्रवणादिकर्तृत्वेन ज्ञायते स एवामतोऽविज्ञातश्चेत्येतद्विप्रतिषिद्धमित्यन्वयः। श्रुत्यन्तरविप्रतिषिद्धं चेत्याह—**तथा न मतेरिति**। मतेर्मनोवृत्तेर्मन्तारं साक्षिणमित्यर्थः। आदिपदेनामतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञातेत्यादिसंग्रहः। श्रुत्योः प्रामाण्याविशेषाद्विप्रतिषेधानुपपत्तेः प्रत्यक्षेणाविज्ञेयत्वं लिङ्गेन विज्ञेयत्वं चोच्यते ताभ्यामिति शङ्कते पूर्ववादी—**सत्यमिति**।

ननु श्रवणादिलिङ्गेनापि कथं ज्ञायते यावता यदा शृणोत्यात्मा श्रोतव्यं शब्दं तदा तस्य श्रवणक्रिययैव वर्तमानत्वान्मननविज्ञानक्रिये न संभवत आत्मनि परत्र वा। तथाऽन्यत्रापि मननादिक्रियासु श्रवणादिक्रियाश्च स्वविषयेष्वेव। न हि मन्तव्यादन्यत्र मन्तुर्मननक्रिया संभवति।

आत्मनि युगपज्ज्ञानद्वयायोगाच्छ्रवणादिकाले मननविज्ञानयोरसंभवाच्छ्रवणादिना मननविज्ञानरूपमात्मविषयकमन्यविषयकं वाऽनुमितिज्ञानं न संभवतीत्याह सिद्धान्ती—**ननु श्रवणादीति**। श्रवणक्रिययैव सह वर्तमानत्वाच्छ्रवणक्रियाधारत्वादात्मनि विषये परविषये वा तस्य मननविज्ञानक्रिये न संभवत इत्यर्थः। अत्र प्रकरणे मननविज्ञानशब्दाभ्यामनुमितिरुच्यत आत्मनस्तद्विषयत्वस्यैवेह शङ्कावादिनोक्तत्वादिति

१ ख. ट. °दिवै°। २ ख. ट. ज्ञातुं न शक्यत इ°। ३ घ. ङ. छ. ज. °नीथा इ°। ४ ख. ग. च. ट. ज्ञायते। ५ क. च. छ. ज. च वा°। ६ ग. घ. ङ. स योऽश्रुतोऽश्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोविज्ञातोऽनादिष्ट इति। ७ ख. ट. °यत्वमनुमानेन। ८ ख. ट. °वणादिक्रि°। ९ छ. °क्रियायामेव। १० च. ज. स्वस्ववि°। ११ ख. ट. °रूपात्म°। १२ क. ग. घ. °यकं वाऽन्य°।

तर्हि श्रवणमननयोर्युगपदसंभवेऽन्यविषयमननक्रिययाऽऽत्मा मन्तव्य इत्याशङ्क्य विजातीयक्रियाद्वयवत्सजातीयक्रियाद्वयमपि युगपन्न संभवतीत्याह—**तथेति। मननादिक्रियास्विति**। मननादिक्रियान्तरमपि न संभवतीति शेषः। ननु मननादि-[1]क्रिया हि लिङ्गम्। न च लिङ्गं करणमतीतलिङ्गेनाप्यनुमितिदर्शनात्। किंतु लिङ्गज्ञानं करणम्। न च तस्याप्यनुमितिकाले सत्त्वनियमः। पूर्वक्षणसत्त्वमात्रेण करणत्वोपपत्तेरिति तयोर्यौगपद्याभावेऽपि न दोष इति चेत्। न। श्रवणमननादिलिङ्गविज्ञानस्य साक्षिरूपस्य स्वतो विशेषाभावेन श्रवणादि[2]रूपितत्ववशेनैव तस्यानुमापकत्वस्य वक्तव्यत्वेन तावत्सत्ताया अपि तत्काले वक्तव्यत्वादिति भावः। ननु तर्हि बाह्यगोचरश्रवणादिक्रियया मन्तुरनुमानं मा भूत्। किंतु बाह्यगोचरश्रवणादिक्रियैवाऽऽत्मानमपि विषयी करिष्यतीत्यत आह—**श्रवणादिक्रियाश्चेति**। स्वविषयगोचरा एव न तु स्वाश्रयगोचरा इत्यर्थः। किंच न मतेर्मन्तारं मन्वीथा इत्यात्मनो मन्तव्यत्वनिषेधान्मन्तर्यात्मनि न मननक्रिया संभवतीत्याह—**न हीति**। अन्यत्रेति। आत्मनीत्यर्थः। कुठारादिक्रियाया दारुणोऽन्यत्र व्यापारादर्शनादित्यर्थः।

ननु मनसा[3] सर्वमेव मन्तव्यम्। सत्यमेवं तथाऽपि सर्व[4]मपि मन्तव्यं मन्तारमन्तरेण न मन्तुं शक्यम्। यद्येवं[5] किं स्यादिदमत्र स्यात्। सर्वस्य योऽयं मन्ता स मन्तैवेति न[6] स मन्तव्यः स्यात्। न च द्वितीयो मन्तुर्मन्ताऽस्ति यदा[7] स आत्मनैव मन्तव्यस्तदा[8] येन[9] च मन्तव्य आत्माऽऽत्मना यश्च मन्तव्य आत्मा[10][11] तौ द्वौ प्रसज्येयाताम्। एक एवाऽऽत्मा द्विधा मन्तृमन्तव्यत्वेन[12] द्विशकलीभवेद्वंशादिवदुभयथाऽप्यनुपपत्तिरेव। यथा प्रदीपयोः प्रकाश्यप्रकाशकत्वानुपपत्तिः समत्वात्तद्वत्। न च मन्तुर्मन्तव्ये मननव्यापारशून्यः कालोऽस्त्यात्ममननाय। यदाऽपि लिङ्गेनाऽऽत्मानं मनुते मन्ता तदाऽपि पूर्ववदेव लिङ्गेन मन्तव्य आत्मा य[13]श्च तस्य मन्ता तौ द्वौ प्रसज्येयाताम्। एक एव[14] वा द्विधेति पूर्वोक्तो दोषः[15]। न प्रत्यक्षेण ना[16]प्यनुमानेन ज्ञायते चेत्कथमुच्यते स[17] आत्मेति विद्यादिति। कथं वा श्रोता मन्तेत्यादि।

---

१ ख. ट. °ननक्रि°। २ ग. घ. ङ. °रूषित°। ३ ख. छ. ज. ट. °नसः स°। ४ च. °र्वमेवम°। ५ च. छ. ज. °वं किमत्र स्या°। ६ ख. च ट. न म°। ७ क. ग. घ. च. छ. ज. °दाऽऽत्म°। ८ क. घ. ज. °दा च ये°। ९ क. ग. घ. येनाऽऽत्मना मन्तव्यो य°। १० ख. ट. न चाऽऽत्मना मन्तव्यो य°। छ. ज. °न मन्तव्य आत्म°। ११ ख. ट. °त्मानौ द्वौ। १२ छ. ज. °न विश°। १३ ग. यस्तस्य। १४ क. ग. घ. च. °व च द्वि°। १५ क. ग. घ. दोषश्च। न। १६ छ. नानु°। १७ क. ग. घ. °दिश्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा।

ननु मनसो वशे सर्वमिदं बभूवेतिश्रुतेः सर्वस्य मनोविषयत्वादात्मनो[1]ऽपि मन्तव्यमेवेति शङ्कते—**ननु मनसेति**[2]। एवमपि मनसः करणत्वात्क्रियायाश्च कर्तारमन्तराऽनुपपत्तेर्मन्ताऽ[3]वश्यमङ्गी कर्तव्य इति[4] वदन्नाह सिद्धान्ती—**सत्यमेवमिति**। **तथाऽपीति**। न मन्वीथा इति विशेषश्रुत्या मन्तव्यत्वनिषेधादभ्युपगम्योच्यत इति सूचयत्यपिशब्दः। अस्तु मन्तुरावश्यकत्वं तावतो[5] तव किं स्यादिति शङ्कते—**यद्येवमिति**। एवं सत्यात्मनो मन्तव्यत्वाभावः सिध्यतीत्याह—**इदमिति**। कुत एतदिति चेत्तत्र वक्तव्यं किमात्मनो मनने स्वयमेव मन्तोतान्यो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**सर्वस्येति**। एकत्र कर्तृकर्म[6]भावस्य विरोधान्मन्तुर्मन्तव्यत्वं न संभवतीत्यर्थः। द्वितीये स मन्ताऽनात्माऽऽत्मा वेति विकल्प्याऽऽद्य आह—**न चेति**। द्वितीय इत्यनन्तरमनात्मेति शेषः। अनात्मनोऽचेतनस्य मन्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः[7]। द्वितीयमनुवदति—**यदेति**। अस्मिन्पक्ष एकस्मिञ्शरीर आत्मद्वयं स्यादित्याह—**तदेति**। चशब्दौ परस्परसमुच्चयार्थौ। येन चाऽऽत्मनाऽऽत्मा मन्तव्यो यश्चाऽऽत्मा मन्तव्य इत्यन्वयः। तृतीयान्तप्रथमान्तयच्छब्दाभ्यामुक्तौ द्वावात्मानौ स्यातामित्यर्थः। एतद्दोषपरिहारायैकस्यैवाऽऽत्मन एकांशेन मन्तृत्वमंशान्तरेण मन्तव्यत्वमित्युक्तौ सावयवत्वं स्यादित्याह—**एक एवेति**। अस्तु को दोष इत्याशङ्क्याऽऽत्मभेदे तयोरैकमत्या[8]योगाद्विरु[9]द्धदि[10]क्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत। सावयवत्वेऽनित्यत्वेन कृतहानादिकं स्यादिति दोषमाह—**उभयथेति**। भिन्नयोरपि समानस्वभावयोर्दीपयोः कर्तृकर्मभावादर्शनादात्मभेदपक्ष आत्मशकलभेदपक्षे वा तयोः समानस्वभावत्वादभिन्नपक्ष इव कर्तृकर्मभावो न संभवतीत्यनुपपत्त्यन्तरमाह—**यथेति**। किंच "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्" इति श्रुत्या करणानां बहिर्विषयत्वनियमस्याऽऽत्मविषयत्वाभावस्य चोक्तत्वात्। यन्मनसा न मनुत इति श्रुतेश्च। मनसो बहिर्विषये मन्तव्य एव व्यापारो नाऽऽत्मनीत्याह—**न च मन्तुरिति**। न चैवं सति कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षन्मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादीनां का गतिरिति वाच्यम्। मनसो बहिर्विक्षेपाभावेनैकाग्र्ये सत्यात्मा स्वयमेव प्रकाशत इति तदर्थत्वात्। अन्यथा पूर्वोक्तन्यायोपबृंहितामतोऽविज्ञात इत्यादिबहुश्रुतिव्याकोपः स्यादिति भावः। एवमात्मनः साक्षान्मनसा मन्तव्यत्वपक्ष एकस्मिञ्शरीर आत्मभेदस्तस्य शकलीभावो वा स्यादित्युक्तदोषमनुमितिविषय[11]यत्वपक्षे[12]ऽप्याह—**यदाऽपीति**[13]। एवममतोऽविज्ञात इति श्रुत्या न्यायोपबृंहितया सर्वात्मना ज्ञेयत्वाभाव इति स्थितम्। तत्र पूर्ववादी

---

१ ख. ट. °त्मन्यपि। २ ख. ग. घ. ङ. ट. °नसु इति। ३ क. ग. घ. ङ. °वश्यं वक्तव्य। ४ ख. °ति तावदाह। ५ ख. ट. °ता किं। ६ क. ग. घ. ङ. कर्मकर्तृभा°। ७ ख. ट. °पत्तिरि°। ८ ख. ट. °मत्तेत्य°। ९ ग. ङ. °रुद्धादि°। १० क. °द्धद्विक्रिय°। ११ ख. ट. °यप°। १२ क. ग. घ. ङ. °क्षेऽप्यस्तीत्याह। १३ क. °ति। स ए°।

शङ्कते—न प्रत्यक्षेणेति । कुथमिति । ज्ञेयत्वप्रतिपादकश्रुतेः श्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वप्रतिपादकश्रुतेश्चानुपपत्तिरित्यर्थः ।

नुनु श्रोतृत्वादिधर्मवानात्माऽश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः किमत्र विषमं पश्यसि । यद्यपि तव न विषमं[2] तथाऽपि मम तु विषमं प्रतिभाति । कथम् । यदाऽसौ श्रोता तदा न मन्ता यदा[3] मन्ता तदा न श्रोता । तत्रैवं सति पक्षे[4] श्रोता मन्ता पक्षे[5] न श्रोता नापि मन्ता । तथाऽन्यत्रापि[6] च । यद्वैवं तदा श्रोतृत्वादिधर्मवानात्माऽश्रोतृत्वादिधर्मवान्वेति[7] संशयस्थाने कथं तव न वैषम्यम् । यदा देवदत्तो गच्छति तदा न स्थाता गन्तैव । यदा तिष्ठति[8] तदा न गन्ता स्थातैव तदाऽस्य पक्ष एव गन्तृत्वं स्थातृत्वं च न नित्यं गन्तृत्वं स्थातृत्वं वा तद्वत्[9] ।

तत्र विद्यादिति श्रुताबितरनिषेधे सति स्वप्रकाशत्वेन स्वतः स्फुरणमेवोच्यते न तु कर्मतया वेद्यत्वमिति परिहारं वक्ष्याम इत्यभिप्रेत्य श्रोतृत्वादिश्रुतौ परिहारमाह—नन्विति । तत्र किं धर्मवत्त्वप्रतिपादनस्य का गतिरिति पृच्छ्यते किं वा श्रोतृत्वादिप्रतिपादनेनाश्रोतृत्वादिकमप्रसिद्धमित्युच्यते[10] वेति विकल्प्य नाऽऽद्यः । नित्यमेव श्रोतृत्वादिधर्माङ्गीकारादित्याह—श्रोतृत्वादीति । न श्रोता न मन्तेत्यादिश्रुतेर्नित्यमेवाश्रोतृत्वादेरपि प्रामाणिकत्वान्न द्वितीयोऽपीत्याह—अश्रोतृत्वादीति । उभयोरविरोधं चोत्तरत्र वक्ष्याम इति भावः । एवं च श्रोता मन्ता न श्रोता न मन्तेति चोभयश्रवणे सति श्रोतृत्वादिधर्मवानेवेत्यन्यतरपरिग्रहवैषम्यं तव न युक्तमित्याह—किमत्रेति । नन्वश्रोतृत्वश्रुतेरन्यपरत्वोपपत्तेर्न वैषम्यमित्याशङ्क्य कालभेदेनोभयोरपि दर्शनादन्यतरस्यान्यपरत्वे हेत्वभावाच्छ्रौतैवेत्यङ्गीकारे[11] वैषम्यं स्यादेवेत्याह—यद्यपीति । अश्रोतृत्वादि प्रसिद्धमनात्मन इति पाठे नन्विति वाक्यमपि शङ्कान्तर्गतमेव । श्रोतेत्यादिश्रुत्या श्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा ननु तत्कथं स्यादित्यन्वयः । ननु न श्रोतेत्यादिश्रुतेरश्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वमात्मन इत्याशङ्क्य लोकेऽप्रसिद्धेर्नैवमिति स एवाऽऽह—अश्रोतृत्वादीति । उभयोरप्यात्मधर्मत्वश्रवणे समानेऽन्यतरस्यानात्मधर्मत्वाभिधानमयुक्तमिति सिद्धान्ती दूषयति—किमत्रेति । ननु लोकप्रसिद्धिबलादनात्मधर्मत्वनिश्चयान्न वैषम्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । अश्रोतृत्वादेरात्मधर्मत्वेऽपि प्रसिद्धेरविशेषाच्छ्रुत्यनुरोधेनोभयोरप्यात्मधर्मत्वमिति प्रश्नपूर्वकमाह—कथमिति । इतरत्सर्वं समानम् । त्वया हि कादाचित्कज्ञानेन नित्यमेव श्रोतृत्वादिकमङ्गी क्रियते तदयुक्त-

१ ग. ङ. 'पत्तेरि' । २ ख. च. छ. ज. 'मं म' । ३ च. छ. ज. 'दा च म' । ४ क. ग. घ. ङ. 'क्षे च श्रो' । ५ छ. ज. 'क्षेनापि श्रो' । ६ च. छ. ज. 'पि । य' । ७ ख. छ. ट. 'र्मवांश्चेति । ८ ख. ट. 'ति न । ९ ख. ट. 'द्वत्तथैव । अ' । १० ख. ट. 'मप्रसि' । ११ ख. ट. 'वेत्यादिश्रुत्य' ।

मित्याह—यदाऽसाविति। न मन्तेत्यनन्तरं न तु नित्यमेव श्रोता मन्ता वेति शेषः। तथाऽन्यत्रापीति। द्रष्टृत्वविज्ञातृत्वादावप्येवमेव कादाचित्कत्वमित्यर्थः। श्रोतृत्वादेः पाक्षिकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टी करोति—यदेति। तदाऽस्येत्यत्र यदैवमितिपदमध्याहृत्य यदैवं व्यवस्था तदाऽस्य पक्ष एव गन्तृत्वमिति वाक्यं योज्यम्। तद्वदिति। तथैव श्रोतृत्वादिकमपि न नित्यमित्यर्थः।

अत्र काणादादयः पश्यन्ति। पक्षप्राप्तेनैव श्रोतृत्वादिनाऽऽत्मोच्यते श्रोता मन्तेत्यादिसंयोगजत्वमयौगपद्यं च ज्ञानस्य ह्याचक्षते। दर्शयन्ति चान्यत्रमना अभूवं नादर्शमित्यादि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-[2] मिति च न्याय्यम्। भवत्वेवं किं तत्र नष्टम्। यद्येवं स्यादस्त्वेवं तवेष्टं चेत्। श्रुत्यर्थस्तु न[3] संभवति किं न श्रोता मन्तेत्यादिश्रुत्यर्थः। न। न श्रोता न मन्तेत्यादिवचनात्।

अत्रान्तरेऽविदिताभिप्रायाः काणादादय उभयमपि कादाचित्कमेवास्त्विति चोद-यन्तीत्याह—अत्रेति। ननु सिद्धान्तिनाऽपि श्रोतृत्वाश्रोतृत्वयोरङ्गीकारादस्य सिद्धा-न्तात्[4]कथं भेद इत्याशङ्क्य तन्मते नित्यसाक्षिणो नित्यमेव श्रोतृत्वं कादाचित्कज्ञानस्य मृषात्वेन तदभावेन च नित्यमेवाश्रोतृत्वम्। अस्मन्मते तु कादाचित्कज्ञानेनैव श्रोतृ-त्वादिकमिति विशेषमाह—संयोगजत्वमिति। ज्ञानस्य कादाचित्कत्वेऽयौगपद्ये च यथाक्रमं प्रमाणमाह—दर्शयन्ति चेति। युगपदिति। यदि मनो न स्यात्तर्हि चक्षुरादीन्द्रियाणां युगपदेव रूपादिभिः संबन्धे युगपदेव सर्वेन्द्रियैः सर्वविषयकज्ञानानि स्युः। सामग्र्याः सत्त्वात्। न च तथाऽस्ति। अतः क्रमेण तत्तदिन्द्रियसंयोग्यणुपरिमाणं मनोऽङ्गीकर्तव्यम्। तथा च युगपत्सर्वेन्द्रियैर्मनःसंयो-गाभावा[5]त्सामग्र्यभावान्न युगपत्सर्वविषय[6]कं ज्ञानम्। अतो युगपद्रूपादिसर्वविषयकज्ञा-[7] नानु[8]त्पत्तिलिङ्गेन मनोऽस्तीति वदन्तो युगपत्सर्वज्ञानानुत्पत्तिरित्युक्तवन्त इत्यर्थः। इम-मर्थं न्याय्यं पश्यन्तीति पूर्वेणान्वयः। काणादादिमते सिद्धान्तिना प्रदर्शिते सति तर्हि काणादादिरीत्या श्रुतिद्वयोपपत्तेरात्[9]मनि श्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वसि[10]द्धेश्च तथैवा-स्त्विति पूर्वपक्षी तटस्थो वा सिद्धान्तिनं प्रति शङ्कते—भवत्विति। यद्येवं न्याय्यं स्यादेवमेव भवतु किं तव नष्टमित्यर्थः। आत्मनः कादाचित्कज्ञानेन श्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वस्य श्रुत्यनभिमतत्वान्न तन्न्याय्यमिति सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति—अस्त्वेवमिति। ननु श्रोता मन्तेतिश्रुत्या तद्धर्मवत्त्वप्रतिपादनादनभिमतत्वमसिद्ध-

---

१ क. ग. ङ. °मन्तैवे°। २ क. ग. घ. ङ. लिङ्गं चेति। ३ छ. ज. न भव°। ४ क. ग. घ. ङ. °न्ताद्भेदः कथमित्या°। ५ ख. ट. °वान्न। ६ ग. घ. ङ. °यकज्ञा°। ७ क. ग. घ. ङ. °यज्ञा°। ८ ङ. °नुपपत्ति°। ९ ख. ट. °त्मनः श्रो°। १० ख. ट. °र्मसि°।

मिति शङ्कते—किं नेति। न श्रोतेत्यादिश्रुत्या[1]ऽविशेषतः कालत्रयेऽपि श्रोतृत्वादिधर्मराहित्यप्रतिपादनात्तद्धर्मवत्त्वमनभिमतमेवेत्युत्तरमाह सिद्धान्ती—न, न श्रोतेति।

ननु पाक्षिकत्वेन प्रेत्युक्तं[2] त्वया। न नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमात्। न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेः[3]। एवं तर्हि नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमे[4] प्रत्यक्षविरुद्धा युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभावश्चाऽऽत्मनः कल्पितः स्यात्। तच्चानिष्टमिति। नोभयदोषोपपत्तिरा[5][6]त्मनः श्रुत्यादिश्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वश्रुतेः। अनित्यानां मूर्तानां[7] च चक्षुरादीनां दृष्ट्याद्यनित्यमेव[8] संयोगवियोगधर्मिणाम्। यथाऽग्नेर्ज्वलनं तृणादिसंयोगजत्वात्तद्वत्[9]।

यदाऽसौ श्रोतेत्यादिना श्रोतृत्वादेः पाक्षिकत्वस्य त्वयैवोक्तत्वात्काणादपक्षप्रदर्शनवेलायां च कादाचित्कज्ञानेन तदुपपादनात्पाक्षिकश्रोतृत्वादि तदभावविषयतया श्रुतिद्वयस्योपपत्तिं शङ्कते—नन्विति। अपाक्षिकत्वेन श्रोतृत्वतदभावयोः श्रुतिभ्यां स्वरसतः प्रतीतेः पाक्षिकत्वेन तत्संकोचो न युक्त इति स्वाभिप्रायं विवृण्वन्नाह सिद्धान्ती—न नित्यमेवेति। ननु श्रुतेरनित्यत्वे सति तद्घटितं श्रोतृत्वमप्यनित्यमिति संकोच आवश्यकोऽत आह—न हीति। श्रुतेः श्रोतृत्वस्य[11] चानित्यत्व[12]वचनं[13] श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः। श्रुतिमत्यादीनां नित्यत्वे युगपत्सर्वज्ञानं स्यात्कदाचिदपि कस्यचिदपि ज्ञानस्याभावो न स्यात्। श्रुत्यादिशब्दितानां[14] सर्वेषां ज्ञानानां नित्यत्वात्। न चेष्टापत्तिः। प्रत्यक्षविरोधात्। अतो न हि श्रोतुः श्रुतेरित्यादिश्रुतेरन्यपरत्वं वक्तव्यमिति शङ्कते—एवं तर्हीति। इतिशब्दः शङ्कासमाप्त्यर्थः। परिहरति—नोभयेति। युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभावश्चेत्युभयदोषस्योपपत्तिः[15][16] संभवो नास्तीत्यर्थः। श्रोतृत्वादेर्नित्यत्वे कथमुभयदोषाभाव इत्याशङ्क्याऽऽत्मस्वरूपभूतसाक्षिरूपश्रुत्यादेर्नित्यत्वेऽपि वृत्तिरूपकादाचित्कश्रुत्यादेरप्यभ्युपगमादुक्तदोषाभाव इति परिहरन्नित्यश्रोतृत्वादिकं दर्शयति—आत्मन इति। आत्मनः स्वरूपभूतं यच्छ्रुत्यादि[20] श्रोतृजन्यवृत्तिसाक्षिरूपं[17] तद्दर्शाद्यच्छ्रोतृत्वादि[18] तद्धर्मवत्त्वस्य[19] श्रोता मन्तेत्यादिना श्रुतेरित्यर्थः। अनित्यश्रुत्यादिकं तर्हि कथमित्याशङ्क्य तद्दर्शयति—अनित्यानामिति। तेषामनित्यत्वमाह—

१ ख. ट. °तेतिश्रु°। २ ग. च. ज. प्रयुक्तं। ३ छ. ज. इतिश्रु°। ४ क. ग. ङ. °त्वाभ्यु°। ५ क. ग. ङ. °दोषानुप°। छ °दोषानुत्पत्ति°। ६ ङ. °पत्तेरा°। ७ घ. च. छ. नां चक्षु°। ८ ख. ट. °त्यत्वमे। ९ च. °गवत्त्वात्त°। १० क. °क्षद°। ११ क. ग. ङ. °त्वस्यानि°। १२ ग. घ. °त्यव°। १३ क. ङ. °वर्णनं। १४ क. ग. °नां ज्ञा°। १५ क. °षस्यानुपपत्तिरुप°। १६ क. ग. °पत्तिसं°। १७ ख. घ. ट. श्रोत्रज°। १८ क. ग. ङ. °शाच्छ्रो°। १९ क. ग. ङ. °दिधर्म°। २० घ. °दिश्रु°।

मूर्तानामिति । दृष्ट्यादेरनित्यत्वे हेतुमाह—संयोगेति । संयोगजन्यत्वाद्दृष्ट्यादेरनित्यत्वमित्यर्थः । ज्वलनमित्यनन्तरमनित्यमित्यनुषङ्गः ।

न तु नित्यस्यामूर्तस्यासंयोगवि[1]भागधर्मिणः संयोगजदृष्ट्याद्यनित्यधर्मवत्त्वं[2] संभवति । तथा च श्रुतिः—"न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इत्या[3]द्या । एवं तर्हि द्वे दृष्टी चक्षुषोऽनित्[4]या दृष्टिर्नित्या चाऽऽत्मनः । तथा च द्वे श्रुती श्रोत्रस्यानित्या नित्[5]याऽऽत्मस्वरूपस्य । तथा[6] द्वे मती विज्ञाती बाह्या[7]बाह्ये । एवं ह्येव तथा चेयं श्रुतिरुपपन्ना भवति दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोते[8]त्याद्या । लोकेऽपि प्रसिद्धं चक्षुषस्तिमिरागमापाययोर्नष्टा दृष्टिर्जाता दृष्टिरिति चक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वम् । तथा च श्रुतिमत्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनां च नित्यत्वं प्रसिद्धमेव लोके वदति ह्युद्धृतचक्षुः स्वप्ने[10]ऽद्य मया भ्राता दृष्ट इति । तथाऽऽवगतबाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो मन्त्रो[11]ऽद्येत्यादि ।

न[12]नु यद्यनित्यं दृष्ट्याद्यभ्युपगम्येत तर्हि तदेवाऽऽत्मनोऽपि धर्मोऽस्तु किं नित्यदृष्ट्यादिनेत्यत आह—**न त्विति** । नित्यत्वादमूर्तत्वममूर्तत्वात्संयोगादिधर्मरहितत्वं ततः संयोगजदृष्ट्याद्यसंभव इत्यत आत्मनो नित्यदृष्ट्याद्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । श्रुति[13]तोऽपि नित्यदृष्ट्यादिसिद्धिरित्याह—**तथा चेति** । नित्यानित्यदृष्टिद्वयाङ्गीकारे गौरवमिति शङ्कते—**एवं तर्हीति** । श्रुतिप्रामाण्याद्द्वैविध्याङ्गीकारे गौरवं प्रामाणिकमित्याह—**एवं ह्येवेति** । **तथा चेति** । चोऽवधारणे तथैवेत्यर्थः । **दृष्टेर्द्रष्टेति** । दृष्टिविषयकदृष्टिमानिति तदर्थः । तत्र विषयविषयिभावस्यैकस्मिन्नसंभवाद्दृष्टिद्वयं प्रतीयत इति दृष्टिद्वैविध्ये सत्येवेयं श्रुतिरुपपद्यते नान्यथेत्यर्थः । तिमिररोगस्याऽऽगमे न[14]ष्टा दृष्टिरपाये च जाता दृष्टिरितिप्रतीतेर्जन्मनाशयोगिन्यनित्या दृष्टिरेका तदीयजन्मनाशसाक्षिभूता द्वितीया दृष्टिरस्तीति लोके[15]ऽपि प्रतीयत इत्याह—**लोकेऽपीति** । चक्षुर्दृष्टेरित्युपलक्षणमात्मदृष्टेर्नित्यत्वं च प्रसिद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् । **तथा च श्रुतिमत्यादीनामिति** । अनित्यत्वं नित्यत्वं च प्रसिद्धमित्यनुषङ्गः । आत्मदृष्ट्यादीनां नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—**आत्मदृष्ट्यादीनां चेति** । स्वप्ने चक्षुषोऽभावेऽपि दृष्टेः सत्त्वान्न सा चक्षुर्जन्येति नित्यैवेत्यर्थः । चक्षुः स्वप्नेऽप्यनुपरतमिति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रत्युक्तम्—**उद्धृतच-**

---

१ च. छ. ज. °वियोग°। २ ख. ट. °मैत्वं सं°। ३ क ख. ग. घ. °त्यादि । ए°। ङ. °त्यादिः। ए° । ४ छ. ज. °त्या नित्याऽऽत्म° । ५ छ. ज. °त्या चाऽऽत्मनः । त° । ६ ख. च. छ. ज. ट. °था म° । ७ छ. ज. मतिर्विज्ञातिश्चेति । ए° । ८ घ. °ह्याऽबाह्या चेत्यादि । ए° । ९ ग. ङ. °श्रोति चेत्यादि । ए° । १० च. ज. °प्ने म° । ११ क. ख. घ. ङ. मन्त्र इत्या° । ग. मन्त्र इति । य° । १२ ग. °नित्यदृ° । १३ क. ग. °तो नि° । १४ क. ग. ङ. °ष्टे जा° । १५ क. ग. घ. ङ. °के प्र° ।

क्षुरिति । तस्य चक्षुःसत्त्वशङ्कैव नास्तीत्यर्थः । अवगतेति । अवगतं निश्चितं बाधिर्यं यस्येत्यर्थः । न च स्वप्नदृष्ट्यादेश्चक्षुराद्यजन्यत्वात्कथं दृष्टिश्रुत्यादिशब्दवाच्यत्वमिति वाच्यम् । रूपादिविषयकापरोक्षज्ञानस्यैव दृष्ट्यादिशब्दवाच्यत्वादिति भावः ।

यदि[1] चक्षुःसंयोगजैवाऽऽत्मनो नित्या[2] दृष्टिस्तन्नाशे[3] नश्येत्तदो[4][5]-द्धृतचक्षुः स्वप्ने नीलपीतादि[6] न पश्येत् । न हि द्रष्टुर्दृष्टेरित्याद्या[7][8] च श्रुतिरनुपपन्ना[9] स्यात् । तच्चक्षुः पुरुषे येन स्वप्ने[10] पश्यतीत्याद्या[11] च[12] श्रुतिः[13] ।

उक्तमर्थं विपर्यये बाधकोक्त्या द्रढयति—यदीति । न पश्येदिति । दर्शनहेतोश्चक्षुषोऽभावादित्यर्थः । न चेदं दर्शनं स्मृतिरिति वाच्यम् । तथा[14] सति संनिहितत्वेनापरोक्षावभासो न स्यात् । न च तदंशे भ्रम इति वाच्यम् । बाधकाभावात्पूर्वमननुभूत[15]-भ्रात्रादिदर्शनं च न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शहेतुभूतः[16] सुषुप्तिकालीनानुभवोऽपि नित्योऽभ्युपगन्तव्यः । तदानीं सर्वकरणानामभावेनानित्यानुभवाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । न केवलं प्रत्यक्षस्यानुपपत्तिः श्रुतिरप्यनुपपन्ना स्यादित्याह—न हि द्रष्टुरिति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्या[17]-दिरा[18]द्या चेत्यनेन गृह्यते । तच्चक्षुरिति । चष्ट इति चक्षुर्द्रष्टा साक्षी पुरुष आत्मनि शरीरे वा येन स्वप्ने[19] पश्यति तच्चक्षुः साक्षीत्याद्या चानुपपन्ना स्यादित्यनुषङ्गः । स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यतीत्यादिरादि[20]शब्दार्थः ।

नित्यात्मनो[21] दृष्टिर्बाह्यानित्यदृष्टेर्ग्राहिका । बाह्यदृष्टेश्चोपजना[22][23]पायाद्य-नित्यधर्मवत्त्वात्तद्ग्राहिकाया आत्मदृष्टेस्तद्वदवभासत्वमनित्यत्वादि-भ्रान्तिनिमित्तं लोकस्येति युक्तम् । यथा भ्रमणादिधर्मवदलातादिव-स्तुविषय[24]दृष्टिरपि भ्रमतीव तद्वत् । तथा च श्रुतिः—ध्यायतीव लेलायतीवेति । तस्मादात्मदृष्टेर्नित्यत्वान्न यौगपद्यमयौगपद्यं वाऽस्ति ।

नन्वात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं तत्रानित्यत्वप्रतीतिः कथं वा[25]ऽस्य लोकस्यानित्यैव सर्वाऽपि दृष्टिरिति निश्चयश्चेत्याशङ्क्य ग्राह्यानित्यदृष्टिगतमनित्यत्वादि सर्वं[26] ग्राहि-

१ ख. ट. स्वप्ने दृ° । २ च. छ. ज. °दि हि च° । ३ ख. ट. नित्यदृ° । ४ च. ज. °शेन न° । ५ क. ग. घ. ङ. °श्येतायोद्धृ° । ख. ट. °श्येत तदो° । ६ ख. ट. °तादीनि न । च. °तादीन्न प° । ७ क. ग. घ. ङ. °ष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रु° । ८ छ. ज. °द्या श्रु° । ९ च. ज. °न्ना । त° । १० क. ख. ट. स्वप्नं । ११ छ. °द्या श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । नि° । १२ च. ज. च । नि° । १३ क. ग. ङ. छ. °तिः । यदा नि° । १४ क. ग. घ. ङ. °था च स° । १५ ख. ट. °भूतं भ्रा° । १६ ख. ट. °भूतसु° । १७ क. °त्याद्या । १८ ग. घ. ङ. °राद्येत्य° । १९ क. ख. ट. स्वप्नं । २० क. ग. घ. ङ. °दिश° । २१ ख. ट. °त्मद° । २२ च. °पसर्जना° । २३ क. °जनना° । २४ क. घ. च. छ. ज. °षयां दृ° । २५ ख. ट. वा लो° । २६ क. ख. ग. सर्वग्रा° ।

कायां नित्यदृष्टौ भासते। ग्राह्यायःपिण्डगतवर्तुलत्वादिधर्माणां ग्राहकाग्न्यादौ भानदर्शनादतो लोकस्य तथा प्रतीतिरुपपद्यत इत्याह—नित्येत्यादिना। तद्वदवभासत्वमिति। ग्राह्यवदवभासमानत्वमित्यर्थः। ग्राह्यधर्मस्य ग्राहके भानं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथा भ्रमणादीति। आदिशब्देन गमनादि गृह्यते। द्वितीयेन धावत्पक्ष्यादि। ध्यायतीवेति। ग्राह्यबुद्धिगतं ध्यानादिकं ग्राहके साक्षिणि भासत इति श्रुत्यर्थः। एवं च यत्पूर्ववादिना युगपदनेकज्ञानोत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा स्यादित्युक्तं तत्परिहृतमित्याह—तस्मादिति। तस्मादित्यस्यार्थमाह—आत्मदृष्टेरिति। अनेकनिरूप्यत्वाद्यौगपद्यस्य तदभावरूपत्वादयौगपद्यस्यैकस्यां दृष्टौ तदुभयमपि नास्तीत्यर्थः।

बाह्यानित्यदृष्ट्युपाधिवशाॅत्तु लोकस्य। तार्किकाणां चाऽऽगमसंप्रदायवर्जितत्वादनित्याऽऽत्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरुपपन्नैव। जीवेश्वरपरमात्मभेदकल्पना चैतन्निमित्तैव। तथाऽस्ति नास्तीत्याद्याश्च यावन्तो वाङ्मनसयोर्भेदा यत्रैकं भवन्ति तद्विषयाया नित्याया दृष्टेर्निर्विशेषायाः।

नन्वात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं परीक्षाकुशलानां नैयायिकानां सर्वस्य लोकस्य च भ्रमः स्यादित्याशङ्क्य "न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः। नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इत्यादिश्रुतेः स्वबुद्ध्या ज्ञातुमशक्यत्वावगमात्संप्रदायपरम्परयैव ज्ञातव्यत्वावगमाच्च तेषां तद्रहितत्वाद्भ्रमो युक्त इत्याह—बाह्यानित्येति। न केवलं ज्ञानभेदकल्पनैव तेषां भ्रमः किंत्वात्मभेदकल्पनाऽप्येतन्मूलो भ्रम एवेत्याह—जीवेश्वरेति। एतन्निमित्तेति। ज्ञानानित्यत्वतद्भेदकल्पनानिमित्तैव, नित्यानित्यज्ञानवतोर्जीवेश्वरयोर्विचित्रज्ञानवतां च जीवानां परमात्मनश्चैकत्वं न संभवतीति युक्त्याभासेन तैर्भेदकल्पनादित्यर्थः। किंचाऽऽत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते। अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्य आत्मन एव नित्यदृष्टिरूपत्वादात्मनश्च सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्तीत्यादिना सर्वकल्पनानां तन्मात्रत्वेन तद्व्यतिरेकेणाभावोक्तेर्निर्विशेषत्वात्तद्रूपाया अपि दृष्टेर्निर्विशेषत्वात्तस्यामस्तीत्याद्याः सर्वाः कल्पना भ्रान्तिनिमित्ता एवेत्याह—तथाऽस्तीति। यावन्तो वाग्भेदा नामविशेषा मनसो भेदा रूपविशेषा यत्राऽऽत्मन्येकं भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्तीत्यादिश्रुतेस्तद्विषयाया•स्तत्स्वरूपाया अत एव नित्याया निर्विशेषाया दृष्टेरस्तीत्यादिकल्पनाऽऽस्तिकानाम्। नास्तीति कल्पना शून्यवादिनाम्।

---

१ क. ग. ङ. °त्वादीनां ग्रा°। २ क. ग. घ. ङ. च सति य°। ३ ख. ट. °रूपितत्वा°। ४ क. ग. घ. ङ. °शाॅक°। ५ ख. ङ. च. छ. ट नास्त्यस्ति नास्ती°। ६ ङ. च. छ. ज. °षाया अस्ति नास्ति। अ°। ७ ङ. °र्वलो°। ८ क. °स्तवत्तद्रे°।

अस्तिनास्तीति कल्पना दिगम्बराणाम्। अन्येषां च यथायथं सावयवत्वादिकल्पना। सा सर्वाऽपि[1] तथा भ्रान्तिनिमित्तैवेति पूर्वेणान्वयः।

अस्ति नास्तीत्येकं[2] नानागुणवदगुणं जानाति न जानाति क्रियावदक्रियं फलवदफलं सबीजं निर्बीजं सुखं दुःखं मध्यममध्यं[3] शून्यमशून्यं परोऽहमन्य इति[4] वा सर्ववाक्प्रत्ययागोचरे[5] स्वरूपे यो विकल्पयितुमिच्छति स नूनं खमपि चर्मवद्वेष्टयितुमिच्छति सोपानमिव[6] च[7] पद्भ्यामारोढुम्[8]। जले खे च मीनानां वयसां च पदं दिदृक्षते। नेति नेति यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतिभ्यः। को अद्धा वेदेत्यादि[9]मन्त्रवर्णात्।

ननु ते[10] ते तार्किका आत्मनोऽस्तित्वादींस्तर्केण साधयन्ति। अतो न तेषां भ्रान्तिनिमित्तत्वमित्याशङ्क्य श्रुतिविरुद्धत्वादसङ्ग आत्मन्यनुपपत्तेस्तेषां कल्पनानां सत्त्वे मोक्षानुपपत्तेश्च तेषां तार्किकाणां कल्पना न प्रमाणपथमारोहतीत्याह—**अस्ति नास्तीति**। सुषुप्तौ न जानात्यन्यत्र जानातीति कादाचित्कज्ञानवत्त्वकल्पना वैशेषिकादीनाम्। आत्मा परलोकं प्रति गच्छतीति केषांचित्क्रियावत्त्वकल्पना। [11]इहैव स्थित्वा शरीरान्तरं गृह्णातीत्यन्येषाम्। देहात्मवादे क्षणिकविज्ञानवादे वाऽफलं परलोकस्थायिनोऽभावात्। अन्येषां फलवत्। देहात्मक्षणिकवादिपक्ष एव कर्मतद्वासनानामाश्रयाभावात्परलोके निर्बीजं, नित्यात्मवादिनां सबीजं, दुःखमसुखरूपं वैशेषिकादिवादे। यद्वा विज्ञानवादे सोपप्लवचित्तसंततिरूपस्य संसारिणो हेयत्वाङ्गीकारा[12]द्दुःख[13]रूपत्वमात्मनः। शरीरमध्य एव वर्तत इति दिगम्बराणां मत[14] मध्यम्[15]। अन्येषां तु तद्बहि[16]रप्यस्तीत्य[17]मध्यम्। परोऽहमिति मत्तः परोऽयमहं ततोऽन्य इति प्रत्यक्पराग्भेदादिकल्पना अस्तीत्याद्याः परोऽयमहमन्य इत्यन्ताः कल्पना वाक्प्रत्ययागोचरे[18] वाङ्मनसागोचरे यो विकल्पयितुमिच्छतीत्यन्वयः। आरोढुमित्यत्र खमित्यनुषङ्गः। जले मीनानां खे वयसामित्यन्वयः। वाङ्मनसभेदा आत्मनि न सन्ति तदगोचर[19]श्चाऽऽत्मेत्यत्र क्रमेण श्रुतिद्वयमाह—**नेति नेतीति**। वाङ्मनसागोचरत्वे श्रुत्यन्तरमाह—**को अद्धेति**। अद्धा साक्षात्को वेदेति मनोगोचरत्वं क इह प्रवोचदिति वाग्गोचर[20]त्वं च निषेधतीत्यर्थः।

---

१ क. ग. घ. ङ. °पि भ्रा°। २ झ. नास्त्येकं। ३ ख. ट. °मध्यमं शू°। ४ क. °ति याः स°। ५ ख. ट. °रे परे यो। च. °रे यो। ६ ङ. °व प°। ७ घ. ट. च खं प°। ८ ख. ट. °ढुमिच्छति। ज°। ९ क. °द्धेति म°। १० क. ग. घ. ङ. ते ता°। ११ ग. इह वा स्थि°। १२ क. °रान्न दुःख°। १३ क. ग. घ. ङ. °खुस्वरूप°। १४ ख. ट. °ते। अ°। १५ क. ग. ङ. °षां त°। १६ क. ग. ङ. °रस्ती°। १७ ख. ट. °मध्यमं प्र°। १८ ग. घ. ङ. °रे यो। १९ ख. ट. °रत्वादित्य°। २० क. ग. ङ. °त्वं नि°।

कथं तर्हि तस्य मम आत्मेति[1] वेदनं ब्रूहि केन प्रकारेण तमहं मम आत्मेति विद्याम्। अत्राऽऽख्यायिकामाचक्षते। कश्चित्किल मनुष्यो मुग्धः कैश्चिदुक्तः कस्मिंश्चिदपराधे[2] सति धिक्त्वां[3] नासि मनुष्य इति। स मुग्धतयाऽऽत्मनो मनुष्यत्वं प्रत्याययितुं कंचिदुपेत्याऽऽह। ब्रवीतु भवान्कोऽहमस्मीति। स तस्य मुग्धतां ज्ञात्वाऽऽह। क्रमेण बोधयिष्यामीति। स्थावराद्यात्मभावमपोह्य न त्वममनुष्य इत्युक्त्वोपरराम। स तं मुग्धः प्रत्याह। भवान्मां बोधयितुं प्रवृत्तस्तूष्णीं बभूव किं न बोधयतीति। तादृगेव[6] तद्भवतो वचनम्। नास्यमनुष्य इत्युक्तेऽपि[7] मनुष्यत्वमात्मनो न प्रतिपद्यते यः स कथं मनुष्योऽसीत्युक्तोऽपि मनुष्यत्वमात्मनः प्रतिपद्येत।

वाङ्मनसागोचरत्वे श्रवणमननयोरसंभवादात्मनो वेदनं न संभवतीति शङ्कते—**कथमिति**। तर्हि माऽस्त्वात्मवेदनमित्याशङ्क्य श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वादात्मवेदननिषेधायोगात्तत्रोपायं पृच्छामीत्याह—**ब्रूहीति**। केन प्रकारेण मम आत्मेति विद्यां तं प्रकारं ब्रूहीत्यन्वयः। नेति नेतीत्यादिश्रुत्युदाहरणेनैवेतरनिषेधेनैव तस्य स्वप्रकाशस्य बोध इति वेदनप्रकारस्योक्तत्वात्प्रकारान्तरासंभवादनेनैव प्रकारेणाविषयतया वेदितव्य इति मत्वा सोपहासमुत्तरमाह—**अत्राऽऽख्यायिकामिति**। **मुग्ध इति**। मूढ इत्यर्थः। **स्थावरादीति**। न त्वं स्थावरादिरूप[11] इत्यर्थः। नन्वितरनिषेधेन तद्भेदज्ञानेऽपि त्वमेवंभूत इत्यनभिधानेऽहमेवंभूत इति ज्ञानाभावात्तदर्थं विधिमुखेन बोधनं कार्यमत आह—**नासीति**। अपरोक्षतया प्रतीयमाने वस्तुनि विपर्ययेण गृहीते विपर्ययनिरासमात्रे यत्नः[12] कार्यो न तु स्वरूपबोधे तस्य स्वयमेव प्रतीतेः। तथाऽपि चेन्न बोद्धुं शक्नोति तर्ह्यतिमूढत्वादुपदेशानर्ह[13] एव स इत्यर्थः।

तस्माद्यथाशास्त्रोपदेश एवाऽऽत्मावबोधविधिर्नान्यः। न ह्यग्नेर्दाह्यं[14] तृणाद्यन्येन केनचिद्दग्धुं शक्यम्। अत एव शास्त्रमात्मस्वरूपं बोधयितुं प्रवृत्तं सदमनुष्यत्वप्रतिषेधेनेव नेति नेतीत्युक्त्वोपरराम। तथाऽनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम्। "तत्त्वमसि" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्"[15] इत्येवमाद्यपि च।

---

१ ख. च. छ. ज. °त्मेत्यादि वे°। २ क. ग. ङ. च. छ. ज. °धे धि°। ३ क. ग. घ. ङ. धिकृत्वा त्वं ना°। ४ ङ. ज. °क्त्वां त्वं ना°। ५ ग. घ. ङ. भगवन्कोऽ°। ६ च. छ. ज. °गेत°। ७ ख. च. छ. ज. ट. °क्ते म°। ८ ख. च. ट. °त्युक्तेऽपि। ९ घ. °दने नि°। १० ख. ट. °न्तरस्यात्राभावा°। ११ ख. ट. इत्युक्त्वेत्य°। १२ क. ग. घ. ङ. °त्नः कर्तव्यो न। १३ क. ग. ङ. °नर्हः स। १४ ग. घ. ङ. च. छ. ज. °मेरदाह्यं। १५ ख. च. छ. ज. ट. °पि। या°।

अतः प्रकृत आत्मनो नित्यापरोक्षस्याहं मनुष्य इत्यादिनाऽऽरोपितरूपेण प्रतीतेस्तस्य नेति नेति यतो वाचो निवर्तन्त इतीतरनिषेधे कृते स्वप्रकाशस्य स्वयमेव प्रतीतिसंभवादयमेवोपदेशप्रकारो नान्य इत्युपसंहरति—तस्मादिति । ननु शास्त्रं विनाऽप्यन्यतो विधिमुखेनाऽऽत्मावबोधोऽस्त्वित्यत आह—न ह्यग्नेरिति । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादात्मनो न हेत्वन्तरेण बोधः संभवतीत्यर्थः । शास्त्रीयोऽप्यवबोधप्रकारोऽयमेव नान्य इतीतरनिषेधमात्रेणोपरमान्निश्चीयत इत्याह—अत एवेति । इत्यनुशासनमितिपदेनार्थादनुशासनान्तरनिषेधादप्येवमेवेत्याह—तथाऽनन्तरमिति । तत्त्वमसीत्यत्रापि तत्पदार्थसामानाधिकरण्येन त्वंपदार्थे कर्तृत्वादिनिषेधेनैव तस्य ब्रह्मत्वबोध इत्याह—तत्त्वमसीति । तत्केन कं पश्येदिति दर्शनक्रियाकर्मत्वनिषेधादप्यवेद्यतयैवाऽऽत्मनो ज्ञानमित्याह—यत्र त्वस्येति । एवमाद्यपीति । वेद्यत्वं निषेधतीति शेषः ।

यावदयमेवं यथोक्तमिममात्मानं न वेत्ति तावदयं बाह्यानित्यदृष्टिलक्षणमुपाधिमात्मत्वेनोपेत्याविद्ययोपाधिधर्मानात्मनो मन्यमानो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देवतिर्यङ्नरस्थानेषु पुनः पुनरावर्तमानोऽविद्याकामकर्मवशात्संसरति ।

तस्मादात्मनः कर्तृत्वादिधर्मवत्तया प्रमाणेन ज्ञातुमशक्यत्वात्तद्धर्मवत्त्वप्रतीतेरज्ञानमूलत्वेन भ्रमत्वात्संसारित्वेन प्रतीतस्य वस्तुतो ब्रह्ममात्रत्वादनेनैव न्यायेनेश्वरस्यापि सर्वज्ञत्वादिकोपाधिकल्पनस्य भ्रमत्वाद्भेदे मानाभावात्तस्यापि वस्तुतो ब्रह्ममात्रत्वान्न त्रय आत्मानः किंत्वात्मैक एवाखण्डैकरस इत्यभिप्रेत्यैवंभूतस्य कथं संसारप्रतीतिरित्याशङ्क्याऽऽत्मनः संसारस्याज्ञानत औपाधिकत्वमुत्तराध्यायसंगत्युपयोगितयाऽऽह—यावदयमिति । बाह्यानित्यदृष्टिलक्षणमिति । प्रत्यगात्मनो बाह्यामन्तःकरणवृत्तिं वृत्तिवृत्तिमतोरभेदादन्तःकरणमित्यर्थः ।

स एवं संसरन्नुपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजति । त्यक्त्वाऽन्यमुपादत्ते । पुनः पुनरेवमेव नदीस्रोतोवज्जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदेन वर्तमानः काभिरवस्थाभिर्वर्तत इत्येतमर्थं दर्शयन्त्याह श्रुतिर्वैराग्यहेतोः—

[अपक्रामन्तु गर्भिण्यः]

ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः ।

अयमेवाविद्याकामकर्माभिमानवान्यज्ञादिकर्म कृत्वाऽस्माल्लोकाद्धूमादिक्रमेण चन्द्रमसं प्राप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिक्रमेणेमं लोकं

---

१ घ. ङ. 'दार्थक' । २ ख. छ. ज. 'र्यगादिस्था' । ३ क. ग. घ. 'न पतित' । ४ ख. ट. 'त्वादेरौपाधिकत्वेन भ्र' । ५ च. छ. ज. 'न्द्रियादिसं' । ६ क. 'णब' । ७ ग. 'प्रतिब' । ८ च. छ. ज. ट. 'कर्मवा' ।

प्राप्यान्नभूतः पुरुषाग्नौ हुतः। तस्मिन्पुरुषे ह वा अयं संसारी रसा-दिक्रमेणाऽऽदितः प्रथमतो रेतोरूपेण गर्भो भवतीत्येतदाह। यदे-तत्पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति[3]।

एवमध्यारोपापवादाभ्यामात्मतत्त्वं निरूप्योक्तात्मतत्त्वज्ञाने वैराग्यं हेतुरिति तदर्थं जीवावस्थाः प्रपञ्चयन्नर्थात्तस्य त्रय आवसथा इत्युपक्षिप्तं शरीरत्रयं च प्रपञ्चयितुं पञ्चमाध्यायमवतारयन्भूमिकां करोति—स एवमिति। यावदयमित्यारभ्य वोत्तराध्या-यस्य भूमिका। इदानीमध्यायमवतारयति—स एवमिति[4]। इत्येतमर्थमिति। इति जिज्ञासायामवस्थारूपमर्थमित्यर्थः। वैराग्यहेतोरिति। वैराग्यार्थमित्यर्थः। जीवाव-स्थारूपस्य जन्मत्रयस्यात्यन्तबीभत्सारूपत्वात्तद्विचारे वैराग्यं भवतीति भावः। पुरुषे ह वा अयमित्यत्रेदंशब्दार्थमाह—अयमित्यादिना। यो मूर्धानं विदार्य प्रविश्य स्थितः सोऽयमित्युच्यत इत्यर्थः। यज्ञादीति। अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमि-त्युपासते ते धूममभिसंभवन्तीत्यादिना पञ्चाग्निविद्यायामयमर्थः प्रसिद्धः[6]। अन्नभूत इति। व्रीह्याद्यन्नसंश्लिष्टः पुरुषाग्नौ हुतः पुरुषेण भक्षित इत्यर्थः। तस्मिन्निति। येन पुरुषेण भक्षितस्तस्मिन्नित्यर्थः। पुरुषे ह वा अयं संसार्यादितः प्रथमतः स्त्रीगर्भ-प्रवेशात्पूर्वं गर्भो भवतीति प्रथममन्वयः। पुरुषे स्त्रियामिव गर्भो न दृश्यत इत्याशङ्क्य भक्षितस्यान्नस्य रसादिक्रमेण रेतोरूपेण परिणामे सति तत्संश्लिष्टस्यापि तथैव रेतः-संश्लेषेण रेतोभावे सति तेन रूपेण पुरुषस्य शरीरे विद्यमानस्तस्य स गर्भ इत्याह—रसादीति। रसादीत्यादिशब्देन शोणितमांसादि गृह्यते। रसादिक्रमेण यदेतत्पुरुषे रेतस्तेन रूपेण गर्भो भवतीत्येतदाहेति पश्चादन्वयः कार्यः।

तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्ये-वाऽऽत्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्च-त्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म।

तच्चैतदेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो रसादि-लक्षणेभ्यस्तेजः साररूपं शरीरस्य संभूतं परिनिष्पन्नं तत्पुरुषस्याऽऽ-त्मभूतत्वादात्मा[11]। तमात्मानं[12] रेतोरूपेण गर्भीभूतमात्मन्येव[13] स्वशरीर[14]

१ च. छ. ज. ट. °थमं रे°। २ ख. ट. °तीति तदा°। ३ ङ. च. °ति। यच्चै°। ४ क. ग. घ. ङ. °ति। एवमेवेति। ५ क. ग. ङ. °न्मनोऽस्य°। घ. °न्मनत्रय°। ६ ख. ट. °सिद्ध इत्यर्थः। अ°। ७ ख. ट. °न रेतोरू°। ८ ख. ट. °वति त°। ९ क. ग. घ. ङ. कर्तव्यः। १० क. ख. ट. °चैतत्°। ११ ग. घ. °त्मानमा°। १२ क. ग. घ. °मात्मनि रे°। १३ ख. ट. °मात्मानमात्म°। १४ क. ग. घ. च. छ. ज. °रीरे बि°।

एवाऽऽत्मानं बिभर्ति धारयति । तद्देतो यदा यस्मिन्काले भार्यर्तुमती तस्यां योषाग्नौ स्त्रियां सिञ्चत्युपगच्छन्[१] । अथ तदेनत्[२]देतद्रेत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता । तदस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमनं रेतःसेककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः, तदेतदुक्तं पुरस्तादसावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना ।

ननु तस्य गर्भत्वम[३]प्रसिद्धमित्याशङ्क्य स्त्रियेव तस्य पुरुषेण भृतत्वाद्गौण्या वृत्त्या गर्भत्वमिति वक्तुं तदेतदित्यादि बिभर्तीत्यन्तं वाक्यम् । तद्याचष्टे[४]— तच्चैतदिति । रसादिलक्षणेभ्य इति । रसादिधातुसमुदायरूपत्वाच्छरी-रस्य तेषां तदवयवत्वं चरमधातुत्वा[५]च्छरीरस्य साररूपत्वं चेत्यर्थः । आत्मभूत-त्वादिति । आत्माभिमानविषयशरीरभूतत्वादात्मा[६]नं गर्भीभूतं बिभर्तीति वक्ष्यमाणा-नुषङ्गेण वाक्यं पूरणीयम् । उक्तमर्थं श्रुत्यक्षरारूढं करोति—आत्मनीति[७] । अत आत्मानमित्यस्य न पुनरुक्तिदोषः । एवं पितृशरीररूपमावसथं तत्र रेतोरूपेणा-वस्थां चोक्त्वा मातृदेहरूपावसथं तत्र गर्भरूपेणावस्थां च दर्शयितुं पितृशरीरान्निर्ग-मनरूपं जन्म दर्शयति—तद्देन[८] इति । यद्देत्युक्तं कालं विशदयति—भार्येति । पञ्चाग्निविद्यायां योषा वाव गौतमाग्निरित्यादिनाऽयमर्थो दर्शित इति वक्तुं योषाग्ना-वित्युक्तम् । उपगच्छन्निति । भार्यां संगच्छन्नित्यर्थः । अस्य रेतोरूपेण स्थानान्नि-र्गमनमित्यन्वयः । रेतो भार्यायां सिञ्चतीत्यत्र वाक्यान्तरं संवादयति—तदेतदिति । असावात्मा पुरुषोऽमुमात्मानं[९] स्वीयं रेतोरूपमात्मानमस्मा आत्मने भार्यारूपाय[१०] प्रय-च्छतीति श्रुत्यर्थः ।

तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति साऽस्यैतमात्मा-नमत्र गतं भावयति ।

[११]तद्देतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं [१२]स[१३]त्तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्वदेव । तस्माद्धेतोरेनां मातरं स गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत् । यस्मात्स्त-नादिस्वाङ्गवदात्मभू[१५]यं गतं तस्मान्न हिनस्ति न बाधत इत्यर्थः ।

---

१ ख. ट. एव बि° । २ क. ग. घ. ङ. °च्छत्युपगच्छन् । ३ ग. घ. °मसि° । ४ क. ग. ङ. °ष्टे । यदेतदि° । ५ ख. ट. °त्वाच्च शरी° । ६ ग. ङ. °त्मा तं ग° । ७ क. आत्मनीत्य° । ८ ग. °देनदि° । ९ क. ग. घ. ङ. °नं स्वकीयं । १० ख. °य संप्र° । ११ ग. घ. ज. तदेतद्रे° । १२ क. ख. सक्तं सत्त° । १३ ङ. °तस्याः स्त्रिया आ° । १४ क. ग. च. °दिव° । १५ क. ग. घ. °भूतं ग° ।

साऽन्तर्वर्त्न्येतमस्य भर्तुरात्मानमत्राऽऽत्मन उदरे गतं प्रविष्टं बुद्‌ध्वा भावयति वर्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धाशनादिपरिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगं च कुर्वती ।

ननु स्त्रीशरीरे प्रविष्टं पुरुषस्य रेतः स्त्रिया उपद्रवकारि स्याच्छरीरलग्नबाणवदित्याशङ्क्योक्तं तत्स्त्रिया इत्यादि तदेतद्व्याचष्टे—तद्देतो यस्मामिति । पिटका व्रणरूपग्रन्थिविशेषास्तद्वन्न हिनस्तीति व्यतिरेकेण दृष्टान्तः । अक्षरार्थमुक्त्वा पिण्डितार्थमाह—यस्मादिति । अत्र प्रसङ्गात्स्त्रिया सावधानेन गर्भरक्षणं कर्तव्यमिति विधत्ते—सेति । भावयति भावयेदित्यर्थः । पालनोपायमाह—गर्भविरुद्धेति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति ।

सा भावयित्री वर्धयित्री भर्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्त्रा भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित्केनचित्संबन्ध उपपद्यते । तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन बिभर्ति धारयत्यग्रे प्राग्जन्मनः । स पिताऽग्र एव पूर्वमेव जातमात्रं जन्मनोऽध्यूर्ध्वं जन्मनो जातं कुमारं जातकर्मादिना पिता भावयति ।

तस्याप्यन्तर्वत्नीरक्षणं विधत्ते—सा भावयित्रीति । नशब्दस्य सेत्यत्र संबन्धः । साऽपीत्यर्थः । तस्या भावयितव्यत्वे हेतुमाह—न हीति । स्त्रीपुरुषयोः परस्परोपकारकत्वमुक्त्वा तयोः पुत्रसाध्यवक्ष्यमाणपुण्यकर्मप्रतिनिधिरूपप्रत्युपकारसिद्ध्यर्थं पुत्रं प्रत्युपकारकत्वमाह—तमिति । अग्र इत्यत्रैकोऽग्रशब्दो जन्मनः पूर्वकालं वदति । द्वितीयो जननकालमधिशब्दोऽनन्तरकालं वदतीति व्याचष्टे—अग्रे प्राग्जन्मन इत्यादिना । पूर्वमेवेत्यस्य विवरणं जातमात्रमिति । जायमानमित्यर्थः । जातकर्मादिनेति । जन्मनः प्राक्सीमन्तादिना जननकाले सुखनिष्क्रमणार्थं मन्त्रजलप्रोक्षणादिनाऽनन्तरं जातकर्मादिनेत्यर्थः ।

स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ।

---

१ छ. °मत्र पुत्रात्मानमुद° । २ छ ज. °द्धान्नादि° । ३ क. ग. घ. ङ. तद्ध्या° । ४ क. °रेकी द° । ग. घ. ङ. °रेकद° । ५ छ. °त्री स्त्री भ° । ६ ख. छ. ज. °व्या वर्धयितव्या र° । ७ ख. ट. °व कुमारं जा° । ८ क. ग. घ. इति तत्रै° । ९ ख. ट. °ष्टे । प्रा° ।

स पिता यद्यस्मात्कुमारं जन्मतोऽध्यूर्ध्वमग्रे जातमात्रमेव जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव हि पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं पतिर्जायां प्रविशतीत्यादि । तत्किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयतीति । उच्यते—एषां लोकानां संतत्या अविच्छेदायेत्यर्थः । विच्छिद्येरन्हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्युः केचन[3] । एवं पुत्रोत्पादनादिकर्माविच्छेदेनैव संतताः प्रबन्धरूपेण वर्तन्ते हि यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः । तदस्य संसारिणः कुमाररूपेण मातुरुदराद्यन्निर्गमनं तद्रेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः ।

पित्रा जातकर्मादिकं कर्तव्यमित्यभिधाय तत्स्तौति—स पितेति । प्रविशतीत्यादीति । गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायत इति मन्त्रशेषः । मोक्षप्रकरणे पुत्रोत्पादनस्य विधानात्पुत्रोत्पादनं मोक्षसाधनमित्यभिप्रायेण पृच्छति—तत्किमर्थमिति । न कर्मणा न प्रजया धनेनेत्यादिश्रुतेर्मोक्षप्रकरणे पुत्रोत्पादनोक्तिर्वैराग्यार्थेत्यभिप्रेत्य प्रकृतश्रुत्योत्तरमाह—उच्यत इति । अत्र लोकशब्देन लोकसाधनीभूताः पुत्रपौत्रादयो गृह्यन्ते । तेषां संतत्या इत्यर्थः । पुत्रोत्पादनेनैवोक्तानां लोकानां संततत्वं प्रसिद्धमिति वक्तुमेवं[7] संतता हीति वाक्यं तद्व्याचष्टे[8]—एवमिति । स्वेन पुत्रोत्पादने विधितः कृते सति[9] स्वपुत्रोऽपि[10] तथा तत्पुत्रोऽपि तथेत्येवं लोकसंततिर्भवतीत्यर्थः । पुत्रोत्पादनस्य लोकसंततिरेव प्रयोजनमिति वदन्त्या श्रुत्या तस्य मोक्षसाधनत्वं निरस्तमित्याह—न मोक्षायेत्यर्थ इति । एवं प्रसङ्गाद्गर्भधारणादिविधि[11]मुक्त्वा प्रकृतं वैराग्यार्थं द्वितीयं जन्म दर्शयति—तदस्येति ।

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।

अस्य पितुः सोऽयं पुत्रात्मा पुण्येभ्यः शास्त्रोक्तेभ्यः कर्मभ्यः कर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते पितुः स्थाने पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय प्रतिनिधीयत इत्यर्थः । तथा च संप्रत्तिविद्यायां वाजसनेयके—"पित्राऽनुशिष्टोऽहं ब्रह्माहं[12] यज्ञ[13]" इत्यादि प्रतिपद्यत इति ।

एवं पितृशरीरेऽत्यन्ताशुचावत्यन्ताशुचिरेतोरूपेणावस्थानं ततोऽपि[14] निर्गमनं ततो

१ ख. च. ट. °व पु° । २ ख. ट. °यति । उ° । ३ ख. °न । ते चैव° । ४ क. ख. ट. °णः पुंसः कु° । ५ ख. ट. °ज्ञयेत्या° । ६ ग. घ. ङ. °कृतं श्रु° । ७ ख. ट. °क्यं व्याच° । ८ ख. ट. °ष्टे । ते चेति । ९ क. ग. घ. ङ. °ति स पु° । १० ग. घ. ङ. तथे° । ११ क. ग. ङ. °रणवि° । १२ ग. घ. °ह्मादिमखीसा° । १३ च. इति प्र° । १४ क. ग. घ. ङ. °तो नि° ।

मातुरुदरे मलमूत्राक्रान्ते विष्ठांक्रमिवदवस्थानं ततो योनिद्वारां निर्गमनं चेत्याद्यत्यन्तकष्टमित्युक्त्वा जन्मानन्तरमपि न स्वातन्त्र्यं किंतु पितृनियोगात्तत्पारतन्त्र्येण सर्वदा कर्मानुष्ठातव्यमिति वदन्पुत्रेण कर्तव्यं पितुरुपकारं दर्शयति सोऽस्येति वाक्यं तद्याचष्टे—अस्येति । पितुर्द्वावात्मानौ देहौ स्वदेहः पुत्रदेहश्चेति, तत्र पुत्रस्योपयोगमाह—सोऽयमिति । पुत्रस्य प्रतिनिधित्वमन्यत्राप्युक्तमित्याह—तथा चेति । संप्रत्तिः संप्रदानं स्वकर्तव्यस्य पुत्रे स्थापनं यत्रोच्यते सा संप्रत्तिविद्येत्यर्थः । यदा तु प्रैष्यन्मन्यते स्वस्य परलोकगमनं निश्चिनोति, अथ पुत्रमाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । मयाऽध्येतव्यं ब्रह्म वेदस्त्वं त्वयाऽध्येतव्यम्, मया कर्तव्योऽयं यज्ञस्त्वं त्वया कर्तव्यः, मया संपाद्यो लोकस्त्वं त्वया संपाद्यः, इत्येवं पित्राऽनुशिष्टः सन्पुत्रोऽहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति प्रतिपद्यते । अहं ब्रह्माध्येष्ये यज्ञान्करिष्ये लोकं संपादयिष्यामीति स्वी करोतीत्युक्तमित्यर्थः । अनेन स्वशरीरतृतीयावस्थोक्ता ।

अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ।

अथानन्तरं पुत्रे निवेश्याऽऽत्मनो भारमस्य पुत्रस्येतरोऽयं यः पित्रात्मा कृतकृत्यः कर्तव्यादृणत्रयाद्विमुक्तः कृतकर्तव्य इत्यर्थः । वयोगतो गतवया जीर्णः सन्प्रैति म्रियते । स इतोऽस्मात्प्रयन्नेव शरीरं परित्यजन्नेव तृणजलूकावद्देहान्तरमुपाददानः कर्मचितं पुनर्जायते । तदस्य मृत्वा प्रतिपत्तव्यं यत्तत्तृतीयं जन्म । ननु संसरतः पितुः सकाशाद्रेतोरूपेण प्रथमं जन्म । तस्यैव कुमाररूपेण मातुर्द्वितीयं जन्मोक्तम् । तस्यैव तृतीये जन्मनि वक्तव्ये प्रेतस्य पितुर्यज्जन्म तत्तृतीयमिति कथमुच्यते । नैष दोषः । पितापुत्रयोरैकात्म्यस्य विवक्षितत्वात् । सोऽपि पुत्रः स्वपुत्रे भारं निधायेतः प्रयन्नेव पुनर्जायते यथा पिता । तदन्यत्रोक्तमितरत्राप्युक्तमेव भवतीति मन्यते श्रुतिः । पितापुत्रयोरेकात्मत्वात् ।

ननु किमर्थं पुत्रं प्रतिनिदधाति स्वयमेव करोत्वित्याशङ्क्य स्वस्य मरणात्कर्तुमश-

१ क. ग. घ. ङ. °ष्ठाक्रिमि° । २ क. °रान्निर्ग° । ३ क. ग. घ. ङ चेत्यत्य° । ४ क. °न्पुत्ररूपेण । ५ ख. ट. °कारान्तरं । ६ क. ग. घ. ङ. °ति तद्या° । ७ ख. ट. प्रथेति । ८ ख. ट. तु प्रेष्य° । ९ क. °व्यः । स° । १० ख. घ. °रीरं तृ° । ११ च. °यान्मुक्तः । १२ च. °जलायुका° । १३ ज. कर्मार्जितं । १४ क. ङ. च. प्रयतः ।

क्तेरित्यभिप्रायेणोक्तमथास्यायमिति तद्व्याचष्टे—**अथेति**। एवकारार्थं मध्ये विलम्बाभावं दर्शयति—**तृणजलूकेति**। तृणजलूका तृणस्यान्तं गत्वा तृणान्तरमाक्रम्याऽऽत्मानं देहं पूर्वस्मात्तृणादुपसंहरति पूर्वतृणं मुञ्चति। एवमेवायमात्मा देहान्तरं परिगृह्य पूर्वदेहं मुञ्चतीति मध्ये विलम्बाभावः श्रुत्यन्तर[1] उक्त इत्यर्थः। कर्मचितं[2] देहान्तरमुपाददानः पुनर्जायत इत्यन्वयः। यद्यपि देवयानपितृयाणमार्गाभ्यां[3] गच्छतां लोकान्तर एव शरीरग्रहणमुक्तमुभयव्यामोहात्तत्सिद्धेरिति सूत्रे। आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति श्रुतेः। न तु पूर्वदेहत्यागकाल एव तथाऽपि सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुतौ वासनामयं[4] भाविशरीरमुत्क्रान्तिकाल एव गृह्णातीत्युक्तत्वात्तदभिप्रायं तृणजलूका[5]निदर्शनमिति[6] द्रष्टव्यम्। **तदस्येति**। यन्मृत्वा प्रतिपत्तव्यं तदस्य तृतीयं जन्मेत्यन्वयः[7]। यस्य जन्मद्वयमुक्तं तस्यैव तृतीयं जन्म वक्तव्यम्। औचित्यात्। अन्यथाऽस्य पितुः पूर्वजन्मद्वयस्यानुक्तत्वेनेदमस्य पितुस्तृतीयं जन्मेत्यनन्वयापत्तेरिति[8] शङ्कते—**नन्विति**[9]। **प्रेतस्येति**। म्रियमाणस्येत्यर्थः। यत्कुमारं भावयत्यात्मानमेव तद्भावयति सोऽस्यायमात्मेति च पितापुत्रयोरभेदस्योक्तत्वात्पुत्रस्योक्तं जन्मद्वयं पितुरेव तस्यैव च तृतीयं जन्मोच्यते[10] नान्यस्येति[11] न तृतीयत्वविरोध इत्याह—**नैष दोष इति**। यद्वा पितुर्मरणानन्तरं पुनर्जन्मेत्युक्तेः[12] पुत्रस्याप्येवमेव जन्म ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रायेण पितुरित्युक्तमित्याह—**सोऽपि पुत्र इति**। यथा प्रेत्यनन्तरं ततश्च पुत्रस्यैव तृतीयं जन्मोक्तमिति शेषः। एवं च तदस्य तृतीयं जन्मेति वाक्ये तच्छब्देन तत्प्रकारकत्वमुच्यते। अस्येति पुत्र उच्यते। अस्य पुत्रस्य तत्प्रकारकं तृतीयं जन्मेति वाक्यार्थ इति भावः। ननु पर्यायद्वयोक्तं जन्म यथा पुत्रगतमेवैवं तृतीयपर्यायोक्तमपि साक्षात्पुत्रगतमेवोच्यतां किं तयोरेकात्मत्वविवक्षयेत्या[13]द्यपरिहारे दोषमाशङ्क्याऽऽह—**तदन्यत्रोक्तमिति**[14]। अयं भावः—पुत्रस्य पितरं प्रत्युपकारप्रदर्शनार्थं तत्प्रतिनिधित्व उक्ते पिता स्वयमेव कर्म करोतु किं प्रतिनिधिनेत्याशङ्किते[15] तत्परिहारार्थं पितुर्मरणाभिधानं प्रसक्तमिति मरणानन्तरं वक्तव्यं[16] तृतीयं जन्म लाघवार्थं तस्मिन्नेवोक्तमिदं[17] जन्मत्रयं सर्वेषां पूर्वेषामस्त्यस्तीति[18] प्रदर्शयितुं च पुत्रे वक्तव्यमपि तृतीयं जन्म पितर्युक्तमिति[19][20]।

---

१ क. उक्तः। कु॰। २ क. ग. घ. ङ. कर्मार्जितं। ३ क. घ. ङ. ॰यानमा॰। ४ क. ग. ङ. ॰मयभा॰। ५ ग. ङ. ॰जलायुका॰। ६ ख. ट. ॰मिदं द्र॰। ७ ग. ॰त्यन्व॰। ८ क. ग. घ. ङ. ॰पत्तिरि॰। ९ क. ग. ङ. ॰ति। प्रयत इति। १० ग. ङ. ॰च्यत इति नास्य तृ॰। ११ क. ॰ति नास्य तृ॰। १२ ख. ट. ॰र्जन्मन्युक्ते पु॰। १३ क. घ. ङ. ॰त्याये प॰। १४ क. ख. घ. ङ. ॰न्यत्रेति। १५ ख. ट. शङ्क्यत॰। १६ ख. ट. ॰क्तव्यमिति त॰। १७ ख. ट. ॰दं तु ज॰। १८ क. ग. घ. ङ. ॰मस्ती॰। १९ ग. पितुर्यु॰। २० ख. ट. ॰ति भावः।

तदुक्तमृषिणा—

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।
शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति
गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ।

एवं संसरन्नवस्थाभिव्यक्तित्रयेण[१] जन्ममरणप्रबन्धारूढः सर्वो लोकः संसारसमुद्रे निपतितः कथंचिद्यथाश्रुत्युक्तमात्मानं[२] विजानाति यस्यां कस्यांचिदवस्थायां तदैव मुक्त[३]सर्वसंसारबन्धनः कृतकृत्यो भवतीत्येत-द्वस्तु[४] तदृषिणा मन्त्रेणाप्युक्तमित्याह—गर्भे नु मातुर्गर्भाशय[५] एव सन्। न्विति वितर्के। अनेकजन्मान्तरभावनापरिपाकवशादेषां देवानां वागग्न्यादीनां जनिमानि जन्मानि विश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्ववेदमहमहो अनुबुद्धवान-स्मीत्यर्थः। शतमनेकं बह्व्यो[६] मा मां पुर आयसीरायस्यो लोहमय्य इवा-भेद्यानि शरीराणीत्यभिप्रायः[७]। अरक्षन्रक्षितवत्यः संसारपाशनिर्गमना-दधोऽधः[८] श्येन इव जालं भित्त्वा जवसाऽऽत्मज्ञानकृतसामर्थ्येन निर-दीयं निर्गतोऽस्मि। अहो गर्भ एव शयानो वामदेव ऋषिरेवमुवाचैतत् ।

पूर्वाध्यायेऽध्यारोपप्रकरणोक्तमावसथत्रयं वैराग्यार्थमिह प्रपञ्च्य तस्मिन्नेवाध्याये तस्य संसारस्य निवर्त्यत्वेन तदपवादार्थं यत्तत्त्वज्ञानमुक्तं स एतमेवेत्यादिना तत्सफलं प्रपञ्चयितुं तदुक्तमृषिणेत्यादिग्रन्थः। तत्र तच्छब्दार्थमाह—एवमित्यादिना। एत-द्वस्त्विति। संसारसमुद्रे पतनं ततस्तत्त्वज्ञानाच्च[९][१०] तन्निवृत्तिरित्येतद्वस्त्वित्यर्थः। आहेति। ब्राह्मणमिति शेषः। भावनेति। आत्मानात्मविवेकभावनेत्यर्थः। वाग-ग्न्यादीनामिति। उक्तानि जन्मानि शरीरग्रहणरूपाणि तदुपलक्षितः सर्वोऽपि संसारो वागादिकरणतदधिष्ठातृदेवतादिसंघातस्य[११] लिङ्गशरीरस्यैव न त्वसङ्गस्य व्यापिनो ममेत्यर्थः। अनेन पदार्थविवेकपूर्वकमात्मज्ञानमुक्तम्। यद्वा सर्वज्ञादात्मनः सकाशादे-वैषां जन्मानीत्यन्ववेदम्[१२]। एतज्जन्महेतुभूतं मूलकारणमात्मानं ज्ञातवानस्मीत्यर्थः। यद्यपि गर्भे श्रवणादिज्ञानसामग्री नास्ति तथाऽपि पूर्वजन्मकृतश्रवणादिसामग्रीवशादेव प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यां गर्भेऽपि ज्ञानोत्पत्तिः संभवतीति भावः। इतः पूर्वकालीनं बन्धं दर्शयति—शतमिति। अभेद्यानीति। तत्त्वज्ञानमन्तरा तत्प्रवाहाविच्छेदादित्यर्थः।

---

१ ख. ग. ङ. ट. °स्थाव्य°। २ ङ. °मात्मतत्त्वं वि°। ३ क. ग. ङ. च. °क्तसं°। ४ ख. ज. °द्वस्त्वृषि°। ५ क. ग. घ. ङ. मातृगर्भा°। ६ ग. ङ. बह्वो मा। ७ क. ग. घ. ङ. °त्यर्थः। अ°। ८ क. ख. ज. °धोऽध श्ये°। ९ ख. ट. °वर्तकत्वे°। १० क. ग. घ. तत्त्व°। ११ ख. ट. °तृदेवा-दिसं°। १२ क. ग. ङ. जनिमानी°।

अधोऽध इति । अधो[1] लोके[2]ष्वेव निकृष्टलोकेष्वेवारक्षन्नित्यर्थः । यद्वाऽध इति श्रौतं पदमथेत्यर्थे व्याचष्टे—अधो[3]ऽथेति । अथानन्तरमिदानीमित्यर्थः । मन्त्रद्रष्टुरभिप्राय-माह—अहो इति । इदमाश्चर्यं मम संवृत्तमित्यभिप्रायेण मन्त्रमुक्तवानित्यर्थः । मन्त्र-[4]द्रष्टुर्नामनिर्देशपूर्वकं तस्य तात्पर्यं वक्तुं गर्भे एवैतादित्यादि ब्राह्मणम् । तद्याचष्टे—गर्भे इत्यादिना । एतत्पूर्वब्राह्मणोक्तमर्थजातमेवं मन्त्रोक्तप्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ।

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व
उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्का-
मानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ।

[यथास्थानं गर्भिण्यः]

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

उपनिषत्क्रमेण द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स वामदेव ऋषिर्यथोक्तमात्मानमेवं विद्वानस्माच्छरीरभेदाच्छरीर-स्याविद्या[5]परिकल्पितस्या[6]ऽऽयसवदनिर्भेद्यस्य जननमरणाद्यनेकानर्थश-ताविष्टशरीर[7]प्रबन्धनस्य परमात्मज्ञानामृतोपयोगजनितवीर्यकृतभेदाच्छ-रीरोत्पत्तिबीजाविद्या[8]दिनिमित्तोपमर्दहेतोः शरीरविनाशादित्यर्थः । ऊर्ध्वः परमात्मभूतः सन्नधो[9]भा[10]वात्संसारादुत्क्रम्य [11]ज्ञानावद्योतितामल-सर्वात्मभावमापन्नः सन्नमुष्मिन्यथोक्ते[12]ऽजरेऽमरेऽमृतेऽभये सर्वज्ञेऽपूर्वेऽ-नपरे[13]ऽनन्तेऽबाह्ये प्रज्ञानामृतैकरसे[14] प्रदीपवन्निर्वाणमत्य[15]गमत्स्वर्गे लोके स्वस्मिन्नात्मनि स्वे स्वरूपेऽमृतः समभवदात्मज्ञानेन [16]पूर्वमाप्तकामतया

---

१ क. °धोऽधो निकृष्टलो° । २ क. ग घ. ङ. °ष्वेवा° । ३ ग. घ. ङ. °धोऽध इति । ४ ख. ट. °द्रष्टृनाम° । ५ क. ङ. ग. ज. °द्याक° । ६ क. ग. घ. ङ. °स्यायोव° । ७ क. ख. ग. °रब° । ८ ग. घ. ज. °द्यानि° । ९ क. ग. घ. ङ. °धोभवा° । १० च. °भावसंसा° । ११ ग. घ. ज्ञान्यू-र्ध्वविद्योदितात्मा स° । १२ च. ज. °क्तेऽजेऽज° । १३ च. ज. °नन्तरेऽबा° । १४ ङ. च. ज. °से स्वर्गे° । १५ क.ग. घ. °त्यवग° । १६ क. ग. पूर्वं समा° । ख. ट. पूर्वं प्राप्त° ।

जीवन्नेव सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः । द्विर्वचनं सफलस्य सोदाहरणस्याऽऽत्मज्ञानस्य परिसमाप्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

ज्ञानस्याव्यभिचरितफलत्वज्ञापनाय[1] वामदेवेन ज्ञानफलं प्राप्तमिति वक्तुं स एवं विद्वानिति वाक्यं व्याचष्टे—**स वामदेव इति**। शरीरस्य पुनरुत्पत्तिशङ्कां वारयति—**शरीरोत्पत्तीति** । तत्त्वज्ञानेनाविद्यादि[2]नाशादित्यर्थः । **परमात्मभूतः[3] सन्निति** । ऊर्ध्वशब्दस्योपरितनवाचित्वात्परमात्मवस्तुन[4] एवं कदाचिदप्यधोभावरूपनिकर्षाभावेन निरङ्कुशोपरितनभावादूर्ध्वशब्दार्थत्वमित्यर्थः । प्रसिद्धं[5] स्वर्गलोकं[6] वारयति—**अमुष्मिन्यथोक्त इति** । इन्द्रियागोचरत्वेनामुष्मिन्निति निर्देशः । स्वर्गशब्दस्य निरतिशयसुखसामान्यवाचित्वाद्ब्रह्मानन्दस्यैव तथाविधत्वात्तस्यैव मुख्यं स्वर्गत्वम् । वैषयिकस्य तु स्वर्गत्वमापेक्षिकमित्यर्थः । उक्तस्य स्वर्गस्य ब्रह्मरूपस्य स्वसमाद्भेदमाशङ्क्याऽऽह—**स्वस्मिन्निति** । आत्मशब्दस्यान्तःकरणा[7]द्यर्थत्वं वारयति—**स्वे स्वरूप इति** । अमुष्मिन्स्वर्गे[8] मर्त्यदेहादिभावं विहाय स्वात्मभावेनैव स्थित इत्याह—**अमृत इति** । उक्तस्वर्गलोके[9][10] सर्वकामावाप्तिरिति भ्रमं वारयति—**पूर्वमिति** । जीवन्मुक्तिदशा[11]यामाप्तकामतया सर्वात्मत्वेनेत्यर्थः[12] । **सोदाहरणस्येति** । उदाहरणं वामदेव इत्यर्थः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानकृतावैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

(आरण्यकक्रमेण षष्ठोऽध्यायः)

तत्र प्रथमः खण्डः ।

ॐ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा ।

---

१ क. °भिचारित्वफ° । ख. °भिचारितया फलवत्त्वज्ञा° । २ ग. घ. ङ. °द्याना° । ३ ख. ग. ङ. °त्मार्थभू° । ४ ख. ग. ङ. ट. °मार्थव° । ५ ख. ङ. °सिद्धस्व° । ६ ग. घ. स्वर्गे लो° । ७ क. ग. ङ. °णार्थ° । ८ क. घ. ङ. °र्गेऽस्मर्त्ये दे° । ९ क. ग. घ. ङ. °स्वर्गे लो° । १० ख. ट. °के स्वर्गका° । ११ क. °न्मुक्तद° । १२ क. °त्मभावेने° ।

ब्रह्मविद्यासाधनकृतसर्वात्मभावफलावाप्तिं[1] वामदेवाद्याचार्यपरम्परया श्रुत्याऽवद्योत्यमानां[2] ब्रह्मवित्परिषद्यत्यन्तप्रसिद्धामुपलभमाना[3] मुमुक्षवो ब्राह्मणा अधुनातना ब्रह्म जिज्ञासवोऽनित्यात्साध्यसाधनलक्षणात्संसारादाजीवभावाद्व्याविवृत्सवो विचारयन्तोऽन्योन्यं पृच्छन्ति[4] कोऽयमात्मेति कथं[5] यमात्मानमयमात्मेति साक्षाद्वयमुपास्महे कः स आत्मेति। यं चाऽऽत्मानमयमात्मेति साक्षादुपासीनो वामदेवोऽमृतः समभवत्तमेव वयमप्युपास्महे[6] को नु खलु स आत्मेति । एवं जिज्ञासापूर्वम[7]न्योन्यं पृच्छतामतिक्रान्तविशेषविषयश्रुतिसंस्कारजनिता स्मृतिरजायत । तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषम् । स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । एतमेव पुरुषम् । अत्र द्वे ब्रह्मणी इतरेतरप्रातिकूल्येन प्रतिपन्ने इति । ते चास्य पिण्डस्याऽऽत्मभूते । तयोरन्यतर आत्मोपास्यो भवितुमर्हति । योऽत्रोपास्यः[8] कः स आत्मेति विशेषनिर्धारणार्थं पुनरन्योन्यं पप्रच्छुर्विचारयन्तः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये जन्मत्रयनिरूपणेन वैराग्यं निरूपितं ज्ञानोत्पत्त्यर्थम् । न च पदार्थशोधनं विना वैराग्यमात्रेण ज्ञानोत्पत्तिरिति[9] पदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यार्थं कथयितुं षष्ठोऽध्याय[10] इत्यभिप्रेत्य पदार्थशोधनेऽधिकारिणं दर्शयन्वाक्यमवतारयति—ब्रह्मविद्येति । वामदेवाद्याचार्येति । आदिशब्देन तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवदित्यादिनोक्ता देवादयो गृह्यन्ते—अधुनेति[11] । पूर्वोक्तरीत्या वैराग्योत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः । आजीवभावादिति । संसारस्य हेतुभूतोऽविद्यातत्कार्येष्वात्मभावसहिताद्व्या[12]वर्तितुं[13] संसारं परित्यक्तुमिच्छन्त इत्यर्थः । विचारप्रकारमेव वाक्यान्वयेन स्पष्टीकर्तुं पृच्छन्ति[14]—कथमिति । नन्वयमात्मेति विशेषतो निश्चये स कु इति प्रश्नानुपपत्तिः । तद्विचारेण वा न किंचित्प्रयोजनमित्याशङ्क्याऽऽत्मानं विशिनष्टि—यं चेति । उपास्महे उपासितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । वामदेवोऽयमात्मानमुपास्यामृतोऽभवद्वयमपि तमात्मानमुपासितुं प्रवृत्ताः स क इति प्रश्नार्थ इत्यर्थः । उपासनं नामोप सामीप्येनैक्येन[15] तस्यैव निरुपचरितसामीप्यत्वादैक्येनापरोक्षीकृत्याऽऽसनं तद्रूपेणावस्थानं यत्तदुच्यते । यद्वाऽहं सुखीत्यादिव्यवहारेषु तमेव वयमप्युपास्महे[16] तमेवाऽऽत्मत्वेन स्वीकृत्य स्थिताः । अना-

---

१ च. ज. °फलप्राप्तिं । २ च. °त्या चाव° । ३ ग. घ. °सिद्धिमु° । ४ ख. च. ज. ट. °न्ति कु° । ५ ङ. °थं परमा° । ६ क. ग. घ. ङ. °यमुपा° । ७ क ग. घ. ङ. °र्वकम° । ८ क. ख. ग. ङ. च. ज. ट. °स्यः कतरो न स° । ९ क. ग. घ. ङ. °त्पत्तिः प° । १० ख. षष्ठाध्या° । ११ क. ग. ङ. °ति । अधुना पू° । १२ ख. ट. °तादवि° । १३ क. ख. ट. °वर्तयितुं । १४ क. ख. ट. °च्छन्ति कु° । १५ ख. °नैक्यं त° । १६ ख. ट. °यमुपा° ।

त्मनोऽहमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः स आत्मा क इति विचारार्थः। न चायमात्मेति निश्चये विचारायोगः। तस्यैव[1] कार्यकरणसंकीर्णत्वेन विचारोपपत्तेरिति। ननु भूतानां व्याकरणार्थं यः प्रविष्टः स एवाऽऽत्मेतिनिर्धारणसंभवाद्विचारानुपपत्तिरित्याशङ्क्यैवमपि द्वयोः प्रविष्टत्वेन स्मर्यमाणत्वान्न निर्धारणमिति वक्तुं द्वयोः प्रविष्टत्वं स्मृतमित्याह—**एवं जिज्ञासेति**। **अतिक्रान्तेति**। अतिक्रान्तौ पूर्वमुक्तौ यौ विशेषौ देहे[2] प्रविष्टौ प्राणात्मानौ तद्विषया श्रुतिजन्यानुभवजन्यसंस्कारजनिता स्मृतिरित्यर्थः। तामेव स्मृतिं स्वरूपतो[3] दर्शयति—**तं प्रपदाभ्यामिति**। तमिमं पुरुषं शरीरं प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां ब्रह्मापरब्रह्मरूपः[4] प्राणः प्रविष्ट इत्यर्थः। अन्यस्य प्रवेशे श्रुतिमाह—**स एतमिति**। श्रुतिभ्यां लब्धमर्थमाह—**एतमेवेति**। अत्रेति श्रुतिभ्यामित्यध्याहृत्येति श्रुतिभ्यामितरेतरप्रातिकूल्येनेतरेतराभिमुखतयैतमेव पुरुषशरीरं प्रतिपन्ने प्रविष्टे द्वे ब्रह्मणी इति स्मृतिरजायतेत्यन्वयः। न त्वेतमेवेत्यनेनैतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिति वाक्यं द्वे ब्रह्मणी इत्यनेन द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति वाक्यं च द्वयोः प्रवेशे मानतयोपन्यस्तमिति भ्रमितव्यम्। आद्यवाक्ये द्वयोः प्रवेशाप्रतीतेः[6]। द्वितीये च शब्दब्रह्मपरब्रह्मणोरभिधानेन[7] तयोर्द्वयोः प्रवेशे मानत्वायोगादिति। तथाऽपि तयोर्द्वयोः कथमात्मत्वशङ्केत्यत आह[8]—**ते चेति**। तयोरन्यतरेण[9] विना शरीरस्थित्यभावात्तयोरात्मत्वशङ्केत्यर्थः। एवं विचारापेक्षितामात्मद्वयस्मृतिमुक्त्वा विचारमाह—**तयोरन्यतर इति**। आत्मा वा इदमेक एवेत्येकस्यैव[10] ज्ञेयत्वोपक्रमान्न द्वयोरुपास्यत्वमित्यर्थः। **कः स आत्मेति**। य उपास्य आत्मा स क इत्यन्वयः। **प्रपच्छुरिति**। कतरः स आत्मेति वाक्येनेति शेषः।

येन वा[11] पश्यति येन वा[12] शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति।

पुनस्तेषां विचारयतां विशेषविचारणास्पदविषया[13][14] मतिरभूत्। कथं, द्वे वस्तुनी अस्मिन्पिण्ड उपलभ्येते अनेकभेदभिन्नेन करणेन येनोपलभते यश्चैक उपलभते करणान्तरोपलब्धविषयस्मृतिप्रतिसंधानात्[15]। तत्र न तावद्येनोपलभते स आत्मा भवितुमर्हति। केन पुनरुपलभत इति।

---

१ ङ. °यैकार°। २ ग. घ. ङ. देहं। ३ क. °तो निर्दिशति। ४ ग. ङ. °ररू°। ५ ग. घ. ङ. °रूपप्रा°। ६ क. ग. घ. ङ. °प्रतिपत्तेः। द्वि°। ७ ग. घ. ङ. °ने त°। ८ ख. ट. °ह। द्वतीति। ९ ख. ट. °रेणापि वि°। १० क. ग. घ. °व मेय°। ११ ट. वा रूपं प्र°। १२ ट. वा शब्दं शृ°। १३ ग. विषयानिच्छया। १४ घ. ङ. °विषयानिच्छतां तद्विष°। १५ ग. घ. ङ. ज. °तिसं°।

उच्यते। येन वा चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति येन वा शृणोति श्रोत्रभूतेन शब्दं येन वा घ्राणभूतेन गन्धानाजिघ्रति येन वा वाक्करणभूतेन वाचं नामात्मिकां व्याकरोति गौरश्व इत्येवमाद्यां साध्वसाध्विति च। येन वा जिह्वाभूतेन स्वादु चास्वादु च विजानातीति।

एवं विचारे क्रियमाणेऽतिपरिशुद्धान्तःकरणत्वात्तेषां प्रपद्भ्यां प्रपन्ने करणत्वेनानात्मत्वनिश्चयो मूर्ध्ना प्रविष्ट उपलब्धृत्वेनाऽऽत्मत्वनिश्चयश्चाभूदित्याह—**पुनरित्यादिना। विशेषेति।** विचारणास्पदप्राणात्मद्वयविषयैकस्मिन्करणत्वेनापरस्मिन्नुपलब्धृत्वेन प्रकारेण विशेषरूपा मतिरजायतेत्यर्थः। नु द्वयोः सत्त्व इयं विशेषमतिः स्यात्तदेव नास्तीति शङ्कते—**कथमिति।** चक्षुषा पश्यामीत्यादिप्रकारेण द्वयोः प्रतीतेर्नैवमित्याह—**द्वे इति।** येनोपलभते यश्चोपलभते ते द्वे उपलब्धिकर्तृकरणे वस्तुनी उपलभ्येते इत्यन्वयः। तत्र किं करणमित्यत आह—**अनेकेति।** चक्षुःश्रोत्राद्यनेकभेदभिन्नेनेत्यर्थः। अनेन यदनेकात्मकचक्षुरादिकरणसंघातात्मकं प्राणस्वरूपं तत्संहतत्वात्परार्थमिति परशेषत्वेन करणमित्युक्तम्। उपलब्धरि त्वनेकात्मकत्वाभावान्न परार्थत्वेन शेषत्वम्। किंतु शेषित्वमेवेति वक्तुमेकं एवेत्युक्तम्। अनेन करणस्य परार्थत्वं परं शेषिणमन्तराऽनुपपन्नं सत्परं व्यतिरिक्तमुपलब्धारं गमयतीति तस्मिन्नपि तत्प्रमाणमित्युक्तम्। इदानीं करणानामेवोपलब्धृत्वं तद्व्यतिरिक्तोपलब्धा नास्तीति वदन्तं नास्तिकं प्रति प्रमाणान्तरमाह—**करणान्तरेति।** पूर्वं चक्षुषा रूपं दृष्ट्वा पश्चादुद्धृतचक्षुः स्मरति रूपमद्राक्षमिति। तथा योऽहमद्राक्षं स एवेदानीं स्पृशामीति प्रतिसंदधाति। तदुभयं व्यतिरिक्तोपलब्धुरभावे न स्यात्। अन्यानुभूतेऽन्यस्य स्मृतिसंधानयोरदर्शनादित्यर्थः। एवमनेकात्मस्य करणत्वमुक्त्वा तत एव तस्याऽऽत्मत्वं नास्तीत्याह—**तत्र न तावदिति।** तयोर्मध्य इत्यर्थः। अर्हतीत्यनन्तरं किंतु परिशेषादुपलब्धाऽऽत्मा भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणान्वयेन वाक्यं पूरणीयम्। एवमर्थमुपवर्ण्य तमर्थं श्रुत्यक्षरारूढं कर्तुं पृच्छति—**केन पुनरिति।** श्रुत्यारूढं करोति—**उच्यत इति। येनेति।** तृतीयया करणत्वं चक्षुरादेरुक्तमित्यर्थः। **वाक्करणेति।** वाग्रूपकरणेनेत्यर्थः। वाचमिति करणं नोच्यते तस्य येनेत्यनेनोक्तत्वात्किंतु वक्तव्यमुच्यत इत्याह—**नामात्मिकामिति। साध्विति।** गौरितीदं नाम साधु गावीति नामासाध्विति व्याकरोति व्याकरणेन व्यक्ती करोतीति चार्थः।

---

१ ज. °श्चश्चेयं°। २ ग. ङ. °लब्धत्वे°। ३ ग. °लब्धत्वे°। ४ क. ग. घ. ङ. ननूभयं। ५ क. द्वे वस्तुनी इ°। ६ क. ग. घ. ङ. °त्मकं च°। ७ क. ग. घ. °दिसं°। ८ क. °णरू°। ९ ख. ट. °क इत्यु°। १० क. परशे°। ११ ख. ट. °रिक्त उप°। १२ क. ग. घ. ङ. एव स्पृ°। १३ क. ग. °ह। त°। १४ क. ग. तत्रेति तयो°। घ. तत्र तयो°। १५ ख. °व्यमित्या°। ट. °व्यमित्यत आह।

किं पुनस्तदे[1]वैकमनेकधा भिन्नं करणमिति, उच्यते—

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् ।

यदुक्तं पुरस्तात्प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमास्तदे[2]वैतद्धृदयं मनश्चै[3]कमेतदने[4]कधा । एतेनान्तःकरणेनैकेन चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति श्रोत्रभूतेन शृणोति घ्राणभूतेन जिघ्रति वाग्भूतेन वदति जिह्वाभूतेन रसयति स्वेनैव विकल्पनारूपेण मनसा विकल्पयति हृदयरूपेणाध्यवस्यति । तस्मात्सर्वकरणविषयव्यापारकमेकमिदं करणं सर्वोपलब्ध्यर्थमुपलब्धुः । तथा च कौषीतकिनां—"प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति" इत्यादि । वाजसनेयके च—"मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति हृदयेन हि रूपाणि जानाति" इत्यादि । तस्माद्धृदयमनोवाच्यस्य सर्वोपलब्धिकरणत्वं प्रसिद्धम् । तदात्मकश्च प्राणो यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राण इति ब्राह्मणम् । करणसंहतिरूपश्च प्राण इत्यवोचाम प्राणसंवादादौ । तस्माद्यत्पदाभ्यां प्रापयत तद्ब्रह्म तदुपलब्धुरुपलब्धिकरणत्वेन गुणभूतत्वान्नैव तद्वस्तु ब्रह्मोपास्यात्मा भवितुमर्हति । पारिशेष्याद्यस्योपलब्धुरुपलब्ध्यर्था एतस्य हृदयस्य मनोरूपस्य करणस्य वृत्तयो वक्ष्यमाणाः स उपलब्धोपास्य आत्मा नाऽस्माकं भवितुमर्हतीति निश्चयं कृतवन्तः ।

ननु चक्षुरादीनां करणत्वेऽपि प्रपदाभ्यां प्रविष्टस्य प्राणस्य करणत्वे किमायातमित्याशङ्कते—किं पुनस्तदिति । तत्र प्राणस्यैव करणत्वं वक्तुं तावद्धृदयमनःशब्दवाच्यस्य चक्षुरादिभेदभिन्नत्वमाह—उच्यत इति । यदेतद्धृदयमित्यत्र यच्छब्दार्थमाह—यदुक्तमिति । रेत इति । सारभूतं कार्यमित्यर्थः । प्रजानां रेतो हृदयमित्यादिषु मनसश्चन्द्रमा इत्यन्तासु श्रुतिषु यदुक्तं हृदयं मनश्चेति तदेवैतत्त्वया पृष्टं करणमित्यर्थः । तदेवैकमेव सच्चक्षुरादिभेदेनानेकधाभूतमिति श्रुतिगतद्वितीयैतच्छब्दार्थमाह—एकमेतदनेकधेति । अत्र येन चक्षुरादिना दर्शनादिक्रियां करोति संघा-

---

१ ज. °देक° । २ क. °श्चैतदेकमने° । ३ ख. °तत्तद° । ४ ज. °सा संक° । ५ ग. घ. च. °कमि° । ६ च. ज. °ति हि ब्रा° । ७ ङ. °यत्प्रपदाभ्यां । ८ ख. ट. °त ब्रह्मैतदु° । ङ. च. ज. °तब्रह्म । ९ ग. ज. ट. °लब्धि° । १० ख. ट. °न्नैत° । ११ च. °व वस्तु । ज. °व ब्र° । १२ ख. ज. ट. °ति । परिशेषाद्य° । च. °ति । तस्मात्परिशेषाद्य° । १३ घ. ङ. ट. °ब्ध्यर्थमेत° । १४ ख. ङ. ट. °यम° । १५ ख. ग. च. ज. ट. नो भ° । १६ क. ग. घ. ङ. °मिति श° । १७ ख. ट. °र्थः । एत° । १८ क. एतदेकमने° । १९ ग. °तत्तुद° ।

तात्मकः पुरुषः, तच्चक्षुरादिकं प्रजानां रेतो हृदयमित्यादिषु मनसश्चन्द्रमा इत्यन्तासु श्रुतिषु यदुक्तं हृदयं मनश्चेति करणं तदेतत्त्वया पृष्टमेतदेवैकं सदनेकधा भिन्नं चेति श्रुतिगतयेनेतितृतीयान्तयदितिप्रथमान्तयच्छब्दद्वयस्यैतदितिप्रथमान्तैतच्छब्दद्वयस्य चान्वयो दर्शितः। एकस्यैवानेकात्मकत्वं विशदयति—**एतेनेत्यादिना**। **सर्वकरणेति**। सर्वाणि करणानि विषयाश्च व्यापारो यस्येति विग्रहः। करणानां विषयाणां च हृदयशब्दवाच्यबुद्धिव्यापारैकत्वे श्रुतिमाह—**तथा चेति**। प्रज्ञया चिदाभासयुक्तया बुद्ध्या वाचं करणं समारुह्य बुद्धेर्वागात्मना परिणामे सति तद्बुद्धिद्वारा स्वयमप्यात्मा वागभिमानी भूत्वाऽनन्तरं वाचोऽपि बुद्धिव्यापाररूपाया नामात्मना वक्तव्यशब्दरूपेण परिणामे सति वाचा वाग्द्वारा सर्वाणि नामान्याप्नोति। तत्स्फुरणात्मना स्वयमपि वर्तत इति श्रुत्यर्थः। एवं प्रज्ञया चक्षुरित्यादिष्वप्यर्थो द्रष्टव्यः। अत्र बुद्धेर्वागाद्यात्मना परिणामो वागादेश्च नामात्मना परिणाम उक्त इत्यर्थः। **मनसा ह्येव पश्यतीत्यत्र** मनसः साक्षाद्दर्शनादिकरणत्वायोगाच्चक्षुरादिभावमापन्नस्य दर्शनादिकरणत्वमुक्तमिति भावः। एवं हृदयेन हीत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। आदिशब्देन हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति रूपाणां हृदयशब्दितबुद्ध्यात्मकत्वमुक्तं संग्राह्यम्। एवं हृदयस्य सर्वकरणात्मत्वमुक्त्वेदानीं तस्य प्राणात्मत्वमाह—**तदात्मकश्चेति**। एवं हृदयमनोद्वारा प्राणस्य सर्वकरणात्मकत्वमुक्त्वा साक्षादेव प्राणस्य तदाह—**करणसंहतीति**। तव वयं स्मो न शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्। इतरे चक्षुरादयः प्राणा इत्येवाऽऽख्यायन्त इत्यादिप्राणसंवादस्थवचनबलात्करणसंहतिरूपत्वं करणसमूहरूपत्वं प्राणस्यावगतमित्यर्थः। आदिशब्देन संवर्गविद्यादिगतं प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रतिबुध्यते प्राणादधि पुनर्जायत इत्यादिवाक्यं ग्राह्यम्। करणस्यानात्मत्वमुक्तमुपसंहरति—**तस्मादिति**। **ब्रह्मेति**। ब्रह्मत्वेनोपास्यो ज्ञातव्य आत्मेत्यर्थः। तर्हि कस्तथा ज्ञातव्य इत्यत आह—**पारिशेष्यादिति**। **वक्ष्यमाणा इति**। संज्ञानमित्यादिना वक्ष्यमाणा इत्यर्थः।

तदन्तःकरणोपाधिस्थस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था या अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्तिविषयाविषयास्ता इमा उच्यन्ते—

संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः

१ क. ग. घ. °षु श्रु° । २ ङ. °रणमेतत्त्व° । ३ ख. ट. °तदे° । ४ ख. ङ. °येन्न वेति° । ५ क. ग. घ. ङ. °रस्ते । ६ ख. °माद्यात्म° । ७ ख. °त्वमि° । ८ क. ट. प्रथिता° । ९ ङ. °त्मकत्व° । १० ङ. °वेकार° । ११ क. ग. घ. ङ. °मस्त्वामृते । १२ ख. ट. °गम्यत इत्य° । १३ ख. ट. °त्यायुच्यते । क° । १४ ख. घ. ञ. ट. °ह । परिशेषादि° । १५ च. ज. °णस्य वृ° ।

संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति ।

संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानमाज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणसामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः । स्मृतिः स्मरणम् । संकल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन संकल्पनं रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसंनिहितविषयाकाङ्क्षा तृष्णा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः । इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः प्रज्ञप्तिमात्रस्योपलब्धुरुपलब्ध्यर्थत्वाच्छुद्धप्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधिजनितगुणनामधेयानि भवन्ति संज्ञानादीनि ।

येन वा पश्यतीत्यादि मनश्चैतदित्यन्तं प्राणस्य करणत्वेनानात्मत्वार्थमित्युक्त्वा संज्ञानमित्यादि वश इत्यन्तमन्तःकरणवृत्तिद्वारा तद्व्यतिरिक्तमुपलब्धारं दर्शयितुमाह—तदन्तःकरणेति । निर्विशेषस्य कथं वृत्तिविषयत्वमन्यथा कथं तदुपलब्ध्यर्थता तासां स्यादत आह—बाह्यान्तर्वर्तिविषयेति । तर्हि तासामन्यविषयत्वे ततो बाह्यान्तर्विषयप्रतीतिरेव स्यान्नाऽऽत्मन इत्यत आह—उपलब्ध्यर्था इति । निर्विशेषत्वेनाविषयत्वेन चैतस्य साक्षादिदंतया ज्ञानासंभवेऽपि संज्ञानाद्यन्तःकरणवृत्तिसाक्षितयाऽविषयत्वेनैव तस्योपलब्धिः संभवतीत्यर्थः । अविषयत्वार्थं प्रज्ञानरूपस्येति विशेषणम् । प्रकृष्टा ज्ञप्तिः स्वप्रकाशचैतन्यं तस्य विषयत्वे स्वप्रकाशत्वव्याहतिरित्यर्थः । ब्रह्मण इति विशेषणं निर्विशेषत्वार्थम् । सविशेषत्वे हि तस्य परिच्छेदेन ब्रह्मत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्वसङ्गस्य कथमन्तःकरणवृत्तिसंबन्धः स्यादत आह—अन्तःकरणोपाधिस्थस्येति । असङ्गस्याप्यन्तःकरणप्रतिबिम्बद्वारा तद्वृत्तिसंबन्ध इत्यर्थः । चेतनभाव इति । यया वृत्त्या चेतन इत्युच्यते जन्तुः सा वृत्तिः सर्वदा सर्वशरीरव्यापिनी संज्ञानमित्यर्थः । कलादिपरिज्ञानं चतुःषष्टिकलादिजन्यं लौकिकं ज्ञानमित्यर्थः । प्रज्ञतेति । तात्कालिकप्रतिभेत्यर्थः । ययोत्तम्भनं भवति सा वृत्तिर्धृतिरित्यन्वयः । शरीराद्युत्तम्भकस्य वृत्तिविशेषस्य धृतित्वे लौकिकं व्यवहारं मानमाह—धृत्येति ।

१ घ. ङ. च. ज. °प्तिः प्राज्ञ° । २ ख. च. ट. °रणे सा° । ३ क. ग. घ. ङ. °ति व° । ४ क. छ. °णस्य वृ° । ५ क. ख ङ. °नि सं° । ६ ख. ट °तुमित्याह । ७ क. ग. घ. ङ. °वर्तीनि । ८ क. ग. घ. ङ. °न्तरविष° । ९ ग. °विषयत्वे° । १० ङ. °न च त° । ११ ख. °स्थेति । १२ क. ग. घ. ङ. °रा वृत्ति° । १३ क. ग. ङ. °कं विज्ञा° । १४ ग. घ. ङ. °र्थः । प्रज्ञ° । १५ ख. ट. या धृति° ।

तत्र स्वातन्त्र्यमिति । मनस ईषा मनीषेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । **रुजादिदुःखित्वभाव इति** । रोगादिजन्यदुःखित्वप्राप्तिरित्यर्थः । **संकल्पमिति** । सामान्येन प्रतिपन्नानां रूपादीनां शुक्लादिरूपेण सम्यक्कल्पनमित्यर्थः । **जीवनक्रियेति** । जीवनप्रयत्न इत्यर्थः । **स्त्रीव्यतिकरेति** । स्त्रीसंपर्क इत्यर्थः । इतिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वमाह—**इत्येवमाद्या इति** । एवमाद्या वृत्तयः प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः । अत्र प्रज्ञानशब्देन पूर्ववत्प्रज्ञता वृत्तिरूपा नोच्यते तस्याः संज्ञानादिनामवत्त्वानुपपत्तेः, किंतु शुद्धचैतन्यमुच्यत इत्याह—**प्रज्ञप्तिमात्रस्येति** । नन्वन्तःकरणवृत्तीनां शब्दरूपत्वाभावात्कथं प्रज्ञाननामधेयत्वमित्याशङ्क्य नामधेयस्य नामार्थोपलब्धिहेतुत्वात्संज्ञानादिवृत्तीनामपि प्रज्ञानोपलब्धिहेतुत्वात्तेन गुणेन तन्नामधेयत्वमुपचारादुच्यते न मुख्यया वृत्त्येत्याह—**उपलब्धुरुपलब्ध्यर्थत्वादिति** । उपलब्धुरुपलब्ध्यर्थत्वं वा कथमित्याशङ्क्य तदुपाधित्वादित्याह—**शुद्धेति** । यत उपाधिभूता उपलब्ध्यर्था अतो गौण्या वृत्त्या नामधेयानि भवन्तीत्यर्थः । यद्वा श्रुतौ संज्ञानादिशब्दैर्न वृत्तय उच्यन्ते किंतु संज्ञानादिशब्दा एव लक्षणयाऽभिधीयन्ते गामुच्चारयतीत्यत्रेव । तथा च संज्ञानादिशब्दाः संज्ञानादिवृत्तिविशिष्टप्रज्ञानस्य नामधेयानि सन्ति, तद्वारा शुद्धस्यैव प्रज्ञानस्य लक्षणया नामधेयानीत्याह—**तदुपाधिजनितेति** । वृत्त्युपाधिजनितो गुणो वृत्त्युपाहितरूपं तन्नामधेयानि सन्ति सर्वाण्येवैतानि संज्ञानादीनि संज्ञानादिशब्दाः प्रज्ञानस्यैव नामधेयानि भवन्तीत्यन्वयः ।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञप्तिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति न स्वतः साक्षात् । तथा चोक्तं प्राणन्नेव प्राणो नाम भवतीत्यादि ।

प्राणन्नेवेति । प्राणनक्रियां कुर्वन्प्राणो नाम भवतीत्यनेन प्राणनवृत्त्युपाधिकमात्मनः प्राणनामवत्त्वमुक्तम् । यद्यपि संज्ञानादिनाम्नां तत्र नोपाधिकत्वमुक्तं तथाऽपि तुल्यन्यायतयैतेषामप्यौपाधिकत्वमुक्तप्रायमिति भावः । एतदुक्तं भवति—संज्ञानादिशब्दाः प्रकाशात्मकवस्तुवाचिनः । न च साक्षादन्तःकरणवृत्तीनां जडानां प्रकाशात्मकत्वं संभवतीति प्रकाशात्मकवस्तुन्यध्यासादेव तासां प्रकाशात्मकत्वमिति कल्पयन्तोऽधिष्ठानभूतमतिरिक्तं प्रकाशं गमयन्तः पर्यवसानगत्या प्रकाशात्मनः प्रज्ञानस्यैव

---

१ ख. ग. घ. ङ. ट. °पर्केत्य° । २ घ. °वत्प्राज्ञ° । ३ ङ. °त्प्रज्ञा वृ° । ४ क. °रूपता नो° । ५ क. °ते सं° । ६ क. घ. ङ. ञ. °पत्तेर्नान्तःकरणं किं° । ७ ग. घ. ङ. शुद्धं चै° । ८ ट. नाम्न्यर्थो° । ९ ख. ट. °ध्यवृ° । १० क. ग घ. ङ. °लब्ध्य° । ११ ख. ङ. ट. °ता अत उ° । १२ ख. ट. °नि भवन्ति । १३ क. ग. घ. ङ. °द्धस्य विज्ञा° । १४ ग. घ. ङ. °हितं रू° । १५ ग. घ. ङ. प्रज्ञाभिधानस्य ।

नामधेयानीति । अत्र संज्ञानादीनामनित्यत्वेन जडानां वृत्तीनां प्रकाशात्मकवस्तुवाचकसंज्ञानादिनामत्वानुपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्प्रकाशरूपोऽस्तीत्युक्तम् । तथा संज्ञानादिशब्दवाच्यत्वोक्त्या तत्प्रज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानमित्यत्रैव प्रज्ञतारूपा वृत्तिर्न भवतीत्युक्तम् । तस्याः संज्ञानादिवाच्यत्वानुपपत्तेः । तथा संज्ञानादीनि सर्वाण्येकस्य प्रज्ञानस्य नामानीत्युक्त्या च तत्प्रज्ञानमेकं सर्ववृत्त्यनुगतमित्युक्तं तदनेकत्वे तत्तद्वृत्तिगतानां प्रज्ञानानां तत्तन्नामकत्वेन सर्वनामकत्वानुपपत्तेः । प्रज्ञानस्येत्येकवचनानुपपत्तेश्च । अतो येन वा पश्यतीत्यादिना नामधेयानि भवन्तीत्यन्तेन सर्वकरणतद्वृत्तिव्यतिरिक्तः स्वप्रकाशात्मकः सर्वसाक्षी सर्ववृत्त्यनुगत एक आत्मा शोधितः ।

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव ।

स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्मापरं सर्वशरीरस्थप्राणः प्रज्ञात्माऽन्तःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्धिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्रो गुणाद्देवराजो वा । एष प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी । यतो मुखादिनिर्भेदद्वारेणाग्न्यादयो लोकपाला जाताः । स प्रजापतिरेष एव । येऽप्येतेऽग्न्यादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यन्नान्नादत्वलक्षणान्येतानि । किंचेमानि च क्षुद्रमिश्राणि क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि । इवशब्दोऽनर्थकः ।

एवं शोधितस्याऽऽत्मनः प्रतिशरीरं नानात्वं वारयितुमेष ब्रह्मेत्यादि वाक्यं तद्व्याचष्टे—स एष इत्यादिना । एष इत्यस्यार्थमाह—प्रज्ञानरूप आत्मेति । प्रज्ञानं ब्रह्मेति मुख्यब्रह्मताया वक्ष्यमाणत्वादिह मूर्धद्वाराऽनुप्रविष्टं समष्टिलिङ्गशरीराभिमानी हिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मादिशब्दैस्तत्र तत्रोक्तमपरं ब्रह्मोच्यत इत्याह—अपरमित्यादिना । सर्वशरीरेत्यनेन समष्टिस्थूलशरीरमुच्यते । अन्तःकरणोपाधिष्वित्यनेनापि समष्टिलिङ्गशरीरमुक्तम् । आद्याभ्यां प्राणप्रज्ञात्मशब्दाभ्यां क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिम-

१ क. ख. °मकत्वा° । २ ङ. °था च सं° । ३ घ. ङ °ञं संज्ञा° । ४ ख. ञ. ट. °त्रत्रैव । ५ ग. घ. °त्र प्राज्ञ° । ६ ङ. ट. °रूपत्र° । ७ ख. °पत्त्या त° । ८ ख. ट. °त्वेन त° । ९ ख. च. ज. °रस्थं प्रा° । ञ. °रस्थः प्रा° । १० क. ग. ङ. च. °प्राणप्र° । ११ च. छ. ज. °वद्वैर° । १२ क. ख. ग. घ. च. छ. ट. °वेन्द्र इन्द्रगु° । १३ क. ख. ग. घ. ङ. °दल° । १४ ख. ग. घ ङ. °मानिहि° । १५ ख. ङ. °गर्भप्रा° । १६ ख. °प्राणप्र° । १७ ख. ट° °ज्ञानात्मा° ।

त्वमुक्तम् । द्वितीयाभ्यां तु तत्र तत्र तथा[1] निर्दिष्ट इत्युच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् । ननू-क्तप्रज्ञानात्मैवापरं[2] ब्रह्मेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य प्रवेशवाक्यं प्रमाणमिति वक्तुमेष इन्द्र इति वाक्यं[4] व्याचष्टे—एष इति । गुणादिति । इदमदर्शमितिश्रुत्युक्तगुणयो-गादित्यर्थः । प्रवेशवाक्ये प्रविष्टस्येन्द्रत्वाभिधानाद्धिरण्यगर्भस्यापीन्द्रत्वोक्तौ प्रविष्टत्व-प्रत्यभिज्ञानात्प्रवेष्टुरेव प्रविष्टसर्वरूपत्वादभेदः सिध्यतीति भावः । न तु पारमैश्वर्यगुण-योगात्प्रज्ञानात्मेन्द्रः परमेश्वर इत्यर्थो ग्राह्यः । प्रज्ञानात्मनः परमेश्वराभेदस्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्परमेश्वरत्वगुणवत्त्वप्रतिपादनस्य च प्रकरणविरोधात् । न च हिरण्यगर्भाद्यात्मत्ववन्मायाविशिष्टपरमेश्वरात्मत्वमनेनोच्यत इति वाच्यम् । तथा सति भाष्योक्तगुणादितिहेत्वनन्वयाद्[6] एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरिति पूर्वोत्तरपर्यायेष्विव गुणयोगाभावेऽप्युपपत्तेश्चेति । अस्य व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वं मनसि निधायार्थान्तर-माह—देवराजो वेति । प्रजापतेर्हिरण्यगर्भाद्भेदमाह—यः प्रथमज इति । स लिङ्गशरीराभिमान्ययं तु स्थूलशरीराभिमानीति भेद इत्यर्थः[8] । तत्राद्भ्य एव पुरुषं समु-द्धृत्यामूर्छयन्मुखं निरभिद्यतेत्यादिवाक्यं प्रमाणमाह—यत इति । देवग्रहणं मनुष्यादीनामुपलक्षणम्[9] । तथा च सर्वे जीवात्मान एष एवेत्यर्थः । एवमेष ब्रह्मेत्यादि-वाक्येष्वैक्ये सामानाधिकरण्यं गृहीत्वा सर्वभूतस्थस्याऽऽत्मन एकत्वमुक्त्वा सजातीय-भेदं निराकृत्य तदुपाधीनां भूतभौतिकानामपि बाधायां सामानाधिकरण्यमाश्रित्याऽऽ-त्मव्यतिरेकेणाभावं तस्य विजातीयभेदनिराकरणार्थं[10] वक्तुमिमानि चेत्यादिवाक्यं तद्व्या-चष्टे—इमानि चेति । एतान्यन्नान्नादत्वेन पूर्वमुक्तानीति वक्तुं विशिनष्टि—अन्नेति ।

बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारु-जानि च स्वेदजानि चोद्भिजानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ।

सर्पादीनि बीजानि कारणानीतराणि चेतराणि च द्वैराश्येन[11] निर्दिश्यमानानि[12] । कानि तानि उच्यन्ते । अण्डजानि पक्ष्यादीनि । जारुजानि[13] जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजानि[14] यूकादीनि[15] । उद्भि-

१ ख. °था तथा नि° । २ ख. ट. °नूक्तं प्र° । ३ ग. घ. °परब्र° । ४ ख. ट. वाक्यमिति-व्या° । ५ ख. ट. °रगु° । ६ ख. ट. °हेतुवचनान° । ७ क ख. ग. घ. ङ. °राज इति । ८ क. ग. घ. °र्थः । अत्रा° । ९ क. ग. घ. °म् । स° । १० ख. ट. °णार्थमि° । ११ झ. ट. °राश्यत्वेन । १२ च. छ. °नि च प° । १३ च. ज. °नि च ज° । १४ च. छ. °नि च यू° । १५ क. ग. घ. ङ. च. °कामशकादी° ।

ज्जानि[1] च वृक्षादीनि। अश्वा गावः पुरुषा हस्तिनोऽन्यच्च यत्किंचेदं प्राणिजातम्[2]। किं तत्। जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति। यच्च पतत्रि। आकाशेन पतनशीलम्। यच्च स्थावरमचलं सर्वं तदशेषतः प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा तच्च ब्रह्मैव[3] नीयतेऽनेनेति नेत्रं प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदंप्रज्ञानेत्रम्। प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः[4]। प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत्। प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव लोकः। प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः। तस्मात्प्रज्ञानं ब्रह्म।

सर्पादीनां न केवलं क्षुद्रमिश्रत्वं किंतु सर्पान्तरादीन्प्रति[5] बीजत्वं चेत्याह—कारणानि[6] चेति। द्वैराश्येनेति[7]। स्थावरजङ्गमभेदेन निर्दिश्यमानानीत्यर्थः। स्वेदजा[न्ताः]नि जङ्गमान्युद्भिज्जानि स्थावराणीत्याह—उच्यन्त इति। जङ्गममित्यस्य व्याख्या यच्चलतीति। स्थावराणामपि वाय्वादिनां चलनमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—पद्भ्यामिति। स्थावरमचलमित्यनन्तरं सर्वं तदेष एवेति शेषः। तत्सर्वमेष एवेत्यत्र हेतुं वक्तुं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमित्यादि प्रतिष्ठेत्यन्तं वाक्यं तद्व्याचष्टे—सर्वमित्यादिना। नीयतेऽनेनेति। अनेन प्रज्ञानेन सत्तां नीयते सत्तां प्राप्यते सत्तावत्क्रियत इत्यर्थः। यद्वा स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्त्यत इति वा। नन्वेवंभूतं ब्रह्मैवेत्युपनिषत्सु[8] प्रसिद्धं न तु प्रज्ञानमित्याशङ्क्य वस्तुतः प्रज्ञानस्यैव तत्र तत्र ब्रह्मशब्देनाभिधानान्न दोष इत्युक्तं प्रज्ञानं ब्रह्मैवेति। यद्वा कोऽयमात्मेत्यारभ्यैते सर्वे देवा इत्यन्तं त्वंपदार्थशोधनार्थमिमानि चेत्यादि प्रतिष्ठेत्यन्तं तत्पदार्थशोधनार्थम्। तत्र पक्षे प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानमिति तत्पदार्थो ब्रह्मैवोच्यते। पञ्चभूतादि स्थावरान्तं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं ब्रह्मनेत्रमित्यर्थः। प्रज्ञासत्तयैव[9] सर्वस्यापि सत्तावत्त्वं साधयितुं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमित्युक्तम्, तद्व्याचष्टे—प्रज्ञाने ब्रह्मणीति। न केवलं प्रज्ञासत्तयैव सत्त्वं सर्वस्य किंतु प्रवृत्तिरपि तदधीनैवेत्याह—प्रज्ञानेत्र इति। पूर्ववदिति। नीयते प्रवर्त्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्तेर्नेत्रं प्रवर्तकमित्यर्थः। लोक इति। सर्वं जगदित्यर्थः[10]। यद्वा पूर्वं नेत्रशब्देन सर्वस्य सत्ताव्यापारहेतुत्वमुक्तमिदानीं सर्वस्य स्फुरणहेतुरप्ययमेवेत्युच्यत[11] इत्याह—प्रज्ञाचक्षुर्वेति। चक्षुरिति स्फुरणमित्यर्थः। जगत इव प्रज्ञानस्यापि स्फुरणप्रतिष्ठयोरन्याधीनत्वमाशङ्क्य तस्य स्वप्रकाशत्वात्स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वेना[12]ऽऽश्रयान्तराभावाच्च[13] नैवमित्याह—प्रज्ञा प्रतिष्ठेति। यद्वा सर्वस्य जगतः सत्तास्फूर्त्योः प्रज्ञानाधीनत्वादुत्पत्त्यादिष्वप्यवस्थासु[14] प्रज्ञाने

१ क. ग. घ. ङ. च. °ज्जि वृ°। २ च. छ. °मं च य°। ३ च. प्रज्ञैव ने°। ४ ख. च. ञ. °ज्ञानाश्र°। ५ क. ग. घ. ङ. °र्पादी°। ६ क. °णानीति। ७ क. ख. ग घ. ङ. ट. °राश्यत्वेने°। ८ क. ग. घ. ब्रह्मेत्यु°। ९ क. ग. घ. ङ. °वैस°। १० क. ग. घ. ङ. °र्य°। ११ ख. ट. °मेवोच्य°। १२ ख. ट. °तिष्ठत्वे°। १३ क. °न्तरत्वाभा°। १४ क. °ज्ञाधी°।

प्रतिष्ठितत्वेन तदुपादानत्वाच्च वाचारम्भणन्यायेन प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानमेव सर्पादे रज्ज्वादिरिव पर्यवसानभूमिरित्याह—प्रज्ञाप्रतिष्ठेति[1] । प्रतिष्ठा ध्रुवं पर्यवसानभूमिः परिशिष्टं[2] वस्त्वित्यर्थः । एवं च प्रज्ञानस्य प्रत्यगात्मनो निर्विशेषत्वादिकं[3] सिद्धमित्याह—तस्मादिति । प्रज्ञानस्यैव परिशिष्टत्वेन परमार्थसत्यत्वादित्यर्थः ।

तदेतत्[4]प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं सन्निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं नेति नेतीतिसर्वविशेषापोहसंवेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधिसंबन्धेन सर्वज्ञमीश्वरं सर्वसाधारणाव्याकृतजगद्बीजप्रवर्तकं नियन्तृत्वादन्तर्यामिसंज्ञं भवति । तदेव व्याकृतजगद्बीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणहिरण्यगर्भसंज्ञं भवति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमद्विराट्प्रजापतिसंज्ञं भवति । तदुद्भूताग्न्याद्युपाधिमद्देवतासंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मणः । तदेवैकं[9] सर्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्प्यते चानेकधा ।

"एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्" इत्याद्या स्मृतिः ।

ब्रह्मशब्दार्थमाह—प्रत्यस्तमितेति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मनो निर्विशेषत्वादिकमेव[10] सामानाधिकरण्येन समर्थ्यते । ब्रह्मशब्दस्यापि निर्विशेषत्वादिकमेवार्थः । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । बृंहतेर्धातोरर्थानुगमादिति शारीरकभाष्य उक्तत्वात्त्र तु प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यमनेन वाक्येनोच्यते । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यात्माद्वितीयत्वेनैवोपक्रमाद्ब्रह्मपदार्थानुपक्रमाच्च । एवं चाऽऽत्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यत इत्ययं पक्षोऽत्र स्फुटीकृत इति द्रष्टव्यम् । यदा[11] त्विमानि च पञ्च महाभूतानीत्यारभ्य तत्पदार्थशोधनार्थत्वेन व्याख्यायते तदा तत्पदार्थशोधनानन्तरं वाक्यार्थकथनार्थं प्रज्ञानं ब्रह्मेति वाक्यमिति[12] व्याख्येयम् । अत्र च पक्षेऽत्रत्यप्रज्ञानशब्देन प्रज्ञानस्य नामधेयानीत्यत्रत्येन च प्रत्यगात्मोच्यते । अत्र[13] ब्रह्मशब्देन[14] च जगत्कारणत्वोपलक्षितं चैतन्यमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । तस्मादिति चोभयोर्निर्विशेषचिद्रूपत्वाविशेषादित्यर्थः[15] । ननु प्रज्ञानस्य

---

१ ख. ट. 'ति । ध्रु' । २ क. घ ङ. 'शिष्टव' । ३ ख. ट. 'कं प्रसि' । ४ क. ख. ग. ज. 'त्प्रज्ञानं ब्रह्म प्रत्य' । ५ क. ख. ट. 'श्वरसंज्ञं भवति । स' । ६ च. छ. ज. 'यन्त्रन्त' । ७ घ. च. छ. ज. 'क्षणं हि' । ८ ख. छ. ज. ट. 'तादिसं' । ९ ख ङ. 'देव चैकं । १० ग. ध. 'शेषादि' । ११ क. ग. घ यद्वेवि' । १२ ख. ट. वाक्यं व्या' । १३ ग. घ. ङ. अन्यत्र' । १४ ख. ट. 'न ज' । १५ ग. घ. ङ. 'शेषत्वादि' ।

ब्रह्मत्वोपदेशे किं सिध्यतीत्याशङ्क्य तस्य निर्विशेषत्वादिकं सिध्यतीति फलितार्थकथनपरत्वेन व्याख्येयं प्रज्ञानमितेति । अन्यत्समानम् । उपाधिविशेषमिति । उपाधिकृतकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वादिविशेषमित्यर्थः । तस्य पुरुषार्थत्वमाह—शान्तमिति । परितृप्तं परमानन्दरूपमित्यर्थः । निर्विशेषत्वे मानमाह—नेतीति । सर्वेति । यतो वाचो निवर्तन्ते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानितिश्रुतिर्निर्विशेषानन्दत्वे मानमित्यर्थः । नन्वेवंभूतस्य प्रज्ञानस्य कथं सर्वज्ञादिस्तम्बान्तनानाविश्वभेद इत्याशङ्क्य नानाविधोपाधिसंबन्धादित्याह—तदन्तवेत्यादिना । विशुद्धोपाधिसंबन्धाविशेषेऽप्यन्तर्यामिहिरण्यगर्भप्रजापतीनां सर्वज्ञाद्भेदमाह—सर्वसाधारणेति । व्याकृते सर्वजगत्कारणसमष्टिबुद्धावात्मत्वाभिमान एव लक्षणमुपाधिर्यस्य तदित्यर्थः । अन्तरण्डेति । अण्डोपाधिकं विराट् तैदन्तर्भूतप्रथमशरीरोपाधिकः प्रजापतिरित्यर्थः । तदुद्भूतेति । तस्मादण्डादुद्भूता इमेऽग्न्यादीनामुपाधयः समष्टिवागादयस्तदुपाधिमत्प्रज्ञानमग्न्यादिदेवतासंज्ञं भवतीत्यर्थः । आदिशब्देन व्यष्टिवागाद्यभिमानिनो गृह्यन्तेऽसुरादयश्च । व्यष्टिमनुष्यादिशरीरोपाधिषु मनुष्यादिसंज्ञं भवतीत्याह—तथेति । अपीत्यनन्तरं तत्तत्संज्ञं भवतीति शेषः । उपसंहरति—ब्रह्मादीति । अत्रैवमिति शेषः । एवं ब्रह्मादिस्तम्बेति योज्यम् । ननु सांख्यादिभिर्जीवानामेव नानात्वमुच्यते । अन्यैश्च जीवेश्वरनानात्वम् । जगत्कारणं चान्यथाऽन्यथाऽप्याहुस्तत्कथमेकस्यैव ब्रह्मणो नानारूपत्वमत आह—तदेवैकमिति । अस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह—एतमेक इति ।

स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

उपनिषत्क्रमेण तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके षष्ठाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स वामदेवोऽन्यो वैवं यथोक्तं ब्रह्म वेद एतेनाऽऽत्मना येनैव पूर्वे-

---

१ क. 'वैज्ञत्वादि' । २ ख. ट. 'रणे स' । ३ क. ख. 'तदुद्भूत' । ४ ङ. 'ष्टिसमष्टिम' । ५ क. ग. घ. ङ. 'णं वाऽन्य' । ६ ख. ग. घ. ङ. ट. 'देव चैक' । ७ ट. 'त्यादित्योम' । ८ ख. ट. 'ह्म यो वे' । ९ च. प्रज्ञानेना' । १० क. प्रज्ञाना' । ग. घ. ङ. च. ज. प्रज्ञात्म' ।

नाऽऽत्मना पूर्वे विद्वांसोऽमृता अभूवंस्तथाऽयमपि विद्वानेतेनैव प्रज्ञे-नाऽऽत्मना। अस्माल्लोकादुत्क्रम्येत्यादि व्याख्यातम्। अस्माल्लोकादु-त्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदित्योमिति॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः॥ १॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतावैतरेयोपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

एवं तावत्कोऽयमात्मेत्यारभ्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यन्तेन विचारपुरःसरमात्मतत्त्वं निर्धारि-तम्। आत्मा करणसंघातात्मकप्राणव्यतिरिक्तः संज्ञानादिसर्वान्तःकरणवृत्त्यतिरिक्तस्तद-नुगतः स्वप्रकाशः सर्वशरीरेष्वेकः सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानभूतोऽद्वितीयः प्रज्ञानं ब्रह्म नित्यशु-द्धबुद्धमुक्तस्वभाव इति। इदानीमेवंभूतब्रह्मात्मविदः फलं वक्तुं स एतेनेत्यादि श्रुतिवा-क्यम्। तत्रैतच्छब्देनैकवचनान्तेन प्रकृतानामपि कोऽयमात्मेत्येवं विचारयतां बहूनां परामर्शायोग्यत्वादिदानींतनस्य विदुषश्च स इति भूतवाचिना परामर्शायोग्यत्वात्पूर्वाध्या-योक्तो वामदेवः परामृश्यत इत्याह—स वामदेव इति। ब्रह्मविदः फलमित्यत्र वाक्यस्य तात्पर्याद्वामदेवादिपुरुषविशेषे तात्पर्याभावाद्यः कश्चन ग्राह्य इत्याह—अन्यो वेति। एवमिति। कोऽयमात्मेत्युक्तप्रकारेणैतं प्रज्ञानरूपं यथोक्तं ब्रह्म प्रज्ञानेनाऽऽ-त्मना वेदेत्यर्थः। एतेनैवेत्येतच्छब्दोक्तं प्रकृतत्वं व्यक्ती करोति—येनैवेति। येनैव प्रज्ञेनाऽऽत्मना ब्रह्म विद्वांसः पूर्वेऽमृता अभूवंस्तेनैतेनैव प्रज्ञेनाऽऽत्मना यथोक्तं ब्रह्म वेद वामदेवोऽन्यो वा सोऽमृतोऽभवत्। तथाऽयमपीदानींतनोऽपि विद्वानेतेनैव प्रज्ञे-नाऽऽत्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामृतः समभवदित्यन्वयः। अत्रोत्क्रमणं पक्षिणो नीडादि-वोर्ध्वगमनं न संभवति किंतु देहात्मभावत्यागेन प्रज्ञानात्मभाव एवेत्यभिप्रेत्य प्रज्ञानात्म-नोत्क्रम्येत्युक्तम्। प्रज्ञानात्मना विद्वानिति वाऽन्वयः। उक्तमात्मतत्त्वमङ्गीकारवाचि-नोंकारेण स्वानुभवप्रकटनेन दृढीकुर्वन् (?)।

"ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ"

इतिस्मृतेरोंकारेण ब्रह्मात्मानुसंधानलक्षणं मङ्गलं कर्तुमोमित्युक्तमिति॥

इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः॥ १॥

इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानकृतावैतरेयोप-निषद्भाष्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

---

१ क. ख. ग. घ. प्रज्ञानेना। ङ. प्रज्ञाना°। २ क. ख. ग. घ. अमु°। ३ च. °वत्समभवदि°। ४ क. घ. °त्मत्ववि°। ५ क. ख. ग. ङ. °योक्तवा°। ६ ख. ट. °क्यता°। ७ ख. ट. °ब्दोक्तप्र°। ८ ख. ट. प्रज्ञाना°। ९ ख. ट. °नैव। १० ख. ट. प्रज्ञानात्म°। ११ ख. ट. प्रज्ञानात्म°। १२ क. ट. न भ°। १३ क. ग. घ. ङ. °ह्मानु°। १४ क. ग. घ. ङ °क्तम्।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

(आरण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः)

तत्र प्रथमः खण्डः ।

---

* ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाऽऽधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

उपनिषत्क्रमेण चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके सप्तमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अथोत्तरशान्तिः ।]

ॐ उदितः शुक्रियं दधे । तमहमात्मनि दधे । अनु मामैत्विन्द्रियम् । मयि श्रीर्मयि यशः । सर्वः सप्राणः सबलः । उत्तिष्ठाम्यनु मा श्रीः । उत्तिष्ठत्वनु माऽऽयन्तु देवताः । अदब्धं चक्षु-

---

* षष्ठखण्डस्य भाष्यं स्पष्टत्वादात्मतत्त्वाप्रतिपादनाच्च श्रीमच्छंकराचार्यैर्न कृतमित्येतट्टीकात एव ज्ञायते । सा तु टीका दीपिकातोऽभिन्नैवेति ज्ञात्वाऽत्र न संगृहीता । अस्य खण्डस्य व्याख्यानमेतत्पुस्तकसंगृहीतदीपिकायां विवृत एव । सप्तमाध्यायोऽयं शान्तिरूपोऽस्ति, अत एवैतदुपनिषदादौ टिप्पण्यामध्यायत्रिकरूपेयमुपनिषदित्युक्तम् । एतत्खण्डान्तखण्डषट्कस्याऽऽत्मषट्केति व्यवहारस्तूपनिषद आत्मप्रतिपादकत्वादस्याप्युपनिषत्संबन्धिशान्तिरूपत्वेन कथंचित्परम्परयाऽऽत्मप्रतिपादकत्वमित्याभिप्रायेणेति बोध्यम् ।

रिषितं मनः । सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हिंसीः । तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् । त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्कं समाप्तम् ॥

इत्यैतरेयोपनिषत्समाप्ता ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यककाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यकं समाप्तम् ॥

समाप्ता सटीकशांकरभाष्योपेतेयमैतरेयोपनिषत् ।

अथ विद्यारण्यमुनिकृता

ऐतरेयोपनिषद्दीपिका ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थमध्यायत्रयेण प्राणविद्या प्रपञ्चिता । तावता ब्रह्मविद्यायां पुरुषस्य मुख्याधिकारः संपन्नः। कर्मकाण्डोक्तैः कर्मभिर्विविदिषाया उत्पन्नत्वादुपासनया चित्तैकाग्र्यस्य संपन्नत्वाच्च । तत्संपत्तौ शमदमादयो[1] गुणा अर्थसिद्धाः । ते चाऽऽत्मविद्यायामन्तरङ्गभूताः । "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो[2] भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति" इति[3] श्रुतेः। अतो मुख्याधिकारिणमुपलक्ष्य[4] श्रुतिरध्यायत्रयेण ब्रह्मतत्त्वं विस्पष्टमुपदेष्टुमादौ[5] तत्त्वं संग्रहेण सूचयति—

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्, इति ।

आत्मशब्दस्यार्थो[6] महर्षिभिरेवं स्मर्यते—

"यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्तितः[8]" इति ।

द्विविधो ह्यात्मा व्यवहारविशिष्टः केवलश्चेति । व्यवहारोऽपि त्रिविधः । जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति । तत्र सुषुप्तावयं जीवः स्वोपाधिविलये सति परमानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोति । तथा च कैवल्योपनिषदि श्रूयते—"सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति" इति । तस्मादाप्नोतीत्यात्मेति स्मर्यमाणं[9] प्रथमं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । स्वप्नावस्थायामयं जीवो जागरणस्थपदार्थवासनाः सर्वा आदत्ते । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—"स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय[10] स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति । अस्यायमर्थः—यदाऽयं जीवो वाक्चक्षुरादिदशविधबाह्यकरणोपरतिरूपं[11] स्वापं प्राप्नोति तदानीं सर्वावतो गिरिनदीसमुद्रमनुष्यपश्वादिसर्वपदार्थोपेतस्य लोकस्येन्द्रियैरवलोक्यमानस्यास्य जगतो मात्रां लेशरूपां वासनामपादाय तत्तत्पदार्थेभ्योऽवच्छिद्य[12] स्वयं स्वी-

---

१ ग. शमा° । २ ग. °हितः श्रद्धान्वितो भू° । ३ क. °ति । अ° । ४ क. ख. °लभ्य श्रु° । ५ ग. °पदिशति । तत्राऽऽदौ । ६ ख. °शब्दो म° । ग. °शब्दार्थो म° । ७ ख. यदस्य । ८ घ. कीर्त्यते । ९ ग. °णं निर्वचनं प्रथमं द्र° । १० घ. °त्रामादा° । ११ ख. घ. °पं प्रस्वा° । ग. °पं स्वप्नं प्रा° । १२ ख. ग. °भ्योऽपच्छि° ।

कृत्य ततो जागरणाभिमानं स्वयमेव विनाश्य स्वप्ने जगद्रूपं च स्वयमेव निर्माय जगदाकारेण परिणमते स्वेन भासा स्वकीयेनान्तःकरणेन । तथा स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन कल्पितपदार्थावभासकेन युक्तः सन्प्रस्वपितीति । तस्माद्वासनास्वीकारादादत्त इत्यात्मेति द्वितीयं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । जागरणावस्थायां चक्षुरादीन्द्रियैर्बाह्यान्रूपादिविषयानत्ति भुङ्क्ते । तथा चाऽऽथर्वणिकैरेवाऽऽम्नायते—"स्त्र्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति" इति । ततो बाह्यविषयभोगानत्तीत्यात्मेति तृतीयं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । उपाधिविशिष्टस्यावस्थात्रयमुपजीव्य निर्वचनत्रयमुक्तम् । अथ केवलस्य निर्वचनमुच्यते । यद्यस्मात्कारणादस्याऽऽत्मनो भावः स्वभावविशेषः संततः परिच्छेदरहितः । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र श्रुत्यन्तरे देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यलक्षणमानन्त्यमभिहितम् । तस्मादततति सांतत्येन सर्वत्र गच्छतीत्यात्मेति चतुर्थं निर्वचनं द्रष्टव्यमिति । एवं सत्यत्राऽऽत्मतत्त्वनिर्देशस्य प्रस्तुतत्वादखण्डैकरसत्वेन संततत्वमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

यदि धातुप्रत्ययजन्यमवयवार्थमुपेक्ष्य रूढिमाश्रित्य स्वरूपवाचित्वमुच्येत । तदाऽप्यध्यस्तस्य निखिलस्य जगतोऽधिष्ठानत्वेन सर्वस्वरूपत्वमस्ति । न ह्यारोपितानां सर्पधारादण्डमालाबलीवर्दमूत्रितादीनामधिष्ठानभूतां रज्जुमन्तरेण किंचिदन्यद्वास्तवं स्वरूपमस्ति । किं बहुना यद्ययमात्मशब्दो यौगिको यदि वा रूढः सर्वथाऽपि संततोऽखण्डैकरसः सर्वजगदधिष्ठानत्वेन तदीयवास्तवस्वरूपभूतः पदार्थ आत्मशब्देनात्र विवक्षितः । वैशब्दोऽवधारणार्थः । इदमिदानीं सर्वजनीनप्रत्यक्षादिप्रमाणैः सर्वैरपि प्रतीयमानं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वमात्मैवाऽऽसीत् । न तु तत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीत् । नाप्यात्मगोचरौ शब्दप्रत्ययावास्ताम् । लोके मृत्कार्यभूतघटशरावाद्युत्पत्तेः पूर्वं मृदेवास्ति न तु घटादिकम् । तथाऽपि मृद्गोचरौ शब्दप्रत्ययौ विद्येते एव तद्वदत्रापि प्रसक्तौ सत्यां शब्दप्रत्ययावपि वैशब्देन व्यावर्त्येते । देहेन्द्रियादीनामभावेन जिह्वानिष्पाद्यशब्दस्य मनोनिष्पाद्यस्य प्रत्ययस्य चाभावः सुतरामुपपद्यते । नन्विदमात्माऽऽसीदिति सामानाधिकरण्येन जगद्वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतीयते नीलमुत्पलमिति सामानाधिकरण्यश्रवणे सत्युत्पलद्रव्यस्य नीलगुणवैशिष्ट्यस्य प्रतिभासात् । मैवम् । वैशिष्ट्ये सत्यग्रशब्दवैय-

१ ख. ग. °णतेन स्वे° । २ ग. °नानां स्वी° । ३ ख. °बाह्यादीन्रू° । ग. °बाह्यविषयान्रू° । ४ ग. °पादीन्विष° । ५ क. °कैराम्ना° । ६ ख. ग. °ह्मेति श्रु° । ७ क. ख. ग. घ. °त्र संग° । ८ घ. °स्तवतत्त्वस्य स्व° । ९ ख. °नतत्त्वेन । १० ख. °भूतस्त्वंप° । घ. °भूतस्ततपदा° । ११ ख.ग. °त्ययौ पूर्वमास्ता° । १२ ग. °र्यघ° । १३ ख. °न जीवेन जि° । १४ ग. °लत्वगु° । १५ ग. च. °णविशि° ।

र्थ्यप्रसङ्गात्। इदानीं जगद्विशिष्ट आत्मा प्रतिभासत इत्यनुपपत्त्या स्थितिकालं परित्यज्य केवलमात्मानं वक्तुमग्रशब्देन सृष्टेः प्राचीनकाल उपादीयते। तदेव-मनेन वाक्येनाखण्डैकरसमात्मतत्त्वं सूचितं भवति। एकादिशब्दैरखण्डैकरस-त्वमेवं स्पष्टी क्रियते। लोके वृक्षादिपदार्थेषु स्वगतः सजातीयो विजाती-यश्च त्रिविधो भेदोऽस्ति। तत्र शाखास्कन्धपत्रादीनां परस्परप्रतियोगिको वृक्षस्य स्वगतो भेदः। वृक्षान्तरप्रतियोगिकः सजातीयः। पाषाणादिप्रति-योगिको विजातीयः। तद्वदात्मनोऽपि प्रसक्तावेकशब्देन स्वगतो भेदो व्याव-र्त्यते। न वृक्षवन्नानात्मको भवति किं त्वेकात्मक इत्यर्थः। एवशब्देनाऽऽत्मा-न्तरव्यावृत्तिः। योऽयमेकः स एव न त्वन्यः कश्चित्तादृश इत्यर्थः। नान्य-दित्यादिना विजातीयभेदो निषिध्यते। अन्यत्प्रकृतादात्मनो विलक्षणं किंचन किंचिदपि वस्तु न मिषत्। धातूनामनेकार्थत्वान्नाऽऽसीदित्युक्तं भवति। न च जगदुत्पादनाय मायाख्यायाः शक्तेरङ्गीकार्यत्वादन्यसद्भावः शङ्कनीयः। आत्मशक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः पृथग्गणनानर्हत्वात्। न हि भृत्येभ्यो जीवितं प्रयच्छन्तः स्वामिनस्त्वैतावद्धनं त्वदीयशक्तेश्चैतावदिति विभज्य गणयन्ति। नाप्यवस्तुभूतं चन्द्रप्रतिबिम्बादिकमभिलक्ष्य द्वौ चन्द्रमसौ वस्तुभूतावित्येवं बुद्धिमन्तो व्यवहरन्ति। तस्मादङ्गीकृतायामपि मायायामा-त्मनोऽखण्डैकरसतायां न कोऽपि विघ्नोऽस्ति। ईदृशः स यदि तत्रापि जग-दनुवर्तेत तदानीं व्यर्थोऽयमग्रशब्दप्रयासः स्यात्। सामानाधिकरण्यं तु बाधा-यामप्युपपद्यते। यस्त्वदीयश्चोरः स स्थाणुरित्येवं बाधदर्शनात्। तद्वदत्रापि यज्जगत्त्वेनेदमिदानीं प्रतिभासते तज्जगन्न भवति किं त्वात्मैवेत्येवं योजनी-यम्। नन्विदानीमपि तत्त्वदृष्ट्या नेदं जगत्किंत्वात्मैव। बाढम्। तथाऽपि बुभुत्सोर्मूढस्य जगत्प्रत्ययदार्ढ्यादनुभवविरोधभ्रमो मा भूदिति सृष्टेः प्राचीन-काल उपन्यस्यते। कालस्यापि सृष्ट्यन्तर्भावात्कालवाचकोऽग्रशब्दोऽनुपपन्न इति चेन्न। परप्रसिद्ध्यनुसरणार्थत्वात्। परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायः। परस्य तु बुभुत्सोः पूर्वसृष्टिवर्तमानसृष्ट्योर्मध्ये प्रलयकालप्रसिद्धि-रस्ति। अतस्तदीयभाषया बोधयितुमग्र इत्युच्यते। अनेनैव न्यायेनाऽऽत्माऽऽ-सीदिति शब्दद्वयं परप्रसिद्ध्या योजनीयम्। अन्यथा पुनरुक्तिपरिहाराय

---

१ ग. प्रतीयत। २ ग. °व प्रकटी क्रि°। ३ ङ. यथा। ४ ग. च तदु°। ५ ग. °च्छतः स्वा°। ६ ग. °विति बु°। ७ घ. °यामुप°। ८ ख. ग. °रिति बा°। ९ ख. °बाधाद°। १० घ. °त्मैव ह्येवं। ग. °त्मैवेति यो°। ११ ख. °त्येव यो°। १२ ङ. च. °गत्त्वप्रत्य°। १३ ख. ग. घ. च. °र्ढ्यानु°। १४ ख. घ. °रोधाद्भ्रमो। १५ ङ. °र्भावसद्भावा°। १६ ङ. च. °रस्परसु°। १७ ग. °ति पदद्व°।

शब्दद्वयस्यार्थ[१]भेदेऽङ्गीकृते सति सत्ताविशिष्ट आत्मेत्येवं प्रतिभासादखण्डार्थत्वं हीयेत । श्रुतेस्त्वात्मशब्दसच्छब्दौ पर्यायत्वेनाभिमतौ। अत एव—"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यस्य स्थाने छन्दोगाः—"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति पठन्ति । सर्वथा सर्वभेदशून्य आत्माऽत्र विवक्षितो न तु हिरण्यगर्भादिर्लौकिक आत्मा।

एतच्चोत्तरमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृ[२]तीये पादे चिन्तितम्—

"आत्मा वा इदमित्यत्र विराट् स्यादथवेश्वरः ।
भूतसृष्टेर्नेश्वरः स्याद्गवाद्यान[३]येनाद्विराट् ॥
भूतोपसंहृतेरीशः स्याद्द्वैतावधारणात् ।
अर्थवादो गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम् ॥

"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यत्र विरा[४]ट् स्यादथवेश्वर इति संदेहे विराडेवाऽऽत्मशब्दवाच्यो नेश्वरः । कुतः । "स ईक्षत लोकान्नु सृजै" इति पञ्चभूतसृष्टिमनुक्त्वा लोकमात्रसृष्टेरभिधानादीश्व[५]रप्रकरणेषु तैत्तिरीय[६]च्छान्दोग्यादिषु भूतसृष्ट्यभि[७]धानदर्शनात् । ताभ्यो गामानयदि[८]ति चोक्तगवाद्यानयनं शरीरिणो विराजो घटते । न त्वशरीरस्य परमेश्वरस्येति प्राप्ते ब्रूमः । एक एवाग्र आसीदित्यद्वैतावधारणादीश्वरोऽत्राऽऽत्मशब्दार्थः । तथा सति शाखान्तरो[९]क्तभूतसृष्टिरत्रोपसंहर्तुं शक्यते । यत्तु गवाद्यानयनं तदर्थवादरूपम् । तद्वेदनस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वाभावात् । अथ भूतार्थवा[१०]दं मन्येथाः, तर्हि विराडादिद्वारा परमेश्वर एव गवादिकमानयतु । श्रूयमाणस्य गवा[११]दिप्रपञ्चस्य सर्वस्यार्थवादत्वे श्रुतेर्विवक्षितोऽर्थः कोऽपि न सिध्येदिति चेत् । न । जीवब्रह्मैक्यस्य विवक्षितत्वात् । आत्मा वा इत्युपक्रम्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् । प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात् । तस्मादीश्वर[१२] एवाऽऽत्मशब्दवाच्यः ।

इत्थं संग्रहेणाऽऽत्मतत्त्वं सूत्रि[१३]तम् । तच्चाध्यारोपापवादाभ्यां प्रपञ्च्यते । तत्र स ईक्षतेत्यारभ्यायमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेनाध्यारोपं प्रपञ्चयितुकाम आदा[१४]वारोपं संगृह्णाति—

स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत, इति ।

---

१ ङ. °तेश्चाऽऽत्म° । २ ङ. च. °तच्च तृ° । ३ क. ख. °यने विरा° । ४ ङ. °राडे° । ५ ङ. °रकार° । ६ क. ख. घ. °यच्छन्दोगादि° । ७ घ. °धाना° । ८ ग. °ति यच्चोक्तं ग° । ९ ङ. °क्तमूलसृ° । १० ङ. °वादत्वं म° । ११ ग. °वाद्यानयनादि° । घ. °वाद्यानयनप्र° । १२ ख. ग. °र आत्म° । १३ ख. च. सूचितम् । १४ ग. °दावध्यारो° ।

आत्मा वा इत्यनेन सूत्रेण सूत्रित[1][2]ः स परमेश्वरः पृथिव्यादीँल्लोकान्स्रक्ष्यामीत्येवमीक्षत, ईक्षणं विचारं कृतवान् । नुशब्दो वितर्के । इत्थं विचार्य स परमेश्वर इमाँल्लोकानसृजत । यद्यप्यत्राऽऽत्मैवेति केवलं तत्त्वं प्रकृतं तथाऽपि निर्विकारस्य जगद्भावापत्त्यसंभवाच्छाखान्तरो[3]क्तमायाशक्तिरप्यर्थादत्रोदितेति द्रष्टव्यम् । "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति हि श्रुत्यन्तरम्[4] । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः" इति च । मायासहितस्योपादान[6]त्वस्य विवक्षितत्वाद्विवर्तवाद एवात्राभ्युपेतव्यो न त्वारम्भपरिणामवादौ । यद्यपि लोकान्नु सृजा इत्येतावन्मात्रविचारेण कुलालवन्निमित्तकारणत्वमेव प्रतीयते तथाऽपि "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति शाखान्तरगतस्य स्वकीय[7]बहुभावविचार[8]वाक्यस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्रोपसंहारादुपादानत्वमपि सिध्यति । एतच्च भगवता व्यासेन सूत्रितम्—"प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" [ब्र० सू० अ० १ पा० ४ सू० २३] इति । योऽयं परमात्मा नासौ केवलं निमित्तमेव किंतु प्रकृतिरुपादानमपि । कुतः । येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा[9]योपादानरूपदृष्टान्तस्य चानुसरणात् । तदेतत्सूत्रोक्तं स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणमुखेन स्मृतिपादेन तर्कपादेन च प्रपञ्चितम् । स्रष्टव्यानां लोकानां भौतिकत्वेन भूतव्यतिरेकेणासंभवाद्भूतसृष्टिरप्यत्रोपसंहरणीया । सा चान्यत्रैवमाम्नायते—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी" इति । एतदीयविचारश्च द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादस्य पूर्वभागे प्रतिपादितः । परमेश्वरस्य सत्यसंकल्पत्वाद्भूतसृष्टौ लोकसृष्टौ वा संकल्पव्यतिरिक्तं साधनान्तरं नापेक्षितम् । अत एवान्यत्र श्रूयते—"सत्यकाम सत्यसंकल्पः" इति । "स तपस्तप्त्वा । इद२ सर्वमसृजत" इत्यन्यत्र श्रवणात्तपोरूपं साधनमपेक्षितमिति चेत् । मैवम् । न ह्यत्र कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं तपः । किंतु स्रष्टव्यसंकल्प एव । "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुत्यन्तरात्संकल्पस्य निरङ्कुशत्वान्नास्तीश्वरस्य भूयान्प्रयासः । तस्य च संकल्पस्य सत्यत्वाज्जगतो न मनोराज्यतुल्यत्वम् ।

ये लोकाः परमेश्वरेण सृष्टास्तान्स्वस्वनाम्ना निर्दिशति—

अम्भो मरीचीर्मरमापः, इति ।

एतेषां शब्दानां लोकवाचित्वप्रसिद्धेरभावात्स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे—

अदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरी-

---

१ ग. °त्रितो यः प° । २ क. ख. घ. च. °तः प° । ३ ख. ग. घ. °रोक्ता मा° । ४ ग. °म् । तथेन्द्रो । ५ ग. °प्र ईयत इत्यादि । मा । ख. °प्र ईयत इ° । ६ ग. घ. °नस्य° । ७ ग. °यब्रह्मभा° । ८ ग. °रस्य वा° । ९ ग. घ. °ज्ञाया उपा° ।

चयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः, इति ।

दिवं परेण द्युलोकस्योपरि महर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोका ये सन्ति या च द्यौः प्रतिष्ठा सर्वेषां देवानामाश्रयभूतो द्युलोकोऽदोऽम्भ एतत्सर्वमम्भः-शब्दवाच्यम् । लोकेषु पञ्चभूतानां साधारणत्वेऽपि जलस्यास्मदुपलब्धियोग्य-त्वेन प्राधान्यमभिप्रेत्यादोऽम्भ इत्युक्तम् । उपरितनलोकाद्वृष्टिद्वारेणाऽऽगत-मम्भ एवास्माभिः साक्षादुपलभ्यते न तु भूतान्तरम् । सूर्यमरीचीनामाधारत्वा-दन्तरिक्षलोको मरीचय इतिशब्देनोच्यते । भूर्लोकवर्तिनां प्राणिनां सहसा म्रियमाणत्वान्मरशब्देन पृथिव्युपलक्ष्यते । पृथिव्या अधस्तात्पातालविशेष-रूपा भोगभूमयो याः सन्ति ताः सर्वास्तल्लोकवासिभिर्नागादिभिराप्यायमा-(राप्यमा)नत्वादाप इत्युच्यन्ते ।

लोकसृष्टिमुक्त्वा पालकाभावेन लोकानां विनाशो मा भूदिति लोकपाल-कसृष्टिं दर्शयति—

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति
सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्, इति ।

स[1] एव परमेश्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् । इमे खलु लोका निष्पन्नास्तेषां भोगस्थानानामचेतनानां लोकानां रक्षार्थं चेतनाँल्लोकपालान्देवान्सर्वथा स्रक्ष्यामीति । स विचारयुक्त ईश्वरोऽद्भ्य एव जलोपलक्षितपञ्चभूतेभ्य एव पुरुषं पुरुषाकारं विराजं विराट्पिण्डं समुद्धृत्यामूर्छयन्मूर्तं कठिनमकरोत् । यथा कुलालस्तटाके जलस्याधस्तादार्द्रां मृदमानीय शोषयित्वा कठिनं पिण्डं करोति तद्वदेवायं विराट्पुरुषः समष्टिरूपो ब्रह्माण्डरूपो लोकस्य पालकः ।

अथ तदवान्तरलोकपालानां चेतनानामग्न्यादिदेवतानां सृष्टिं दर्शयति—

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽ-ग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्ये-तामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यककाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

---

१ घ. °त्वे ज° । २ ख. ग. ङ. च. भूलोक° । ३ ख. ग. स्र प° । ४ घ. °नानां लो° । ५ ग. °ण्डस्य लो° । ६ ख. ङ. च. °पस्य लो° । ७ ख. घ. च अथेतरदेवा° ।

तं विराट्पुरुषमभ्यतपत्। अभितस्तत्तच्छिद्रतद्द्वतेन्द्रियतदभिमानिदेवतासृष्ट्यर्थं स परमेश्वरः पर्यालोचितवान्। पर्यालोचनमेव तप इति पूर्वमुक्तम्। अभितः पर्यालोचितस्य विराट्पिण्डस्य मुखं छिन्द्रं निरभिद्यत मुखच्छिद्रं विदारितमभूत्। यथा पक्षिसर्पादीनां पक्वमण्डं भिन्नं भवति तद्वदस्मान्मुखच्छिद्राद्वागिन्द्रियं निष्पन्नम्। तस्माच्चेन्द्रियादग्निर्देवता निष्पन्ना। एवमुत्तरपर्यायेष्वपि च्छिद्रेन्द्रियदेवता व्याख्येयाः। प्राणो घ्राणेन्द्रियम्। लोमशब्देन तदाधारभूतत्वङ्निष्ठं स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते। हृदयमष्टदलं कमलम्। अपानोऽधःसंचारी वायुः। रेतो गुह्येन्द्रियम्॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः॥ १॥

इन्द्रियाणामभिमानिदेवतानां च सृष्टिरुक्ता। अथ तासां देवतानां भोगयोग्याल्पशरीरसृष्टिं विवक्षुस्तदुपोद्घातत्वेन क्षुत्पिपासयोः सृष्टिं दर्शयति—

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्, इति।

या इन्द्रियतदभिमानिदेवतास्ता एताः सृष्टाः सत्योऽस्मिन्पूर्वोक्ते महत्यर्णवे समुद्रवदत्यन्तविस्तृते विराड्देहे प्रापतन्प्रकर्षेण पतिता अभूवन्। तं सर्वेन्द्रियतद्देवताधिष्ठानभूतं विराड्देहं क्षुत्पिपासाभ्यामन्ववार्जदनुगमितवान्संयोजितवानित्यर्थः।

अथाल्पदेहसृष्टिमाह—

ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतम्, इति।

ता विराड्देहे पतिता इन्द्रियाभिमानिन्यो देवताः स्रष्टारं परमेश्वरं प्रत्येवमब्रुवन्। भोः परमेश्वरायं विराड्देहोऽस्माकं भोगक्षमो न भवति। अतिप्रौढं तं विराड्देहमापूर्य तत्र प्रतिष्ठां प्राप्तुं वयमसमर्थाः। अन्नं चैतद्देहपर्याप्तं संपादयितुमसमर्थाः। अतो यस्मिन्नल्पशरीरे प्रतिष्ठिताः सत्यो वयं तद्दे-

---

१ ग. ङ. °षदेहम°। २ घ. °स्तत्र च्छिद्र°। ३ ङ. °द्वत्तस्मा°। ४ ङ. च. °ग्निर्देव°। ५ ग. °न्द्रियाभि°। ६ ग. °निन्यो दे°। ७ ङ. च. अभवन्। ८ ग. °वता एनं स्र°। ९ ग. °रं तं प°। १० ङ. °द्देहे प°।

हपर्याप्तमन्नमत्तुं शक्ता भवामस्तादृशमायतनं[1] शरीरं नोऽस्मदर्थं[2] प्रजानीह्यवधार्य संपादयेत्यर्थः। ततः परमेश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो भोगाय गां गोदेहमानयत्। ताश्च देवता अब्रुवन्नोऽस्माकमयं देहो नैवालमुपरितनानां दन्तानामभावेन दूर्वादिमूलस्योत्खातुमशक्यत्वादतोऽयमपि गोदेहस्तिष्ठतु। इतोऽन्यमप्युभयतोदन्तं[3] देहं सृजेत्येवमब्रुवन्। ततः परमेश्वरस्तदर्थमश्वमानयत्ताश्च देवता विवेकज्ञानाभावादयमश्वदेहोऽपि न पर्याप्त इत्युक्तवत्यः। ततः परमेश्वरस्तदर्थं[4] विवेकसंपन्नं पुरुषदेहमानयत्। ताश्च देवतास्तावता परितुष्टा आश्चर्यवाचकेन बतशब्देन स्वकीयपरितोषं सूचयन्त्यः सुष्ठु कृतं परमेश्वरेणेत्यब्रुवन्। यस्मान्मनुष्यदेह एव विवेकसंपन्नः[5]। तथा च पूर्वमुदाहृतम्—"पुरुषे[6] त्वेवाऽऽविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नः" इति। तस्मान्मनुष्यदेह एव सुकृतमित्यनेन शब्देन परितोषद्योतकेन वक्तुं योग्यः।

ईश्वरसृष्टेषु भोगक्षमशरीरेषु देवतानां प्रवेशायेश्वरप्रेरणं दर्शयति—

ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति, इति।

यस्मिन्नायतने छिद्रे यदिन्द्रियमुत्पन्नं या चाभिमानिनी देवतोत्पन्ना तदायतनमनतिक्रम्य हे देवताः प्रविशत।

इत्थमनुज्ञातानां देवतानां प्रवेशं दर्शयति—

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा
कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्रावि-
शंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा
नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्, इति।

योऽयमग्निर्वागिन्द्रियाभिमानी देवः सोऽयं वाग्भूत्वा[7] वाच्यन्तर्भूय मुखच्छिद्रं प्राविशत्। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। न खलु वागादिष्विन्द्रियेष्वग्न्यादिदेवताः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते। नापि देवताभिर्[8]प्रेरितानामिन्द्रियाणां[9] स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यमस्ति। एतच्च भगवता व्यासेन सूत्रितम्—"ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्" [ब्र० सू० अ० २ पा० ४ सू० १४] इति। ज्योतिरादिभिरग्न्यादिदेवतैरधिष्ठानं वागादीन्द्रियाणां प्रेरणमभ्युपगन्तव्यम्[10][11]। कुतः। तदामननात्तस्य देवताप्रेरणस्याग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिना श्रूयमाणत्वात्।

---

१ क. ख. ग. घ. च. 'ऽं नोऽ'। २ ग. घ. 'नीह्रि संपादयावधारये'। ३ ख. 'न्यमुभ'। ४ ख. 'दर्थं वि'। ५ ख. ग. 'कज्ञानसं'। ६ घ. 'रुषत्वे'। ७ ङ. च. 'वागिन्द्रिय एवान्त'। ८ ख. ग. ङ. च. 'रनभिप्रे'। ९ ख. 'प्रेता'। १० घ. 'मप्युप'। ११ ग. 'भ्युपेतव्य'।

यथाऽयं विचारो द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितः। एवमन्येऽपीन्द्रियविषयविचारास्तस्मिन्नेव पादे द्रष्टव्याः।

क्षुत्पिपासयोर्विराड्देहे नियतस्य स्थानविशेषस्य पूर्वमश्रवणात्कृत्स्नशरीरे प्रवेशं दर्शयति—

तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति* ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः, इति।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ये क्षुत्पिपासे परमेश्वरेण विराड्देहे संयोजिते ते उभे परमेश्वरं प्रति स्वार्थं स्थानविशेषमनुगृहाणेत्यब्रूताम्। ईश्वरस्तु स्थानविशेषमदृष्ट्वा वामुभे अप्येतास्वेवाग्न्यादिदेवतास्वाभजामि, ततस्तास्वेव भागिन्यौ विषयभागयुक्ते करोमीत्यब्रवीत्। यस्मादेवमीश्वरेणोक्तं तस्माल्लोके यस्यै कस्या अग्न्यादिदेवतायै हविर्गृह्यते भोग्यं वस्तु समर्प्यते, अस्यामग्न्यादिदेवतायामेते क्षुत्पिपासे[1] भागयुक्ते एव भवतः। अग्निवाय्वादिदेवतानां शरीरेष्वप्याहारस्वीकारे क्षुत्पिपासयोरेव तृप्तिर्भवति। तथा मनुष्यशरीरेऽपि चक्षुरादिदेवतायै हविःस्वीकारे क्षुत्पिपासे तृप्यतः। यदा पात्रे पतितं समीचीनमन्नमत्तुकाम आदरेण पश्यति तदानीं भोग्यस्य प्रत्यासन्नत्व[2]परितोषेण मनसि तृष्णा शान्तेव[3] भवति न तु यथापूर्वं बाधते। एवमत्यन्तप्रियान्नवार्ताश्रवणस्पर्शनादौ यथोचितं[4] तृप्तिलेशो द्रष्टव्यः। तदेवं[5] सर्वदेवतासु क्षुत्पिपासयोर्भो(र्भा)गोपेतत्वम् ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यानि भोगा[6]धिष्ठानानि गवाश्वपुरुषशरीराणि यानि च भोगकरणानि वह्न्यादिदेवताधिष्ठितानि वाक्चक्षुरादीनि[7] गवादिदेहेषु प्रविष्टानि तानि सर्वाण्यभिधाय भोग्यसृष्टिमभिधत्ते—

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति

---

* इति स ते, इत्यपि क्वचित्पुस्तके पाठः।

---

१ क. ख. ग. च. °से विभा°। २ ख. ग. °न्नत्वात्पार°। ३ ङ. शान्तैव। ४ ग. °तं क्षुद्विनाशो द्र°। ५ ग. ङ. 'देतत्सर्व°। ६ ङ. °गाद्याधि°। ७ ख. घ. °नि दे°।

सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत
या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत्, इति ।

स परमेश्वरः पुनरप्येवं विचारितवान् । ये पृथिव्यादिलोका ये च लोकपालाः सर्वेन्द्रियशरीरदेवतारूपास्ते सर्वेऽपीमे सृष्टाः खलु । अतः परमेश्वरस्तेषामन्नमन्तरेण जीवनासंभवादेतदर्थमन्नं स्रक्ष्यामीति विचार्यान्ननिष्पादनार्थं तत्कारणभूतानि जलप्रधानानि पञ्च[1] महाभूतान्यभ्यतपत् । सर्वतः पर्यालोचनमकरोत् । ईदृशाज्जलसहितात्क्षेत्राद्व्रीह्यादयो जायन्तां स ईदृशानि मूषकादिशरीराणि मार्जारादीनामन्नभूतानि जायन्तामित्येवं संकल्पं कृतवान् । ताभ्योऽद्भ्यो जलोपलक्षितभूतेभ्यो व्रीहियवादिरूपा मूषकादिरूपा च मूर्तिरजायत । तत्र व्रीहियवादिमूर्तिर्मनुष्यादीनामन्नं तैरद्यमानत्वात्तथा मूषकादिमूर्तिर्मार्जारादिभिरद्यमानत्वात्तेषामन्नम् ।

अन्नसृष्टिमुक्त्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्स्वीकारसाधनं निश्चिनोति—

*तदेनत्सृष्टं पराङ्त्यजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुं स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुं स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्, इति ।

यत्सृष्टमन्नं व्रीहियवादिकं मूषकादिकं च तत्र व्रीह्याद्यन्नस्य स्वकीयवधविषये विवेकज्ञानाभावाद्धन्तुमसमर्थत्वाच्च नास्ति जनात्पलायनम् । यत्तु मूषकादिरूपं तुदन्नं[3] तुदेनन्[4]मार्जारादीनां भोक्तॄणां स्ववधहेतुत्वं निश्चित्य तेभ्यः पराङ्मुखं सदत्यजिघांसदतिशयेन हन्तुं गन्तुमैच्छत्पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः । पलायितुमुद्युक्तं तन्मूषकादिरूपमन्नं दृष्ट्वा भोक्तृवर्गो मार्जारादिर्वागिन्द्रियेण ग्रहीतुमैच्छत् । ततः सर्वप्रयत्नेन वागिन्द्रियं प्रयुञ्जानोऽपि तेन तुदन्नं ग्रहीतुं नाशक्नोत् । इदानींतनोदाहरणेन सृष्टिकालीना तदशक्तिः स्पष्टी क्रियते ।

* "तुदन्नं सृष्टम्" "तदेतदाभिसृष्टम्" इति च क्वचित्पुस्तके पाठः ।

१ ख. ग. घ. °श्च भू° । २ ङ. °षयवि° । ३ ग. °तुदेतुदन्नं मार्जा° । ४ ख. घ. °देतन्मार्जा° । ङ. °द्धेव मार्जा° । ५ ग. °मुद्यतं त° । ६ ङ. °दन्नश° ।

स भोक्तृवर्ग आदिसृष्टिकाले यद्येतन्मूषकादिरूपमन्नं[1] वाचा गृह्णीयात्तदेदानी-मपि भोक्ता तदन्नवाचकैः शब्दैरीदृशमित्युक्तिमात्रेण तृप्तो भवेत्। न हि वागिन्द्रियस्याभिधानव्यतिरेकेणाऽऽकर्षणसामर्थ्यं किंचिदस्ति। न चैवमन्न-वाचकशब्दोच्चारणमात्रेण तृप्तिर्दृश्यते। तस्मात्सृष्टिकालेऽपि वाचोऽन्नस्वी-कारे सामर्थ्यं नास्तीत्यनुमेयम्। प्राणेन प्राणेन्द्रियेणैतदारभ्य शिश्नान्तेषु षट्सु पर्यायेषु पूर्ववद्व्याख्येयम्। अभिप्राण्याऽऽघ्रायेत्यर्थः। अत्रापानशब्दे-नान्नस्य मुखबिलादन्तःप्रवेशनरूपं निगरणं कुर्वन्नन्तर्मुखो यो वायुः सोऽभि-धीयते। तेनापानेन तदन्नं ग्रहीतुमैच्छत्ततस्तदन्नमावयज्जग्राहाशितवान्।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वायोरेवान्नग्रहणे[2] साधनत्वं निश्चित्य दार्ढ्यार्थं वायुं प्रशंसति—

सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः, इति।

मुखबिलादन्तःसंचारी वायुरिति यदस्ति स एषोऽन्नस्य ग्रहो ग्राहकः। अयमर्थोऽस्मदनुभवसिद्ध इत्यर्थः। किंचायं वायुरन्नायुर्वा अन्नद्वारेणाऽऽयुष्य-हेतुरेव। अन्नरसेन हि प्राणो देहे बध्यते। अत एव वाजसनेयिनः शिशुब्रा-ह्मणे प्राणवर्णनप्रस्तावे—"अन्नं दाम" इतिवाक्येनान्नस्य प्राणबन्धनरज्जुत्व-मामनन्ति। तथाऽन्नबन्धनशैथिल्ये सति जीवस्य देहपरित्यागं सदृष्टान्तमाम-नन्ति—"तद्यथाऽऽम्रं वौदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्यते" इति। अन्नबन्धनप्रयुक्तस्य प्राणावस्थानस्याऽऽयुर्हे-तुत्वं लोके प्रसिद्धं कौषीतकिनः समामनन्ति—"यावद्ध्यस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः" इति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्यान्नायुर्वा एष इत्युच्यते।

भोगाधिष्ठानभोगसाधनभोग्यभोगानां सृष्टिमभिधाय भोगस्वामिनं दर्श-यितुमीश्वरस्य विचारमाह—

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति, इति।

यदिदं देहेन्द्रियतदभिमानिदेवतदीयान्नतत्स्वीकाररूपं[3] व्यवहारजातमस्ति तदिदं सर्वं मदृते भोगस्वामिनं जीवरूपं मां विना कथं नु नाम स्यान्न कथंचि-दुपपद्यते। न हि नगरस्वामिनं राजानं विहाय पुरस्य पौरजनानां वा रचना शोभते। तस्माद्भोगस्वामिना मया जीवरूपधारिणा देहे प्रवेष्टव्यमित्यर्थः।

प्रवेशद्वारविचारं दर्शयति—

स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति, इति।

---

१ ख. ग. °न्नं सृष्टिकाले ग्रा°। २ ङ. °कारसा°। ३ ख. ग. घ. ङ. °हणसा°। ४ ख. ग. °वेऽन्नमदा°। ५ क. ख. ग. घ. °वतादौ त°।

द्वावत्र प्रवेशमार्गौ पादाग्रं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं[1] च। तयोर्मध्ये कतरेण केन मार्गेण प्रपद्ये प्रविशानि।

कथं न्विदमितिवाक्येन जीवप्रवेशस्य देहेन्द्रियादिव्यवहारपालनरूपं प्रयोजनं विचारितम्। इदानीमात्मबोधस्वरूपस्य प्रयोजनान्तरस्य विचारं दर्शयति—

स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभि-
प्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि
त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं
यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति, इति।

मां स्वामिनमनपेक्ष्य वागादयोऽभिवदनादिव्यापारेषु स्वतन्त्राः कर्तारः स्युस्तदानीमहं को नाम स्यां न कोऽपि भवेयम्। अस्ति कश्चि[2]द्देहादिव्यतिरिक्तश्चिदात्मा स च परब्रह्मस्वभाव इत्येवं कश्चिदपि न जानीयात्। यदा त्वहमेव सर्व[3]व्यापाराणां कर्ता वागादयस्तु मया प्रेरिताः सन्तोऽभिवदनादिक्रियाः कुर्युस्तदानीं वागादिकरणको व्यापारः सकर्तृको भवितुमर्हति क्रियात्वाल्लोकप्रसिद्धगमनादिक्रियावदिति मम सद्भावोऽनुमातुं शक्यते। सोऽयमनुमानेनाऽऽत्मसद्भाव उषस्तब्राह्मणे समाम्नायते—"यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः" इति। तस्मादात्मबोधोऽपि जीवरूपप्रवेशस्य प्रयोजनम्। तदेतदभिप्रेत्यान्यत्र श्रूयते—"रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय" [इति]। इति प्रवेशद्वारं देहेन्द्रियादिपालनस्वात्मावबोधरूपप्रवेशप्रयोजने च विचारितवान्।

अथ प्रवेशं दर्शयति—

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत, इति।

पूर्वं प्रपदाभ्यां प्रापद्यतेत्यत्र प्राणरूपक्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाग्रे प्रवेशोऽभिहितः। इदानीं ज्ञानशक्त्युपाधिकस्य मूर्धमध्यस्थितच्छिद्रप्रवेशोऽत्राभिधीयते। यथोक्तविचारोपेतः स परमेश्वर एतमेव मूर्धमध्यभागमेव कपालसंधिरूपं सीमानं स्थानविशेषं विदार्य छिद्रं[10] कृत्वा तच्छिद्ररूपया[11] द्वारा ज्ञानशक्तिसहितः सन्देहमध्ये प्राविशत्। यस्माज्ज्ञानोपाधिकस्य मूर्धमध्ये प्रवेशस्तस्मान्मूर्धनि ज्ञानेन्द्रियबाहुल्यमुपलभ्यते। क्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाग्र[12]प्रवेशात्कण्ठादधोभागे कर्मेन्द्रियबाहुल्यमुपल[13]भ्यते।

---

१ ग. घं °न्ध्रं चेति। त°। २ ङ. °श्चिदेष देहा°। ३ घ. °र्वव्यवहारा°। ४ घ. °णव्या°। ५ ङ. च. °द्भवासना°। ६ ख. ग. घ. °म्नातः। यः°। ७ ग. इत्यादि। त°। ८ ग. °वप्र°। ९ ङ. घ. °च्छिद्रे प्र°। १० ङ. च्छिद्ररूपया। द्वा°। ११ च. °पया द्वा°। १२ ङ. च. °दाग्रे प्र°। १३ घ. °लक्ष्यते।

मूर्धगतं प्रवेशद्वारं प्रशंसति—

सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनम्, इति।

अक्षिश्रोत्रादिगोलकानां भृत्यादिस्थानीयैश्चक्षुरादीन्द्रियैरधिष्ठितत्वात्स्वामिनः स्वस्य प्रवेशार्थमसाधारणं किंचिद्द्वारमपेक्षितमित्यभिप्रेत्य प्रीतिपूर्वकं विदारितत्वादिकमुत्कर्षं प्रकटयितुं तस्य द्वारस्य विदृतिरिति नाम संपन्नम्। तेन द्वारेण निर्गतस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुच्यमानत्वादानन्दहेतुत्वेन तदेतद्द्वारं नान्दनमित्युच्यते।

शरीरे प्रविष्टस्य संचारस्थानानि तेष्ववस्थाविशेषांश्च दर्शयति—

तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति, इति।

यथा महाराजस्य क्रीडार्थमुपर्यधोभागेन वर्तमानाः प्रासाद[1]स्य भूमयो निर्मीयन्त एवमस्याऽऽत्मनः शरीरमध्ये क्रीडार्थं त्रय आवसथास्त्रीणि स्थानानि निर्मितानि। त्रिषु स्थानेषु च त्रयः स्वप्नास्तेनाऽऽत्मनाऽवलोक्यन्ते। अयमावसथ इत्यादिना नेत्रकण्ठहृदयाख्यानि स्थानानि हस्ताग्रेण प्रदर्श्यन्ते। तेषु हि जागरणाद्यवस्थानां निष्पत्तिः।

तथा च ब्रह्मोपनिषद्याम्नायते—

"[3]नेत्रे जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समादिशेत्।
सुषुप्तं हृदयस्थं[4] तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्" इति।

जागरितादीनां महाराजस्य प्रासादत्रय[5]क्रीडावज्जीवक्रीडारूपत्वं कैवल्योपनिषद्याम्नायते—

"स्वयन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति।
स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके॥
सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति।
पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः॥
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम्" इति।

ननु जागरणसुषुप्तयोः स्वप्नादन्यत्वे[6] त्रयः स्वप्ना इत्ययुक्तमिति[7] चेत्—न। स्वप्नलक्षणोपेतत्वात्। विद्यमानवस्तुतत्त्वं तिरोधाय समुत्पन्नोऽन्यथा प्रतिभासः स्वप्न इति तल्लक्षणम्। जागरणसुषुप्तयोरपि विद्यमानस्य ब्रह्मतत्त्वस्य

१ ग. °त्वादधिक°। २ ग. °दस्थभू°। ३ ङ. च. नेत्रस्थं जा°। ४ ङ. च. °स्थं त्विति। ५ ङ. °त्रये क्री°। ६ ग. °त्वे कथं त्र°। ७ ख. ग. इत्युक्त°।

तिरोधानेनान्यथाभूतस्य जीवतत्त्वस्य[1] चावभास इत्यस्ति तल्लक्षणम् । तस्माल्लोकप्रसिद्धस्य स्वप्नस्यैकत्वेऽपि लक्षणसिद्धाः[2] स्वप्नास्त्रयः । त्रय आवसथा इत्यनेन पितृशरीरमातृशरीरस्वशरीररूपाणि त्रीणि स्थानानि[3] च विवक्ष्यन्ते । तथा चोपरितनाध्याये प्रपञ्चयिष्यते । संसारो द्विविधः । दैनंदिनव्यवहारो जन्मान्तरस्वीकारश्चेति । तत्र दैनंदिनव्यवहारस्य नेत्रादीनि स्थानानि जन्मान्तरव्यवहारस्य तु पितृशरीरादिस्थानानीति विवेकः । इतिशब्दः संसाररूपाध्यारोपप्रकरणस्य[6] समाप्त्यर्थः ।

अथापवादप्रकरणार्थं संक्षिप्य दर्शयति—

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषादिति
स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्, इति ।

स परमात्मा जातो देहप्रवेशेन जन्ममरणजागरणस्वप्नसुषुप्तिभिः संसारीभूतः सन्कदाचिदीश्वरानुग्रहाद्गुरुशास्त्रप्रसादेन च भूतान्याकाशादीनि प्राणिनश्चाभिव्यैख्यत्[7] । सर्वतो विवेकेन ज्ञातवान् । दृश्यमानान्याकाशादीनि भूतानि प्राणिदेहाश्च कुत उत्पद्यन्ते केन वा रक्ष्यन्ते कस्मिन्वा प्रलीयन्त इत्येवं शास्त्रं विविच्य सर्वस्य संसारस्य मायाकल्पितत्वाद्ब्रह्मैव सर्वस्यापि वस्तुतत्त्वं तस्मादिह जगति किंवा वस्तु ब्रह्मणोऽन्यद्वावदिषद्वदिष्यामि न किंचिदपि ब्रह्मव्यतिरिक्ततया वक्तुं शक्नोमीति निश्चित्य स जीव एतमेव[8] शरीरे प्रविष्टं पुरुषं चिद्रूपं देहादिसाक्षिणं ब्रह्मापश्यद्ब्रह्मत्वेन निश्चितवान् । कीदृशं ब्रह्म ततमम् । एकस्तकारो लुप्तः । अतिशयेन ततं विस्तृतं तततमम् । दृश्यस्य सर्वस्य जगतो द्रष्टुर्जीवस्य च ब्रह्मैव तत्त्वमित्यपवादप्रकरणस्य सर्वस्य तात्पर्यार्थः ।

यथोक्तं ब्रह्मसाक्षात्कारं नामनिर्वचनेन प्रशंसति—

इदमदर्शमिती३ँ । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उपनिषत्क्रमेण प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

१ क. ख. °स्य जीवत्वस्याव° । २ ङ. च. °णि वा त्री° । ३ ङ. °नि लक्ष्य° । च. °नि वि° । ४ ङ. च. °तृमातृस्वीयश° । ५ ङ. च. °राणि स्था° ६ ङ. च. °रूपस्याध्या° । ७ ग. अभितो । ८ ख. एवमे° ।

शरीरे प्रविष्टः स जीवात्मा ब्रह्मात्मत्वं साक्षात्कृत्येदमदर्शमितिवाक्येन स्वकीयमपरोक्षानुभवं प्रकटयन्परितुतोष। परितोषद्योतनार्था प्लुतिः। यस्मादिदमदर्शमित्युक्तवांस्तस्मादिदं दृष्टमित्यनयैव व्युत्पत्त्या सोऽयमिदन्द्र इति नाम प्राप्तवान्। तस्य नाम्नो निर्वचनानुसारेण योगत्वप्रसिद्धिं द्योतयितुमिदन्द्रो ह वै नामेत्युक्तम्। न च लोके परमेश्वरमिन्द्रमित्येवं व्यवहरन्ति न त्विदन्द्रमिति शङ्कनीयम्। परमार्थतो यथोक्तरीत्येदन्द्रमेव सन्तं परोक्षत्वार्थमेकमक्षरं विलोप्येन्द्र इत्येवं व्यवहृतवान् (वन्तः)। नापि परोक्षत्ववैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। यस्माद्देवाः पूज्याः सर्वे स्वकीयं नाम गूढं कृत्वोपाध्याया आचार्या इत्यादिके परोक्षनामन्येव प्रीतिं कुर्वन्ति। हिशब्देनास्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धिर्दर्शिता। अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः॥ ३॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

"अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते" इति पूर्वाचार्यैः कृत्स्नवेदान्तानां तात्पर्यं संगृहीतम्। तच्चात्र चतुर्थाध्याये विस्पष्टमुदीरितम्। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषदित्येतन्निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वस्य प्रतिपादकं सूत्रम्। तस्य सूत्रस्यार्थमवबोधयितुं स ईक्षत लोकान्नु सृजा इत्यारभ्यायमावसथ इत्यन्तेन ग्रन्थेन कृत्स्नप्रपञ्चस्याध्यारोपः प्रतिपादितः। ब्रह्माण्डस्य मध्ये य एते चतुर्दश लोका यश्चैतांल्लोकानात्मशरीरत्वेनाभिमन्यमानो विराट्पुरुषो यानि च तद्देहच्छिद्रेषूत्पन्नानि वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणि याश्च तदिन्द्रियाभिमानिन्योऽग्निवाय्वादित्यादिदेवता यानि च तासां देवतानां भोगयोग्यानि गवाश्वमनुष्यादिशरीराणि यच्च तेषु शरीरेषु प्रविष्टानां देवतानामन्नं यश्च वायुनैव तदन्नस्वीकारो यदपि जीवरूपेण तेषु देहेषु प्रविश्य जागरणाद्यवस्थात्रयस्य शरीरान्तरसंचारस्य चानुभवनं सोऽयं सर्वोऽप्यद्वितीये परमात्मन्यध्यारोपितः प्रपञ्चः। स चाऽऽत्मबोधोपयोग्यः। एतेन हि जगदङ्कुरेण तन्मूलमात्मतत्त्वमस्तीत्यवगन्तुं शक्यम्। एतदेवाभिप्रेत्य च्छन्दोगा आमनन्ति—" अन्नेन सोम्य शुङ्गेनाऽऽपोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूल-

---

१ ङ. योग्यत्व°। २ ङ. °म्। तस्मा°। ३ ङ. तदेवात्र। ४ ख. ग. च देह°। ५ ख. घ. °ण दे°। ६ ग. °बोध उप°।

मुन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ” इति । तदेवमध्यारोपेणाद्वितीयस्याऽऽत्मतत्त्वस्यास्तित्वमात्रं सिद्धम् । तस्याध्यारोपस्यापवादेन तत्त्वस्येत्थंभावो वक्तुं शक्यते । तस्मात्स जातो भूतानीत्यारभ्य परोक्षप्रिया इव हि देवा इत्यन्तेन ग्रन्थेनाध्यारोपस्यापवादः संगृहीतः । तत्राध्यारोपभागे तस्य त्रय आवसथा इति वाक्येन शरीरान्तरसंचारोऽपि संग्रहेण प्रतिपादितः । तदेतत्पितृशरीरं मातृशरीरं स्वशरीरमित्येतदावसथत्रयं पञ्चमाध्याये विवरिष्यते [२] । तत्राऽऽदौ पितृशरीररूपमावसथं दर्शयति*—

ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः, इति ।

योऽयं शरीरं जिघृक्षुर्जीवात्मा सोऽयं पुरुषे पितृशरीरे प्रथमतो गर्भो भवति । न चात्र स्त्रीगर्भवदुदरवृद्ध्या सोऽभिव्यज्यते । किंतु यदेतत्पितृशरीरे सप्तमधातुरूपं रेतोऽस्ति तदेव गर्भ इत्युच्यते । तस्मिन्रेतसि जनिष्यमाणस्य जीवस्य प्रविष्टत्वात् । स्वर्गाद्वा नरकाद्वा वृष्टिद्वारा भूमौ समागतो जीवो व्रीहियवाद्यन्नद्वारा पितृशरीरे प्रविशति । एतच्च पञ्चाग्निविद्यायां प्रपञ्चेनाऽऽम्नातम् । तस्मिंश्च पुरुषशरीरेऽन्नरसशोणितमांसादिक्रमेण परिणते रेतस्यवस्थितो भवति । सोऽयं पुरुषे [३] गर्भ इत्युच्यते ।

तस्य गर्भस्य जन्मप्रकारं दर्शयति—

तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवाऽऽत्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म, इति ।

पुरुषे [४] गर्भत्वेन व्यवस्थितं यदेतद्रेतोऽस्ति तदेतत्तस्मिन्पुरुषशरीर आपादमस्तकं सर्वेभ्योऽवयवेभ्यः सारभूतं सत्संभूतं [५] निर्गतं भवति । तच्च सर्वावयवनिर्गतं रेतोरूपमन्नसारमात्मानं [६] स्वस्यैव रूपान्तरभूतमात्मन्येव स्वशरीर एवासौ पुरुषो बिभर्ति पोषयति । तत्पोषितं रेतोऽग्निसंपर्केण घृतमिव कामाग्निना विलीनं सद्धृदये समागत्य व्यवस्थितं भवति । तादृशं रेतो यदर्तुकालीनगमनेन स्त्रीयोनौ गर्भाशये सिञ्चति, अथ तदानीमयं पुरुष एनज्जीवान्तराविष्टं रेतोरूपं शरीरं जनयति । तदेतद्रेतोनिःसरणरूपमस्य रेतस्यवस्थितस्य संसारिणो जीवस्य प्रथमं जन्मेत्युच्यते । तस्य त्रय आवसथा इत्युक्तानां मध्ये प्रथमादावसथात्पितृशरीररूपात्संपन्नमिति कृत्वा प्रथमं जन्म भवति ।

* एतदग्रे च. पुस्तके “ अपक्रामन्तु गर्भिण्यः ” इत्यधिकम् ।

१ ग. ङ. ˚भावोऽवगन्तुं श˚। २ क. ङ. विचारयिष्य˚। ३ क. ख. ग. ˚रुषग˚। ४ ङ. ˚रुषग˚। ५ क. ङ. ˚तं तत्सं˚। ख. घ. ˚तं यत्सं˚। च. ˚तं नि˚। ६ ङ. ˚तोभूतं सा˚। ७ च. ˚रूपं सा˚।

ननु स्त्रीशरीरे प्रविष्टं परकीयं रेतः स्त्रिया उपद्रवकारि स्याच्छरीरलग्नबाणादिवदित्याशङ्क्याऽऽह—

तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं
तथा तस्मादेनां न हिनस्ति, इति ।

स्त्रीयोनौ प्रविष्टं तत्पुरुषरेतस्तस्याः स्त्रिया आत्मभूयं स्वशरीरभावं गच्छति, यथा स्वमङ्गं हस्तादिकं न शरीरात्पृथग्भूतं तद्वत् । तस्मात्स्वशरीरत्वेनैकीभावात्कारणादेनां स्त्रियं न हिनस्ति, उदरलग्नबाणवद्धिंसां न करोति ।

तद्गर्भद्वारेण स्त्रीपुरुषयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावं दर्शयति—

साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा
भावयित्री भावयितव्या भवति, इति ।

सा गर्भधारिणी स्त्र्यत्र गतं स्वशरीरे प्रविष्टमस्य पुरुषस्य रेतःसेकुरेतमात्मानं पुत्ररूपं भावयति परिपालयति । विरुद्धाशनादिपरित्यागोऽनुकूलान्नाद्युपयोगश्च परिपालनम् । यस्मात्सा स्त्री गर्भपरिपालनेन भावयित्री पुरुषस्यैव पालयित्री तस्मात्कारणात्तेन पुरुषेण[३] सा स्त्री भावयितव्याऽभीष्टान्नपानवस्त्रादिप्रदानेन पालयितव्या भवति ।

स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि पुत्रं[४] प्रत्युपकारकत्वं दर्शयति—

तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति, इति ।

तं पुत्ररूपं गर्भं मातृरूपा स्त्र्यत्यन्तं प्रयासं सोढ्वा नव दश वा मासान्स्वोदरे धारयित्वा पोषयति । स च पिताऽग्र एव प्रसवात्प्रागेव निष्पन्नं कुमारं जन्मनोऽग्रे प्रसवादूर्ध्वमधिभावयति । अधिकत्वेन शास्त्रीयजातकर्मादिना संस्कारं करोति ।

कुमारसंस्कारेण पितुरुपयोगं दर्शयति—

स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति, इति ।

पुत्रसंस्कार इति यदस्ति तेन पिता स्वस्यैव संस्कारं करोति । पुत्रस्य स्वदेहरूपत्वात् ।

तथाचान्यत्र श्रूयते—

"पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते" इति ।
"आत्मा वै पुत्रनामाऽसि" इति च ।

---

१ ङ. न स्वश° । २ ङ. पुरुषरू° । ३ क. ख. ग. घ. °ण स्त्री । ४ ङ. पुरुषं । ५ ङ. पुरुषरू° ।

ननु पुरुषस्योपनयनादिना स्वकीयसंस्कारः पूर्वमेव संपन्नः किमनेन पुत्रसंस्कारेण पुत्रोत्पादनेन चेत्यत आह—

एषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकाः, इति ।

पुत्रपौत्रादय[1] इमे[2] जना लोकास्तेषां लोकानामविच्छेदाय संस्कृतपुत्रोत्पादनम् । अनेन पित्रा स्वोत्पादिते पुत्रे संस्कृते सति तथैव पुत्रोऽप्यन्यं पुत्रमुत्पाद्य संस्करोति सोऽप्यन्यं पुत्रमित्येवमिमे लोका अविच्छिन्ना भवन्ति । अन्यथा विच्छिद्येरन् ।

मातृशरीरान्निर्गमनस्य पूर्वोक्तजन्मापेक्षया द्वितीयत्वं दर्शयति—

तदस्य द्वितीयं जन्म, इति ।

जनकस्य पुत्रप्रयुक्तमुपयोगं दर्शयति—

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते, इति ।

अस्य पितुर्द्वावात्मानौ देहौ तयोर्मध्येऽयमात्मा पुत्ररूपो देहः पुण्येभ्यः कर्मभ्यः शास्त्रोक्तकर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते स्वस्य प्रतिनिधित्वेन गृहेऽवस्थाप्यते ।

ननु किमनेन प्रतिनिधिना स्वयमेव कुतो न करोतीत्यत आह—

अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, इति ।

अस्य पितुरितर आत्मा स्थविरो देहः कृतकृत्यः, कृतान्येतज्जन्मप्रयुक्तानि सर्वाणि कृत्यानि येनासौ कृतकृत्यः । लौकिकानां कुटुम्बपोषणादीनां शास्त्रीयाणामग्निहोत्रादीनां च निष्पादितत्वात्कृतकृत्यत्वम् । वयोगतो वयसा पूर्वकर्मसंपादितेनाऽऽयुषा हीनः प्रैति म्रियते। अतः पुत्रदेहेनैव पुण्यं कर्तव्यं न तु मृतेन पितुर्देहेन कर्तुं शक्यम् ।

पूर्वोक्तजन्मद्वयमपेक्ष्य जन्मान्तरं दर्शयति—

स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म, इति ।

स वृद्धः पितेतोऽस्माज्जरठदेहात्प्रयन्नेव[3] निर्गच्छन्नेव स्वर्गे नरके[4] मनुष्यलोके वा स्वकर्मानुसारेण पुनर्जायते । न त्वस्माद्देहान्निष्क्रान्तस्य जन्मान्तराय कालव्यवधानमस्ति । अस्मिन्नेव शरीरे स्थित्वा मनसा देहान्तरं स्वीकृत्य पश्चादमुं देहं परित्यजति । यथा तृणजलूका मुखेन तृणान्तरमवष्टभ्य ततः पृष्ठभागमुपसंहरति तद्वत् । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति—"तद्यथा

१ ग. 'पौत्रप्रपौत्रा°' । २ ङ. पुनः । ३ क. '°त्रू गच्छ°' । ४ क. '°र्गे लोके न°' ।

तृणजलौयुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति" इति। तद्यथोक्तं पुनर्जन्मरूपमस्य संसारिण आत्मनस्तृतीयं जन्मेत्युच्यते। यद्यपि पूर्वोक्तं जन्मद्वयं पुत्रदेहस्येदं तु देहान्तरस्य तथाऽपि पितृपुत्रोपाध्योरेव भिन्नत्वादुपाध्युपलक्षितस्याऽऽत्मन एकत्वमभिप्रेत्यैकस्य जन्मत्रयमित्युपचर्यते। यद्वा पितुः सकाशाद्रेतोरूपेण मातुः सकाशात्कुमाररूपेण च पुत्रे यज्जन्मद्वयमुदाहृतं तेनैव न्यायेन पितुरपि स्वकीयपितृमातृसकाशाज्जन्मद्वयमर्थादुक्तमित्यभिप्रेत्य तदपेक्षया पितुरिदं तृतीयं जन्म। पुत्रस्य तु जन्मद्वयं साक्षाद्दृष्टं पितृदृष्टान्तेन तु मरणादूर्ध्वं तृतीयं जन्म भविष्यति। एवं सर्वस्यापि जन्मत्रयं पुनः पुनरावर्तते। अनेन जन्मत्रयोपवर्णनेन संसाराद्विरक्तिरुपजायते। न हि मातृपितृमलद्वयरूपदेहस्य निरन्तरं धारणादन्यदधिकं जुगुप्सितं वैराग्यकारणमुदाहर्तुं शक्यम्।

अत एव विष्णुपुराणे पठ्यते—

"स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान्।
विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते" इति।

तस्यैतस्य जुगुप्सितस्य संसारस्य ज्ञानमन्तरेण विनाशाभावं तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिं च द्योतयितुं मन्त्रमुदाहरति—

तदुक्तमृषिणा, इति।

पुरुषे ह वा इत्यारभ्य तृतीयं जन्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन संसारस्य यत्कष्टत्वमुपवर्णितम्, यच्च संसारनिवर्तकं तत्त्वज्ञानमुत्तरत्र विवक्षितं तदुभयमप्यर्थजातं केनचिन्मन्त्रेणाभिहितम्।

तमेतं मन्त्रं पठति—

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा।
शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति, इति।

अहं वामदेवाख्यो मुनिर्गर्भेऽनु मातुर्गर्भ एवावस्थितः सन्नेषामग्निवाय्वादित्यादीनां देवानां विश्वा जनिमानि सर्वाण्यपि जन्मान्यन्ववेदमनुक्रमेण विदितवानस्मि। मुखाद्वाग्वाचोऽग्निरित्यादिश्रुतिप्रतिपादितं परमात्मना संपादितं देवानां जन्म ज्ञातवानस्मि। औपनिषदमात्मज्ञानं मम संपन्नमित्यर्थः। अध

१ घ. °जलूका। २ ङ. °लायूका। ३ ङ. °जननरू°। ४ ग. °स्य देहस्य सं°। ५ ग. °यमुक्त°। ६ ग. °क्षात्कृतं पि°। ७ ग. घ. °मर्थं°। ८ ग. °मेव म°।

एतस्माज्ज्ञानोदयादधस्तान्मां वामदेवमायसीर्लोहनिर्मितशृङ्खलासमानाः श्वेनं पुरः शतसंख्यानि शरीराण्यरक्षन्यथा कारागृहेऽवस्थापितं तस्करं प्रबलं बद्धशृङ्खलाः पलायनाद्रक्षन्त्येवं शतसंख्योपलक्षितान्यनन्तानि शरीराणि यथाऽहं मुक्तो न भवामि तथैवारक्षन्। इदानीं गुरुशास्त्रप्रसादाल्लब्धतत्त्वविद्यायुक्तोऽविद्यामयात्संसाराच्छ्येन इव जालं भित्त्वा जवसा निरदीयं त्वरया निर्गतोऽस्मि। इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत्, * इति ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

उपनिषत्क्रमेण द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अहमिति मन्त्रे योऽभिहितः स वामदेवो मातृगर्भ एव शयानः सन्नेतत्पूर्वोक्तं मन्त्रार्थजातमेवमुवाच । स वामदेव एवं मन्त्रार्थोक्तप्रकारेणाऽऽत्मतत्त्वं विद्वान्प्रारब्धकर्मणि क्षीणे सत्यस्माच्छरीरभेदाद्देहविनाशादूर्ध्वमुत्तरकालेऽवस्थितः सर्वस्मात्संसारबन्धादुत्क्रम्यामुष्मिन्निन्द्रियागोचरे स्वर्गे सुष्ठु तत्त्वज्ञानेनार्जिते लोके स्वप्रकाशत्वेनावलोक्यमाने स्वरूपे सर्वान्कामांस्तैत्तिरीयोक्ता[1]न्सार्वभौमादिहिरण्यगर्भपर्यन्तान्सर्वानानन्दानाप्त्वा परमानन्दस्वरूपब्रह्मात्मत्वेन प्राप्यामृतो मरणरहितः समभवत् । यद्यपि गर्भे गुरुशास्त्रोपदेशो नास्ति तथाऽपि जन्मान्तरोपदेशस्य केनचित्प्रतिबन्धककर्मणा तदानीं प्रतिबद्धस्य गर्भे प्रतिबन्धक्षयमपेक्ष्य ज्ञानोत्पादकत्वं संभवति। तथा च भगवता व्यासेन सूत्रितम्—"ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्" [ब्र० सू० अ० ३ पा० ४ सू० ५१] इति । प्रस्तुतप्रतिबन्धाभावे सति यस्मिञ्जन्मन्युपदेशस्तस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानं भवति । अन्यथा जन्मान्तरे । कुतः । वामदेवे तद्दर्शनादिति सूत्रार्थः । यद्यपि मुक्तौ कामा विषयानन्दा न सन्ति तथाऽपि विषयानन्दानां ब्रह्मानन्दै[3]कदे[4]शत्वेन तस्मिन्नन्तर्भावाद्ब्रह्मानन्दप्राप्त्या सर्वकामप्राप्तिरुपचर्यते । तत्त्वज्ञानिनो

---

* अत्र मूले—" यथास्थानं गर्भिण्यः । " इत्यधिकं वर्तते ।

---

१ ङ. च. °रीयप्रोक्ता° । २ ङ. च. °त्प्रबलक° । ३ ङ. च. °नन्दलेश° । ४ ग. °कलेश° ।

वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरसंबन्धस्याभावेन देहप्राणवियोगरूपस्य मरणस्याप्रसक्तत्वादमृतत्वं द्रष्टव्यम् । समभवदित्यभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके पञ्चमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथाध्यारोपप्रकरणे तस्य त्रय आवसथा इतिवाक्येन पितृमातृस्वशरीररूपं संसरणार्थं स्थानत्रयं यदुक्तं तत्पुनः पञ्चमाध्याये वैराग्योत्पत्त्यर्थं पुरुषे ह वा इत्यादिना प्रपञ्चितम् । स जातो भूतान्यभिव्यैख्यदित्यादिनाऽपवादप्रकरणेन यत्तत्त्वज्ञानं संगृहीतं[1] यच्च वामदेवोदाहरणेन ज्ञानफलं संक्षिप्तं दर्शितं तदुभयं विशदी कर्तुं षष्ठाध्याय[2] आरभ्यते । तत्राऽऽत्मा वा इदमित्यध्यायेन सामान्यतस्तत्त्वमवगत्य पुरुषे ह वा इत्यध्यायोक्तजन्म[3]क्लेशविचारेण परं वैराग्यं प्राप्तानां जिज्ञासूनां विचारं दर्शयति—

ॐ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा, इति ।

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदितिश्रुतौ कश्चिन्निरुपाधिक आत्मा श्रुतः[4] । तथा "स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति श्रुतौ कश्चित्सोपाधिक आत्मा श्रुतः । अयं तु प्रतिदिनं प्रतिक्षणमात्मेति यमुपास्महे स कः सोपाधिको निरुपाधिको वेत्यर्थः । उपासनं नाम नैरन्तर्येण तात्पर्यपुरःसरो व्यवहारः । अहं गच्छाम्यहमागच्छामि ममायं देहो ममेदं गृहमिति निरन्तरमादरेणाऽऽत्मव्यवहारो लोके दृश्यते । सोऽयमत्रोपासनत्वेनोपचर्यते । तथा स आत्मा श्रुतावात्मा वा इत्यादिना श्रुतः कतरः सोपाधिकनिरुपाधिकयोर्मध्ये कतरः कोऽसावित्यर्थः ।

ननु कतरः स आत्मेत्ययं विचारोऽस्तु श्रुत्यै(त्ये)कगम्यस्य तस्य विचारमन्तरेणानिश्चयात्, कोऽयमात्मेत्ययं तु विचारो न युक्तः, तस्याहंप्रत्ययगम्यत्वेन प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विचारहेतुमनेककोट्यात्मकं संशयं दर्शयति—

येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा
गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति
येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति
यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्र-
ज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः

---

१ ङ. च. संक्षिप्य । २ ङ. षष्ठोऽध्या° । ३ ग. °योक्तं ज° । ४ ङ. °तः । स ।

संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति, इति।

यद्यप्यहंप्रत्ययगम्यश्चैतन्यरूप आत्मेति सामान्याकारेण प्रसिद्धिरस्ति तथाऽपि तद्विशेषे संशयो विद्यते। बाह्यान्तःकरणेषु सर्वेष्वपि चैतन्यं पृथक्पृथगभिव्यज्यते। यथा जलपात्रेषु प्रत्येकं सूर्यादिप्रतिबिम्बस्तद्वत्। तथासति चक्षुरिन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्येन देहेन्द्रियादिसंघाताभिमानी लौकिकः पुरुषो नीलपीतादिरूपं पश्यति। अतो येन[1] ब्रा[2] चाक्षुषचैतन्येन पश्यति तच्चैतन्यं किमात्मेत्येका कोटिः। तथा येन श्रोत्राभिव्यक्तचैतन्येन शब्दं शृणोति तत्किमात्मेति द्वितीया कोटिः। एवं घ्राणवाग्जिह्वादीन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्यविशेषाणामात्मतत्त्वरूप[4]संदेहकोटित्वं द्रष्टव्यम्। चैतन्यस्यैव रूपरसादिज्ञापकत्वं कठवल्लीष्वाम्नायते—"येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान्। एतेनैव विजानाति" इति। श्रोत्रादीन्द्रियद्वारा विषयग्राहकत्वमभिप्रेत्य तलवकारैरप्याम्नायते—"श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः" इति। वाजसनेयिनोऽपि तत्तदिन्द्रियसाक्षिचैतन्येन तत्तदिन्द्रियद्वारकं विषयग्रहमभिप्रेत्य तत्तदिन्द्रियनाम्ना व्यवहारमामनन्ति—"प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं[5] मनसो ये मनो विदुः" इति। बाह्येन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्येष्वात्म[6]तत्त्वसंशयं दर्शयित्वाऽन्तःकरणद्वयतद्वृत्तिविशेषाभिव्यक्तचैतन्येष्वात्मतत्त्वसंशयमभिप्रेत्य यदेतद्धृदयमित्यादिना तत्तदुपाधिकस्वरूपमुपन्यस्यते। तत्र हृदयं बुद्धिः सा चाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिधर्मारोपसाधनत्वादन्तःकरणमित्युच्यते। तस्य च बुद्धिविशिष्टस्य कर्तुरात्मनो रूपादिविषयसंकल्पविकल्पादिसाधनं मन इत्युच्यते। बुद्धिमनसोर्द्वयोरन्तःकरणविशेषयोः समुच्चयार्थश्चकारः। एतदेवान्तःकरणद्वैविध्यमभिप्रेत्य तैत्तिरीयके—"तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर[10] आत्मा विज्ञानमयः" इति कोशद्वयमुपन्यस्तम्। तस्य च मनसो वृत्तिविशेष[7] एतत्संज्ञानमित्यादिना प्रपञ्च्यते[8]। यन्मनोऽस्त्येतदेव वृत्तिरूपेण परिणतं सत्संज्ञानमित्युच्यते। सम्यगिदं वस्त्विति ज्ञप्तिः संज्ञानम्। आज्ञानमाज्ञप्तिरीश्वरभावः। विज्ञानमिदमस्माद्विशिष्टमित्येवमादिविवेकः। प्रज्ञानं ग्रन्थार्थादावुन्मेषः। मेधा ग्रन्थतदर्थधारणा। दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपलब्धिहेतुर्मनोवृत्तिः। धृतिर्धैर्यं प्राप्तायामप्यापदि तद्विशेषगणनाराहित्यम्। मतिर्मननं[9] राजकार्याद्यालोचनम्। मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम्। जूतिर्जवः प्राप्तकार्येषु मनसो व्यग्रता। यद्वा जूतिर्म-

१ ग. ङ. °न्न चा°। २ च. ब्रा चक्षुश्चैत°। ३ ख. घ. श्रोत्रेन्द्रियाभि°। ४ ग. °पत्वसं°। ५ ख. ग. ङ. श्रोत्रं मुन°। ६ ख. ग. °त्मसं°। घ. °त्मतत्वसं°। ७ च. °शेषा ए°। ८ च. °ञ्च्यन्ते। य°। ९ क. ख. ग. घ. °तं तत्सं°। १० क. ख. ग. घ. °ननरा°।

नसो रोगादिजनितदुःखित्वम्। स्मृतिरनुभूतार्थवस्तुस्मरणम्। संकल्पोऽसमीचीनेऽपि वस्तुनि सम्यक्त्वेन कल्पनम्। क्रतुरवश्यं करिष्यामीत्यध्यवसायः। असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः। कामोऽसंनिहितविषयाकाङ्क्षा। वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः। इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः। इत्येवमाद्या अन्येऽपि सात्त्विकराजसतामसवृत्तिभेदा बहवो विचक्षणैर्द्रष्टव्याः। अत्र सर्वत्र किमेतद्वृत्त्युपहितं चैतन्यमात्मेत्येवं संशयकोटयो योजनीयाः।

इत्थं संशयमुपन्यस्य निर्णयं दर्शयति—

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति, इति।

येन वा पश्यतीत्यादिना क्रतुरसुः कामो वश इत्यन्तेन ग्रन्थेन यान्युपन्यस्तान्येतान्येव सर्वाण्यपि तत्तद्वृत्त्युपाधिद्वारोपलक्षितस्य प्रज्ञानस्य शुद्धचैतन्यस्य नामधेयानि संपद्यन्ते। प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानं चैतन्यं, [तस्य] हि स्वतो निर्मलत्वात्प्रकृष्टस्यैवाधमोपाधिसंपर्कवशादपकर्षः प्रतीयते। यदा तूपाधिविशिष्टत्वं परित्यज्य तत्तदुपाधिभिरुपलक्षितं शाखाचन्द्रन्यायेन विविच्यते तदानीमुपाधिकृतस्यापकर्षस्याभावात्प्रकर्ष एव परिशिष्यते। तच्च प्रकृष्टं चैतन्यं सर्वेष्वप्युक्तोपाधिष्वनुगतमिति कृत्वा तस्यैव मुख्यमात्मत्वमिति निर्णयः। उपाधिविशिष्टस्य न मुख्यमात्मत्वं शुद्धचैतन्यस्यैव मुख्यात्मत्वमित्ययमेव विवेको बृहदारण्यके—"स एष इह प्रविष्टः" इत्यादिना प्रविष्टं जीवात्मानं प्रकृत्यैवमाम्नायते—"तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव" इति। अयमर्थः—देहे नखाग्रपर्यन्तं प्रविष्टं ज्ञानक्रियाशक्त्युपाधिकं तमात्मानं विवेकिनः पुरुषाः स्वात्मतया न पश्यन्ति। हि यस्मात्स आत्मोपाधिविशिष्टः कृत्स्नो न भवति तस्मान्न मुख्यात्मत्वम्। अकृत्स्नत्वमेव कुत इति चेत्तदुच्यते। प्राणन्नेव श्वासं कुर्वन्नेव प्राणोपाधिविशिष्टतया प्राणनामको भवति। न चासौ वागाद्युपाधिविशिष्टेष्वनुगच्छति। एवं वागादिष्वप्येकैकोपाधिना विशिष्ट इतरत्र नानुगच्छति। अभिवदनकाल एव वागुपाधिकः। रूपदर्शनकाल एव चक्षुरुपाधिकः। एवमितरत्रापि। कथं तर्ह्यात्मनः कृत्स्नत्वमित्याकाङ्क्षायां प्राणवागाद्युपाधिवैशिष्ट्यपरित्यागे सति कृत्स्नत्वमित्ययमर्थो बृहदारण्यक एवाऽऽम्नातः—"आत्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति" इति। एवमाद्युपाधिषु चैतन्यविशेषास्ते सर्वेऽपि निरुपाधिक आत्मन्यन्तर्भव-

---

१ ङ. च. प्राणादि°। २ घ. ङ. °व्यवस्याकारा°। ३ ख. घ. अन्या अपि। ४ ख. घ. °सभेदा वृत्तयो वि°। ५ ख. घ. प्रत्यै°। ६ ख. घ. एकं भ°।

न्तीति। यथा जलपात्रगताः सूर्याः सर्वेऽपि तत्कल्पनाधिष्ठानभूते मुख्ये सूर्येऽन्तर्भवन्ति तद्वत्।

तदेवं कोऽयमात्मेत्येतस्मिंस्त्वंपदार्थविचारे निरुपाधिकं साक्षिचैतन्यं प्रज्ञानशब्दाभिधेयमात्मेति निर्णयोऽभिहितः। अथ कतरः स आत्मेत्येतस्मिंस्तत्पदार्थ विचारे निर्णयं दर्शयति—

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम्, इति।

ब्रह्मादिस्थावरान्तं यज्जगदस्ति तत्सर्वं प्रज्ञानेत्रम्। निरुपाधिकत्वेन प्रकृष्टा ज्ञप्तिः प्रज्ञा, नीयते सर्वं जगदनेनेति सृष्टिस्थितिप्रलयव्यवहाराणां मूलकारणं नेत्रं, प्रज्ञैव नेत्रं यस्य जगतस्तत्प्रज्ञानेत्रम्। अशेषजगतो मूलकारणभूतं यच्चैतन्यं तदेव कतरः स आत्मेत्यस्मिंस्तत्पदार्थविचारे मुख्यात्मत्वेन निर्णेतव्यमिति तात्पर्यार्थः। एष ब्रह्मेत्यनेन पुंलिङ्गब्रह्मशब्देन "हिरण्यगर्भः समवर्ततागे" इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धः प्रथमशरीरी विवक्षितः। तस्य शास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयितुमेतच्छब्दः। इन्द्रो देवराजः। प्रजापतिः पूर्वोक्तेन्द्रियतदभिमानिदेवतात्मको[1] विराड्देहः। सर्वे देवा अग्निवाय्वादयः। पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि प्रसिद्धानि। इमानि पञ्च महाभूतानीत्येतस्य[2] वाक्यस्य पृथिवीत्यारभ्येत्येतानीत्यन्तं[3] विवरणम्। इमानि चान्यानि क्षुद्रैरल्पकैर्मशकपिपीलिकादिदेहैर्मिश्राणि। इवशब्दोऽनर्थकः। बीजानि कारणानि। मनुष्यादिपिपीलिकान्ताः सर्वे देहाः स्वयं पञ्चभूतकार्याः[4] सन्तः सजातीयदेहान्तरहेतुत्वेन बीजशब्दाभिधेयाः। तेषां बीजानां नानाजातीयत्वमितराणि चेतराणि चेत्यनेन प्रतिज्ञायते[5]। परस्परविलक्षणबहुभेदयुक्तानीत्यर्थः। अण्डजानीत्यादि[6] प्रतिज्ञातमेव नानात्वं प्रपञ्च्यते। पक्षिसर्पादीन्यण्डजानि। जारुजानि जरायुजानि मनुष्यगवादीनि। कृमिदंशादीनि स्वेदजानि। तरुगुल्मादीन्युद्भिज्जानि। यथोक्तेष्वेव जरायुजानामश्वा गावः पुरुषा हस्तिन इत्युदाहृत्य प्रदर्शनम्। उक्तानामनुक्तानां च संक्षेपेणोपसंग्रहार्थं यत्किंचेदं प्राणीत्यादि वाक्यम्।

यदेतज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वं[7] चैतन्यस्य प्रज्ञानेत्रमितिपदेन संगृह्योक्तं तदेव विवृणोति—

प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा, इति।

---

१ क. ग. °वतोत्पादको। २ ख. घ. °स्य पृ°। ३ ख. घ. °रभ्येता°। ४ ग. घ. °कार्यभूताः स°। ५ क. ख. ग. घ. °ज्ञायेत। प°। ६ क. ङ. °दिना प्र°। ७ ख. घ. °णत्वेन चै°।

प्रज्ञाने निरुपाधिकचैतन्ये पूर्वोक्तं सर्वं जगत्प्रतिष्ठितं रज्ज्वां सर्पादिवदारोपितम्। अनेनोत्पत्तिहेतुत्वमुक्तम्। लोकः सर्वप्राणिसमूहः प्रज्ञानेत्रः प्रज्ञा चैतन्यमेव नेत्रं व्यवहारकारणं यस्यासौ प्रज्ञानेत्रः। अनेन स्थितिहेतुत्वमुक्तम्। प्रज्ञा चैतन्यं प्रतिष्ठा लयस्थानं प्रतितिष्ठति विलीयतेऽत्रेति व्युत्पत्तेः। अनेन संहारहेतुत्वमुक्तम्[1]। एतावता शाखान्तरप्रसिद्धं[2] जगज्जन्मास्थितिलयकारणत्वाख्यं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमुक्तं भवति। एतत्तु[3] लक्षणं तैत्तिरीया विस्पष्टमामनन्ति—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्म" इति।

तदेवं विचारद्वयेन तत्त्वंपदार्थौ शोधितौ। अथ महावाक्येन तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं दर्शयति—

प्रज्ञानं ब्रह्म, इति।

सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीतिवाक्येन देहेन्द्रियादिसाक्षिरूपं यत्प्रज्ञानं त्वंपदार्थरूपं निर्णीतं तदेवैष ब्रह्मेत्यादिवाक्येन जगत्कारणतया निर्णीतं परं ब्रह्म[4] नानयोरीषदपि भेदोऽस्ति। अहंप्रत्ययगम्यत्वाकारेण यदा विवक्ष्यते तदा जीव इत्युच्यते। यदा तु शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारो विवक्षितस्तदानीं ब्रह्मेत्यभिधीयते। अतो व्यवहारभेदमात्रं न तु तत्त्वतो भेदोऽस्ति। न चैवं सति पुनरुक्तिप्रसङ्गः[5]। अब्रह्मत्वपरोक्षत्वयोर्व्यावर्त्ययोर्भेदेन पदद्वयोपयोगात्।

एतच्च वाक्यवृत्तौ विस्पष्टमभिहितम्—

"प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः।
अद्वयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः॥
इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत्।
अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि॥
तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु।
पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते[6]" इति॥

इत्थं चतुर्थाध्याये स जातो भूतान्यभिव्यैख्यदित्यादिनाऽपवादप्रकरणेन संगृहीतमात्मतत्त्वमस्मिन्नध्याये तत्त्वंपदार्थविचारमुखेन(ण)[7] प्रपञ्चितम्। अथ तत्त्वज्ञानफलं दर्शयति—

स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे

१ क. ख. ग. घ. °मुक्तं भवति। ए°। २ क. ख. ग. घ. °द्धं च ज°। ३ ङ. एतच्च ल°। च. एवं तु ल°। ४ ख. ग. घ. ङ. च. °ह्म न चान°। ५ व. °रुक्तप्र°। ६ ख. घ. °वशिष्यते°। ७ क. ख. ग. °मुख्येन।

लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत्, इति ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

उपनिषत्क्रमेण तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गताद्वितीयारण्यके षष्ठाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यः पुमान्प्रज्ञानं ब्रह्मेत्येवं जानाति स पुमानेतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मना चैतन्यस्वरूपेण स्वयमाविर्भवति।[1]तत ऊर्ध्वं च विदेहमुक्तिं प्रतिपद्यते। तन्मुक्तिप्रतिपादकमस्माल्लोका[2]दिति वाक्यं पूर्वस्मिन्पञ्चमाध्याये व्याख्यातम्। तस्यैव वाक्यस्य व्याख्यातस्य पुनरप्यत्रोक्तिस्तत्त्वविद्योपसंहारार्था। समभवदित्यभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इत्यैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके षष्ठाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

षष्ठे तत्त्वविद्यां परिसमाप्य सप्तमे शान्तिकरं मन्त्रं पठति—

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणी स्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाऽऽधीतेनाहोरात्रान्त्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्, इति ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इत्यैतरेयोपनिषद्यात्मषट्के षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

उपनिषत्क्रमेण चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति ऋग्ब्राह्मणारण्यकाण्डान्तर्गतद्वितीयारण्यके सप्तमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणारण्यकाण्डे द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यथोक्ततत्त्वविद्याप्रतिपादकग्रन्थपाठे प्रवृत्ता मदीया वाक्सर्वदा मनसि प्रतिष्ठिता, मनसा यद्यच्छब्दजातं विवक्षितं तदेव पठति। मनश्च मदीयं वाचि

---

१ ङ. च. तदूर्ध्वं वि°। २ ख. ग. घ. °दित्यादिरूपं वा°।

प्रतिष्ठितम्, यद्यद्विद्याप्रतिपादकत्वेन वक्तव्यं शब्दजातमस्ति तदेव मनसा विवक्ष्यते । एवमन्योन्यानुगृहीते वाङ्मनसे विद्यार्थग्रन्थं साकल्येनावधारयितुं शक्नुतः । मनसः सावधानत्वाभावे सुप्तोन्मत्तप्रलापादिवद्यत्किंचिदसंगतं ब्रूयात् । तथा च वाचः पाटवाभावे सति गद्गदरूपया वाचा विवक्षितं सर्वं यथावच्चोच्चार्यते । अतस्तयोरन्योन्यानुकूल्यमस्त्वित्येवं प्रार्थ्यते । आविःशब्देन स्वप्रकाशं ब्रह्मचैतन्यमुच्यते । प्रज्ञानशब्देन व्यवहृतत्वात्तस्याऽऽविर्भूतरूपत्वम् । तथाविध हे आत्मन्मे मदर्थमाविरेधि । अविद्यावरणापनयेन प्रकटी भव । हे वाङ्मनसे मे मदर्थं वेदस्य यथोक्ततत्त्वविद्याप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्याऽऽणी स्थ आनयनसमर्थे भवतम् । मे श्रुतं मया श्रोत्रेणावगतं ग्रन्थतदर्थजातं मा प्रहासीर्मा परित्यजतु विस्मृतं मा भूदित्यर्थः । अनेनाऽऽधीतेन ग्रन्थेन विस्मरणरहितेनाहोरात्रान्संदधामि संयोजयामि । अहनि रात्रौ चाऽऽलस्यं परित्यज्य निरन्तरं पठामीत्यर्थः । अस्मिन्पठिते ग्रन्थ ऋतं परमार्थभूतं वस्तु वदिष्यामि, विपरीतार्थवदनं कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः । ऋतं मानसं सत्यं वाचिकं मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य वाचा वदिष्यामीत्यर्थः । तन्मया वक्ष्यमाणं ब्रह्मतत्त्वं मां शिष्यमवतु सम्यग्बोधेन पालयतु । तथा तद्ब्रह्मतत्त्वं वक्तारमाचार्यमवतु बोधकत्वसामर्थ्यप्रदानेन पालयतु । पुनरप्यवतु मामित्युक्तिः फलविषया । पूर्वं साधनकाले शिष्याचार्ययोः पालनं प्रार्थितम् । इदानीं फलकालेऽपि प्रार्थ्यते । तत्र शिष्यस्याविद्याकार्यनिवृत्तिः फलम् । आचार्यस्य तु तादृशशिष्यदर्शनेन विद्यासंप्रदायप्रवृत्तिप्रयुक्तः परितोषः फलम् । अनेन मन्त्रपाठेन विद्योत्पत्तेः पुरा विद्याप्रतिबन्धका विघ्नाः परिह्रियन्ते । विद्योत्पत्तेरूर्ध्वमसंभावनाविपरीतभावनोत्पादका विघ्नाः परिह्रियन्ते । अवतु वक्तारमित्यभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थो द्वितीयारण्यकसमाप्त्यर्थश्च ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यमुनिविरचितायामैतरेयोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति द्वितीयारण्यकं समाप्तम् ॥ २ ॥

समाप्ता चेयमैतरेयोपनिषद्दीपिका ।

---

१ क. °द्यार्थं प्र° । २ ङ. °वे वागिन्द्रियं सु° । ३ ङ. °र्थः । तस्मि° । ४ ख. घ. °चिकमधिकं म° । ५ ख. घ. °र्थः काले शिष्याचार्ययोः पालयामीत्यर्थः । त° । ६ क. ख. ग. घ. च. °युक्तप° । ७ ख. घ. °वनारूपा वि° ।